

DOMOVINA IZNAD SVEGA

MOJ OTAC MIMÉ ROSANDIĆ

NEDA ROSANDIĆ ŠARIĆ

Draga Anera, Mara i Ika!

Evo vaš ćakan ode za svojom zvizdom, a drugačije to i nije moglo biti. Nama je domovina iznad svega i tome se pokoravamo. Neka i vama, dico moja, to bude u vašem životu iznad svega, i tim putem i naši stari kročiše i mi u njima gledamo svoj uzor. Providnost nam je odredila taj komad hrvatske zemlje da ju štitimo, da ju branimo i sačuvamo našim pokoljenjima. Zato vaš ćakan nije mogao drugačije, a vi mu moje drage curice oprostite što vas je ostavio sirote. Uzdajte se u Boga, slušajte vašu majku i ostanite svojoj Hrvatskoj do groba vjerne.

Vaš ćakan, Mime

Neda Rosandić Šarić
DOMOVINA IZNAD SVEGA
MOJ OTAC MIME ROSANDIĆ

Nakladnik

Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima
Ogranak Matice hrvatske u Čitluku

Za nakladnike

Dražen Švagelj
Anita Martinac

Urednici

Maja Runje
Tomislav Jonjić

Oblikovanje naslovnice

Ante Šarić

Tisak

Print Team, Mostar
veljača, 2021.

© **Neda Rosandić Šarić (2021.)**

CIP zapis dostupan u računalnom
katalogu Gradske i sveučilišne
knjižnice Osijek pod brojem
150309073

ISBN 978-953-8127-19-9

Rosandić Šarić, Neda:
Domovina iznad svega : moj otac
Mime Rosandić, 2021. – 271 str.

ISBN 978-9926-447-79-3

(Ogranak Matice hrvatske Čitluk)

Neda Rosandić Šarić

**DOMOVINA IZNAD SVEGA
MOJ OTAC MIME ROSANDIĆ**

Vinkovci - Čitluk, 2021.

Aneri i Anti

SVE JE IZGUBLJENO, OSIM – ČASTI!

Nema, valjda, Hrvata koji drži do sebe, koji nije čitao ono znamenito pismo što ga je ban Petar Zrinski 29. travnja 1671., dan prije smaknuća, uputio svojoj supruzi, banici Katarini, pismo o kojemu ni danas, tri i pol stoljeća kasnije, pristojan čovjek ne može misliti a da mu duša ne navre u grlo: „Moje drago serdce! Nimaj se žalostiti zverhu ovoga moga pisma, niti burkati. Polag Božjega dokončanja sutra o desete ore budu mene glavu sekli, i tulikajše naukupe tvojemu Bratcu. Danas smo mi jedan od drugoga serčeno prošćenje uzeli. Zato jemljem ja sada po ovom listu i od tebe jedan vekovečni valete...“

Čitali smo desetke, stotine pisama i dokumenata nastalih u sličnome duševnom raspoloženju; čitali smo pisma utamničanih i premlaćanih, pisma osuđenih na smrt napisana neposredno pred smaknuće; čitali smo i ono hrabro, ponosno i prkosno, tamničkom cenzurom osakaćeno pismo koje je „državljanin zarobljene Hrvatske“, mladi Marko Hranilović, pisao majci u onoj rujanskoj noći 1931., nekoliko sati prije nego što je odveden na vješala u dvorištu sudbenog stola u zagrebačkoj Petrinjskoj ulici; pa i onu poruku majci i sestri koju je jednako hrabrom i sigurnom rukom stavio u sestrin spomenar svega nekoliko trenutaka prije nego što mu je jugoslavenski krvnik nataknuo omču na vrat; čitali smo – svjesni silne duhovne, upravo svetačke snage koja navire iz tih bolnih redaka – i ono potresno, beskrajno dramatično i beskrajno nježno pismo koje je slovenska učiteljica Ivanka Novak napisala svomu nerođenom djetetu jedva koji sat prije nego što su ju, početkom lipnja 1942., takozvani antifašisti, u ime Jugoslavije i u ime komunizma, okrutno umorili u osmome mjesecu trudnoće.

Čitali smo, dakle, dosta tih tužnih a veličanstvenih dokumenata, tih pisama što su istodobno i najintimnije ispovijedi i hrabra svjedočanstva rodoljublja i opće etičke pouke, pravi kategorički imperativi, upravo katekizmi našega rodoljublja, naše vjere i, što bi Matoš rekao, naše veze s Bogom i čovječanstvom; ali jedno od tih pisama za naš ukus stoji iznad sviju ostalih: to je pismo kojim se – polazeći „za svojom zvizdom“, potpuno svjestan da ih nikad više ne će vidjeti, stavljajući, pomiren s Bogom, i sebe i njih na žrtvenik slobodne i neovisne Hrvatske – od triju svojih malenih kćeri oprašta, i njihov oprost što ih u tuđemu svijetu ostavlja sirotama, moli njihov otac, „ćakan“, Mime Rosandić (1900.-1948.), hrvatski politički borac, uznik, političar i mučenik.

U šest kratkih rečenica toga pisma sublimiran je život pojedinca, obitelji i naroda. Sve je tamo: i roditeljska ljubav, i zavijčaj – zbijeni u ikavskoj, ličkoj *zvizdi* i u onomu neizrecivo toplom *ćakanu* koji se ne potpisuje imenom, nego nadimkom što ga nosi iz djetinjstva – i ognjište u onome stvarnome i u onome metaforičkome, budakovskom značenju, i duboki i uzvišeni osjećaj dužnosti i krajnjega smisla, ali i, pored svega i iznad svega – sloboda.

Jer, to je ono što Rosandićevo pismo razlikuje od drugih, pa i od spomenutih znamenitih pisama Petra Zrinskoga, Marka Hranilovića ili Ivanke Novak. Oni, naime, Zrinski, Hranilović, Ivanka Novak, i niz drugih njima nalik, kao i njihova pisma, veliki su i veličanstveni u trenutcima kad je njihova sudbina već odlučena, kad na nju više i ne mogu utjecati; Mime Rosandić svoje redke – svojevrsnu duhovnu oporuku trima kćerima od kojih najstarija ima jedva sedam godina – za vječnost ostavlja u vrijeme kad još može odlučivati o svome usudu.

No, svoju slobodu, i opstanak i slobodu svoje obitelji, on s punom sviješću, ne žaleći za čim niti koga kriveći za svoju tragičnu sudbinu, podređuje slobodi svog naroda i svoje domovine. On se, kao mitski junak, pokorava tom osjećaju dužnosti što ga je

usisao s majčinim mlijekom i ponio s roditeljskog praga. On se podvrgava višem zakonu u trenutcima kad ima samo goli život, i obitelj, suprugu i tri male djevojčice, na ledini, u tuđoj, nesklonoj im sredini, s posve neizvjesnom, zagonetnom budućnošću, svjestan, poput francuskoga kralja Franje I. nakon poraza u bitci kod Pavije 1525. godine, da je izgubljeno baš sve, osim – časti.

Da je Mime Rosandić toga duboko svjestan, govore baš svi dokumenti koji su ostali iza njega – njegovi, njegovih drugova i prijatelja, i njegovih neprijatelja, njegovih krvnika – pa je zato njegova odluka da ni s omčom oko vrata ne traži milost od jugoslavenskih komunista, od ljudi koji se klanjaju bogovima što su negacija svih vrijednosti do kojih je njemu stalo, i da se pritom ne poziva ni na osobnu neporočnost, ni na tuđe zapovijedi, ni na opće, ratne prilike niti na obiteljske prilike, jedan etički, politički i emocionalni *crescendo*, jedan snažni i logični finale jednoga velikog života, života pred kojim se i danas, više od sedam desetljeća kasnije, smije samo zastati, šutke, skrušeno i s kapom u ruci.

A činjenica da je jedna od njegovih kćeri postala veleposlanicom hrvatske države, i da u domovini može objaviti ove dojmjljive, dragocjene uspomene na svog oca, dokaz je da žrtva Mime Rosandića nije bila uzaludna, da smo ipak skinuli okove s nogu. Ona je nepobitno svjedočanstvo našeg oslobođenja. No, da smo doista slobodni, da živimo u hrvatskoj Hrvatskoj, moći će se kazati tek onda kad se njegovim imenom budu nazivale ulice, trgovi i škole. Nitko od nas nema pravo ravnodušno čekati taj trenutak, nitko nema pravo na jadikovke zbog svagdašnjice koja nas ne sokoli, nitko nije vlastan pomiriti se s mišlju da nam taj dan možda i ne postaje bliži; spomen na Mimu Rosandića i njegove drugove baklja je i putokaz koji obvezuje svako-ga od nas da, cesarićevski, *hljebu hrvatske slobode priloži svoj klas...*

Tomislav Jonjić

Neda Rosandić Šarić

**DOMOVINA IZNAD SVEGA
MOJ OTAC MIME ROSANDIĆ**

Mime Rosandić, 1930.

1.

Zadnji susret

Bilo je to u proljeće 1947., u Italiji, u blizini izbjegličkoga logora Fermo u kojem su bili smješteni Hrvati. Nedaleko od logora vijugala je rijeka Tena koja je nekad znala nabujati, a nekad je bila kao potok i, koliko se sjećam, tako su ju i zvali, *potok*. Kad su bila uhićenja, ugroženi Hrvati skrivali su se negdje *kod potoka*.

Na potoku je bio zakazan oproštajni sastanak oca s obitelji, prije njegova ponovnog putovanja u Rim, odakle će nešto kasnije krenuti u Austriju, te u Hrvatsku, u borbu za oslobođenje domovine.

U to doba nisam imala ni četiri godine, ali se događaja sjećam, iako samo kao kroz laganu maglu. Na sastanak smo išle majka i nas tri curice. Prva je preko potoka trčala moja starija sestra Anera, za njom sam išla ja, a iza nas majka s našom mlađom sestrom Ilicom u naručju. Dok sam pokušavala s kamena na kamen prijeći na drugu stranu, na sredini potoka me dočeka otač, uhvatio me svojom snažnom rukom i preveo na drugu obalu. Nikad više se obitelj nije sastala. Ovo je zadnja slika u mom sjećanju na oca, naš zadnji susret.

Malo sam vremena provela s njime, no uvijek me pratio snažan doživljaj očeve blizine, i tako će biti do kraja života. Najsnažniju vezu je u nama djeci izgrađivala majka. Ona je trajno čuvala i poticala ljubav prema ocu. Ali osjećaju povezanosti sigurno je pridonosilo i to što se o ocu puno govorilo u obitelji, među prijateljima pa i među znancima.

Majka je bila prava hrvatska žena. Rođena je u Slavoniji, u Novskoj. Bila je širokih pogleda kao njezina ravnica. Bila je inteligentna, požrtvovna, produhovljena i praktična. A krasile su je i odlike

odlučnosti i čvrsta karaktera. Uza sve životne nedaće bila je uvijek optimistična i vedra. Ime joj je bilo Fina, a djevojačko prezime Obelić, rođena je 1908. godine. Roditelji su joj bili Marko i Sofija Obelić. Često nam je opisivala život u svojoj obitelji, život u Slavoniji, dobre i teške dane.

Majka nas je puno učila o Hrvatskoj, odgajala nas je za ljubav prema Hrvatskoj. Poticala je u nama vjeru i nadu u bolju budućnost. Sanjala je, kao i mnogi drugi, o povratku kući, ali povratak nije doživjela. No pred samu smrt dočekala je proglašenje hrvatske samostalnosti, uspostavu demokratske Republike Hrvatske.

Majčino tijelo danas počiva u slobodnoj Hrvatskoj, u Slavoniji, u njezinu zavičajju, na groblju sv. Josipa u Novskoj.

Pjesnikinja Iva Čuvalo Zebec ispjevala je pjesmu njenoj uspomeni:

Pod Južnim križem

Sve svoje suze ja vama sam dala
O, vi divne zvijezde Južnoga neba,
Svu svoju muku i mladost i nadu
Za malo krova i komadić hljeba.

U blagosti svojoj dobre ste bile
Prognanoj ženi iz daleka kraja,
Dok moja su djeca slobodno rasla
Očiju snenih od vašega sjaja.

No moja je ljubav ostala tamo,
Na suprotnoj strani beščutna svijeta,
U šumama gustim silne ravnice,
U zelenom klasju ranoga ljeta.

Oprostite što vas napuštam sada
Kad moje je tijelo tek kutija praha.
Vratit' se kući, pa makar u smrti!
To izgnani žele do zadnjega daha.

Ostajte zbogom, družbenice drage!
Dobri me ljudi domovini nose
Da sjeverne zvijezde nad mojim grobom
U vječnost moju kao radost rose.

Majku sam zaista pozorno slušala kad je govorila o ocu. Govorila je o njegovu čvrstom karakteru. Bio je kao stijena. Uvijek uporan, ustrajan, odlučan, pošten, skroman i samozatajan, i vjeran u prijateljstvu. Nije se razbacivao riječima, pa kad je govorio, pozorno su ga slušali. Dana riječ bila mu je svetinja, njegova je bila da se „ljudi drže za riječ a volovi za rogove“. Ljubio je svoj hrvatski narod i zbog dobra naroda bio je odan ideji stvaranja samostalne Hrvatske.

Uvijek sam htjela čuti svaku pojedinost, malo po malo slagala sam sliku o očevu putu kroz život, o hodu nadasve posvećenom Hrvatskoj. Željela sam znati i o očevim korijenima, o tome što ga je oblikovalo da bude spreman ući i u najtežu, djelatnu političku borbu, i trpjeti za ideale.

Otac, Mime Rosandić, rođen je 4. studenog 1900. u selu Kaniža, kraj Gospića. U njegovim osobnim dokumentima češće piše da mu je rodno mjesto Gospić, tek ponekad da je to Kaniža, i to valjda zato što se selo nalazi u neposrednoj blizini Gospića, pripada gospićkoj župi Navještenja Blažene Djevice Marije.

Sestrična Marija Rosandić, kći očeva brata Jose, koja je rođena i odrasla u Gospiću, u našim mi je susretima, nakon uspostave Republike Hrvatske, kazivala svoje uspomene, dojmove, slike, obiteljsku predaju kako ju je zapamtila. Tumačila mi je kako su

Rosandići došli u Liku, na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, u razdoblju tijekom kojega su austrijske vojne vlasti nakon protjerivanja Osmanlija naseljavale opustjela područja srednje i južne Like. Obitelj Rosandić u Kanižu je došla iz okolice Senja. Živjeli su u velikoj obiteljskoj zadruzi, vrijedno obrađujući svoj posjed. Ali kao graničari morali su u rat, kad je kralj pozvao. Zemlja je dijelom kamenita, ali mjestimice i vrlo plodna, uz selo teku dvije rijeke, Novčica i Bogdanica. Sama riječ *kaniža* stara je riječ koja opisuje tlo pod kojim struje snažni vodotokovi.

Očevi roditelji, moji djed i baka, bili su Gajo i Mara Rosandić. Vjenčali su se na samome kraju 19. stoljeća. Mara je bila djevojački Hodak, rodom iz sela Pazarišta, kraj Gospića. Bila je udovica, u prvom je braku imala i dijete, no ono je rano umrlo. Sestrični Mariji bilo je poznato da se u obitelji govorilo kako je djed Gajo za ženu htio samo baš Maru, iako ona nije nosila miraz. Baka Mara je bila bistra i pametna žena, samostalno je donosila brojne obiteljske odluke, o kućnim poslovima i o djeci. Djed Gajo je bio opančar, bavio se obrtom i trgovinom. Ali bavio se i politikom. Želio je cjelovitu i samostalnu Hrvatsku, još i u vremenu Austro-Ugarske Monarhije, prije Prvoga svjetskog rata.

Djed je imao brata, koji je u mladosti odselio u Slavoniju, i imao je tri sestre. Prva se udala za bogatoga seljaka u selo Budak, kraj Gospića, druga u Gospić, a treća u Zagreb. Ona u Gospiću bila je kuharica u hotelu „Europa“, a sestra u Zagrebu postala je čak glavnom kuharicom hotela „Esplanade“.

Sestra našega djeda Gaje, koja je živjela u Gospiću, nije imala djece. Posjedovala je kuću u ulici koja se, po obližnjoj prvoj ličkoj centrali za proizvodnju struje, na ugljen, zvala Centralskom. Pozvala je brata Gaju da se sa ženom i djecom iz Kaniže preseli k njoj, u grad. Djed je prvo nadogradio jednu, a kasnije i više soba, i obitelj se iz Kaniže preselila u Gospić. Nažalost ne znamo kad je to točno bilo, moglo je biti oko 1910., kad je otac još išao u pučku

školu. Djed je odlazio i na rad u Ameriku, i to tri puta, ali uvijek se i vraćao. Govorio je: „Mare, ja bez tebe ne mogu živjeti!“ Djed Gajo i baka Mara imali su četvero djece: Ivu, Mimu, Josu i Milku. U kući obitelji Rosandić uvijek je bilo i djece iz susjedstva, prijatelja njihove vlastite djece. Neka su od njih u obitelji Rosandić tražila zaštitu, tako je kod njih redovito boravio dječak Veko, koji je rano ostao bez majke. On je do svoje smrti govorio da je i on Rosandić.

Kad je 1914. izbio svjetski rat, djed Gajo je morao na ratište, poslali su ga prvo u Srbiju, a onda i na istočno bojište, u Rusiju. Uvijek je poslije govorio da mu je bilo teško pucati na ljude. Jednom je prilikom na stražarskome mjestu proveo cijeli dan i cijelu noć, i promrzao je. Teško je obolio. Vratili su ga kući, bolovao je, umro je u Gospiću svojoj 46. godini.

O djedu Gaji znala je govoriti i majka. Opisivala ga je kao velikoga poštenjačinu. Spremnost na zalaganje za slobodu Hrvatske nastavila je živjeti u njegovim sinovima. Ali rodoljublja je bilo i drugim kaniškim kućama. Položaj je Hrvata nakon 1918. godine, u Kraljevstvu odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnijoj Kraljevini Jugoslaviji, bio težak, u Lici iznimno težak. Vlast je bila u rukama velikosrba, svaki je lički Hrvat mogao doživjeti premlaćivanje, uhićenje, pa i to da ga jugoslavenski oružnici nekažnjeno ubiju.

Zato je u ličkim selima, kao i u drugim dijelovima Hrvatske, jačala volja za otpor. Pokrajina je već do konca tridesetih dala pravih junaka, a u ratu je, od 1941., dala zaista brojne dragovoljce, hrabre branitelje. Ali 1945. je bila krajnje tragična. U gospićkome žrtvoslovu, *Gospićkome spomen-zborniku*, popisano je devedeset žrtava iz sela Kaniže, mladih ljudi koje su jugoslavenski partizani gotovo sve ubili na Bleiburgu i križnim putovima. Bili su iz kaniških obitelji Brkljačić, Bubaš, Čanić, Frković, Jengiće, Milinković, Rukavina, Rosandić, Stilinović, i iz drugih.

2.

Očeva mladost, studentsko razdoblje

O ranim očevim godinama znam malo, samo da je gimnaziju polazio u Gospiću, od 1912. do 1920. godine.

Među fotografijama koje su sačuvane u obitelji je i jedna, na kojoj je zabilježeno da je snimljena u lipnju 1920. godine. Na njoj su maturanti gospičke gimnazije – sedam mladića i jedna djevojka, i njihov razrednik.

Majka je govorila da je otac bio izvrstan učenik i da je nakon mature dobio skromnu stipendiju koja mu je omogućila studij u Zagrebu; nije znala od koga ju je dobio. Stipendija je zaista bila vrlo mala, bio je siromašan student, morao se sam snalaziti u velikom gradu. Podučavao je druge studente i nosio ugljen po zagrebačkim domaćinstvima.

Ne znam, je li tako s drugim Ličanima, ali otac je bio vrlo povezan sa svojom Likom. Odlazio je na zagrebački glavni kolodvor i ondje čekao vlak iz Gospića, da sretne znanice i čuje vijesti iz zavičaja. Majka je znala kako se je jednom dogodilo da nije imao novaca za put, pa je iz Zagreba kući krenuo pješice. U naumu je uspio, što nije čudno, uvijek je bio uporan.

Otac je za svoje zanimanje izabrao šumarstvo. Studirao je na Gospodarsko-šumarskom fakultetu, na Sveučilištu u Zagrebu, koje se u ono vrijeme zvalo Sveučilište Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Kad sam prvi put u slobodnoj Hrvatskoj bila u Gospiću, 1997., i gledala Velebit, njegove vrhunce i šume, očev mi je odabir postao jasan. Želio je čuvati prirodu danu od Boga, i svojim znanjem pridonijeti da ljepota koja krasi Liku, i druge hrvatske krajeve, bude izvor snage i energije onima koji su pozvani

da brane i sačuvaju našu zemlju Hrvatsku dolazećim naraštajima. I sigurno je želio pridonijeti da se šumskim bogatstvom gospodari na dobro Hrvata.

Otac je misao o nužnosti stvaranja samostalne Hrvatske, Starčeviću misao, u sebi vjerojatno nosio od djetinjstva, svakako od gimnazijskih dana. Gledao je nasilje nad svojim narodom, razumio je da Hrvati trebaju vlastitu državu, da im bez države prijete uništenje.

U Gospiću je u vrijeme očeve rane mladosti živio Marko Došen, poznati hrvatski rodoljub, član Starčevićeve stranke prava, ocu je bio politički učitelj. Oko Marka Došena okupljali su se brojni odvažni mladi ljudi, tako Mate, Ivica, Jurica i Marko Frković, Juco Rukavina, Nikola Orešković i Mile Starčević mlađi, kasnije i dr. Andrija Artuković i dr. Jozo Dumandžić.

U vrijeme dolaska na studij u Zagreb, otac je već imao izgrađene političke stavove. Odmah se aktivno uključio u politička zbivanja na Sveučilištu. Voljela bih da znam više, no znam da je godine 1924. bio izabran za predsjednika sveučilišne organizacije Hrvatske republikanske seljačke stranke i da su u vodstvu s njime tada bili njegovi politički istomišljenici, zemljaci i prijatelji – student filozofije Mile Starčević i student medicine Mate Frković.

O njihovu je izboru izvijestio *Lički Hrvat*, koji je u Gospiću, kao glasilo Ličko-krbavskih organizacija HRSS-a, izlazio od 1922. do 1924., u broju u kojem je Marko Došen kao urednik objavio uvodnik u kojemu kaže: „Mi ne ćemo robovanja. Hoćemo dostojan život. Hoćemo pravicu. Hoćemo da se glas seljaka i težaka ne samo čuje već i uvažuje.“

U glasilu je uvijek bilo članaka o državnom terorizmu nad Hrvatima i o neravnopravnom položaju u kojem moraju živjeti, te apela da velikosrpsko nasilje treba zaustaviti.

Tijekom 1923. godine otac je aktivno sudjelovao u osnivanju ogranaka Hrvatske republikanske seljačke stranke po ličkim kotarima. O tome će dr. Mate Frković govoriti u zagrebačkom *Novom listu* 10. svibnja 1941.

Tamo možemo pročitati: „Preko blagdana organizirao sam sa svojim prijateljima, osobito s današnjim državnim tajnikom za šumarstvo ing. Mimom Rosandićem, u ličkim selima mnoge organizacije Hrvatske seljačke republikanske stranke. Osnivali smo i odbore za gradnju seljačkih domova. Godine 1924. prilikom oštrog sukoba na sveučilištu, kad sam osobno razderao jugoslavenšku zastavu, bio sam sa svojim prijateljima stavljen pred sud, ali smo bili oslobođeni. Do konca 1925. bio sam jedan od glavnih predstavnika u Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, uz prijatelje Mimou Rosandića i Milu Starčevića. U to smo doba osnovali i omladinsko društvo ‘Matija Gubec’ pa smo gotovo svaki tjedan održavali nacionalna predavanja u revolucionarnome smislu.

Na formiranje naše političke akcije utjecao je bezuvjetno narodni zastupnik i ustaški borac Marko Došen, koji se, eto sada, nakon deset godina, iz inozemstva vratio u svoju domovinu Hrvatsku. Kada je pokojni Stjepan Radić napustio dotadašnju političku akciju i pošao u Beograd, ja sam sa svojim prijateljima prešao u sveučilišnu organizaciju ‘Kvaternik’, u kojoj smo najaktivnije sudjelovali do konca studija.“

Gospićanin prof. Nikola Bićanić, istraživač novije ličke političke povijesti, u svojoj knjizi *Vila Velebita*, objavljenoj 1991. u Zagrebu, napisao je da je otac skupa s Milom Starčevićem i Matom Frkovićem 1923. u Gospiću utemeljio ilegalnu hrvatsku političku organizaciju, koja je za cilj imala samostalnu Hrvatsku.

Svakako, znam, prema onome što je govorila majka, da su lički državotvorni studenti bili u Zagrebu povezani, i da su aktivnosti iz Zagreba prenosili u Liku. Svi su se međusobno dobro poznavali,

na Sveučilišta u Zagrebu, tada jedinom sveučilištu na hrvatskim prostorima, studiralo je ukupno tek oko tri tisuće studenata, iz Like njih vrlo mali broj.

Znam i da su oca kao studenta zbog političkog djelovanja uhitili, no nije mi poznato, je li to bilo 1922. ili 1923. godine. Zatvorili su ga u zatvor u Gospiću. Vrlo je neobično, ali je činjenica, zatvorenike je tada netko fotografirao u samoj ćeliji. Tako danas u maloj sačuvanoj obiteljskoj pismohrani imam očevu fotografiju na kojoj su on i četiri druga mladića, a sjede na zatvorskom krevetu. Imena zatvorenika nažalost ne znam. Na fotografiji se vidi kako jedan od njih u ruci drži novine Večer, dnevnik koji je u Zagrebu izlazio od 1920. do travnja 1941. godine.

Kad sam prvi put posjetila Gospić, i gledala Velebit, također sam tražila zatvorsku zgradu u kojoj je otac bio zatočen, i to ne samo te 1922. godine. Zamišljala sam kako je na tome mjestu podnosio batine. I kako se nije predavao, nego je teško iskustvo u njemu samo učvršćivalo odlučnost da borbom nastavi. Inače otac o sebi i o patnjama u zatvorima drugima nije puno govorio. Jedino je znao spomenuti kako se sporazumijevao sa štakorima, da bi od ono malo hrane koju je dobivao, dio znao dati štakorima, da ga barem nakratko puste na miru. Ali, o zatvorskim iskustvima i nije trebao puno govoriti. Iz zatvora je izlazio s vidljivim tragovima mučenja, s teškim ozljedama.

Lička je skupina mladića kojoj su pripadali otac i njegovi najbliži prijatelji tijekom života prošla mnoge političke, i vojne borbe. Marko Došen im je trajno ostao uzor.

Marko Došen rođen je 1859. u selu Mušaluku, kraj Gospića. Bio je, dijelom, suvremenik i suradnik i samoga dr. Ante Starčevića. Dr. Ante Starčević i Marko Došen bili su i zemljaci, rodne su im kuće udaljene jedna od druge niti sat hoda.

Došen je od 1894. u Gospiću izdavao novine *Hrvat*, glasilo gosićkoga kluba domovinaške Stranke prava, i to sve do 1904. godine. Bio je zastupnik Starčevićeve stranke prava u Hrvatskom saboru od 1913. do 1918. godine.

Nakon 1918. surađivao je sa Stjepanom Radićem, bio je zastupnik Hrvatske republikanske seljačke stranke. Suradnjom je prekinuo nakon što se Radić sporazumio s Nikolom Pašićem.

Bio je i jedan od idejnih organizatora Velebitskog ustanka 1932. godine. Nakon pothvata je napustio domovinu kako bi izbjegao uhićenje. U Italiji se priključio ustaškom pokretu dr. Ante Pavelića. U Hrvatsku se vratio nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, u travnju 1941. godine. U siječnju 1942. imenovan je predsjednikom Hrvatskoga Državnog Sabora. Umro je 1944. godine u Zagrebu.

Majka nam je govorila da je i otac bio povezan s organizacijom Velebitskog ustanka. No otac je o svojim političkim i drugim borbama govorio doista malo, i nažalost danas o njima ne znam pojedinosti.

3.

Profesionalna i politička djelatnost

Otac je bio vrijedan student, uza sve nevolje i političke aktivnosti uspio je na vrijeme diplomirati. Zvanje inženjera šumarstva stekao je 13. listopada 1924. godine. Vojni je rok služio u Sarajevu. Kao inženjer šumarstva počeo je raditi 12. listopada 1925., u Direkciji šuma u Vinkovcima, na položajima od šumarskog pripravnika do šumarskog pristava.

Državni stručni ispit polagao je u Beogradu 1928. godine. Tijekom 1929. premjestili su ga u Sveti Rok u Lici. Na svim mjestima u kojima je radio, tražio je političke kontakte i nastojao razvijati političke aktivnosti, sigurno na poseban način u Svetom Roku, koji se nalazi u njegovu zavičaju i gdje je poznavao više ljudi.

Sljedeće je očevo radno mjesto bilo opet u Vinkovcima. Ondje se naravno nastavio baviti političkim aktivnostima. Žao mi je što ni o ovom razdoblju ne znam dovoljno, posebno što ne znam datume i godine.

Znam da je skupa sa suradnikom ing. Božidarom Petračićem u Vinkovcima osnovao društvo „Hrvatska uzdanica“, za kulturni rad i uzdizanje domoljublja. U okvirima društva odvijala su se brojna kulturna i politička događanja. Kasnijih godina, 1939. i 1940., kao govornici i predavači nastupali su dr. Mile Budak i dr. Mladen Lorković, nakon što su se bili vratili iz emigracije. Sam ing. Petračić kasnije će biti jedan od sudionika djelatne akcije u skupini Božidara Kavrana: u srpnju 1947. i on će krenuti u borbu protiv komunističke Jugoslavije.

Otac je predano radio na svome radnom mjestu u vinkovačkoj šumariji, ali njegova je duša prvenstveno bila okrenuta političko-

me radu. U obitelji je ostalo sačuvano blijedo sjećanje o tome, da je nakratko bio u zatvoru u listopadu 1932., nakon Ličkog ustanka, nažalost ne znam pojedinosti. Znam, međutim, više o vrlo teškome zatvorskom iskustvu iz 1933. godine. Uhitili su ga u Vinkovcima i prevezli ga u Gospić. Optužnica je njega i osamnaestoricu drugih rodoljuba teretila da su djelovali protiv poretka u Jugoslaviji, s ciljem stvaranja samostalne Hrvatske. Suđenje je održano u Gospiću u ožujku 1934. godine.

Majka je govorila o tome kako su oca u Gospić prevezli vlakom. Ruke su mu vezali lancem. Tako vezana, sproveli su ga od gospićke željezničke postaje do zgrade zatvora, pa i ulicom u blizini kuće obitelji Rosandić. Jedna od susjeda oca je prepoznala, otrčala je reći baki Mari. Savjetovala joj je neka priredi večeru i odnese mu u zatvor. Baka Mara je znala što oca čeka pa joj je odgovorila: „Njemu danas večere ne će trebati!“

U istražnome zatvoru otac je proveo nekoliko mjeseci. Istražitelji su ga brutalno tukli. Udarali su ga kolcem po trbuhu, po stopalima, kamo god su stigli. Izmrcvaren je bio izveden pred sud. Slično su prošli i drugi optuženici. A optuženi su bili: dr. Fran Binički, župnik s Ličkog Osika; Ante Vlajinić, trgovac iz Perušića; Nikola Kolačević, trgovac iz Gospića; Ivica Murković, umirovljeni časnik iz Gospića; Mime Rosandić, šumarski inženjer iz Vinkovaca; Mile Butković, trgovac iz Perušića; vlč. Nikola Polić, župnik iz Gospića; Nikola Murković, pravnik iz Gospića; Marko Smolčić, đak, iz Gospića; Martin Došen, s Ličkog Osika; Mate Zalović, iz Vukšića; Nada Kolačević, iz Gospića; Mate Brkljačić, iz Gospića; Nikola Matijević, iz Gospića; Ante Brkljačić, iz Gospića; Josip Matijević, iz Gospića; Ivan Stilinović, iz Gospića; Andrija Brkljačić, iz Gospića.

Otac se tom prilikom nekako izvukao, bio je oslobođen. Više drugih bilo je osuđeno, Nikoli Murkoviću bila je, primjerice, izrečena kazna u trajanju od dvije godine. Oca su branila dva odvjetnika. Majka se sjećala da je kasnije dugo otplaćivao dugove za njihove honorare.

Trgovac Ante Vlajinić, iz Perušića, koji je skupa s ocem i drugim hrvatskim rodoljubima bio zatvoren i izveden pred sud u Gospiću, morao se 1945. godine povlačiti. Preživio je Bleiburg i sa suprugom Ankom našao utočište u Argentini, kao i mi. Majka je bila u dobrim odnosima s njima, ponekad sam bila nazočna kad bi se susretali. Razgovarali bi i sjećali se suđenja i zatvora.

Gospodin Vlajinić je bio vrlo srdačna osoba. A kao iskusan trgovac, na prozorčiću kuće koju su on i žena uspjeli unajmiti u Buenos Airesu, otvorio je dućančić, prodavao je ukosnice, vrpce, gumbе i druge slične sitnice. Prilikom jednog posjeta darovao mi je lijepu vrpcu za kosu, što je mene, tada malenu curicu, jako razveselilo. Nisu imali djece. Kasnije je prvo umro gospodin Ante, a nekoliko godina nakon njega umrla je i gospođa Anka. Nikad se nisu uspjeli vratili u domovinu, koju su iznimno ljubili. Jednoga ljeta kad sam bila u Gospiću, posjetila sam crkvu Uzvišenja svetoga Križa u Perušiću i molila se za njihove duše. Zahvaljivala sam za žrtvu koju su podnijeli za slobodu Hrvatske.

4.

Vinkovci

Vinkovci su mi vrlo dragi grad, zato što je otac u njima bio više godina zaposlen i ondje s istomišljenicima razvijao plodnu političku djelatnost, ali i zato što su se u tom gradu roditelji upoznali.

Majka je u bila najmlađe dijete svojih roditelja. Jedna od starijih sestara je već bila u braku, živjela je u Vinkovcima. Majku su iz Novske poslali k njoj, da kod nje živi i pohađa školu šivanja. I zaista, majka je u Vinkovcima dobro izučila krojački zanat, što nam je kasnije u izbjeglištvu osiguralo kruh.

U Vinkovce je došla 1928., u svojoj dvadesetoj godini. Bila je lijepa i vesela mlada djevojka. Nama, svojim kćerima, kasnije je znala razdragano govoriti o prvim susretima s ocem, kako je prvo ona uočila njega, a kasnije on nju. I kako je počela njihova veza. Nije u onom trenu znala da će ga do vjenčanja morati čekati sljedećih deset godina, kao Penelopa. Postala je njegovom vječnom zaručnicom, kako je znala reći.

Otac je nakon suđenja 1934. iz zatvora izišao s vrlo ozbiljnim nutarnjim ozljedama. Nije mogao ostati kod kuće u Gospiću, bilo je opasno, odmah je krenuo na put u Vinkovce. Znao je da u Vinkovcima ima dobre prijatelje, da može računati na njihovu potporu. U Vinkovcima ga je dočekao otkaz iz službe. Ali utočište je zaista našao, u kući ugledne i imućne vinkovačke obitelji Dučmelić, kod Jucike i Franje Dučmelića.

Franjo Dučmelić nekoliko će godina kasnije, 1941., postati načelnikom Vinkovaca. Tada, 1934. godine, on i njegova obitelj preuzeli su brigu o ocu. Otac je kod njih živio cijelu godinu dana. Oporavljao se i čekao, hoće li ga opet primiti na posao.

Majka je u vrijeme svog boravka u Vinkovcima također razvila prijateljstvo s obitelji Dučmelić. To je prijateljstvo i kasnije trajalo, tijekom svih godina izbjeglištva u Argentini. Jer i Dučmelići su utočište našli u Argentini, nakon što su 1945. morali napustiti domovinu.

Željko Dučmelić, sin Jucike i Franje Dučmelića, hrvatski književnik, rođen 1919. godine, napisao je i objavio nekoliko knjiga uspomena, knjige *Hrvat, Hrvatska pati ali ne umire nikada*, *Četiri mjeseca u raju*, *Po putovima u neizvjesnost* i *Drvni sok otrgnutih grana*. U njima je na više mjesta pisao o mom ocu. Opisao je i očev dolazak u njihovu kuću u Vinkovcima 1934. godine.

Napisao je: „Mime je došao ravno iz zatvora, ispremlaćen, oštećena zdravlja, jedva je mogao hodati, imao je ozljede na stopalima, plućima i želucu. Uvijek je nosio sa sobom rupčić zato što je dugo pljuvao krv.“ Na isti je način očevo stanje opisivala i majka. Dolazila u posjet u kuću obitelji Dučmelić i vidjela je u kakvu je stanju bio.

Željko Dučmelić je u svojim knjigama pisao o mom ocu s puno poštovanja. Smatrao ga je čovjekom iznimne volje, sposobnim za svaku žrtvu, intelektualcem ali i revolucionarom. Napisao je da je bio od malo riječi, da o sebi nikada nije govorio, da se nikada ničim nije hvalio, da je uvijek bio ozbiljan i konspirativan. Nikada nije javno opisivao svoja politička zauzimanja, a što su pojedini drugi koji su im dolazili ipak možda činili, sve što je poduzimao za Hrvatsku, činio je šuteći.

Kuća obitelji Dučmelić u Vinkovcima bila je susretište državo-tvornih Hrvata. U kući su se često okupljali uz dobru hranu i piće, a bilo je i pjesme i zabave. Franjo Dučmelić divno je pjevao, imao je prekrasan bas, bio je glazbeno vrlo nadaren. Ali svako je druženje imalo svoju prikrivenu svrhu. Redovito se razgovaralo o političkim prilikama i dogovarali se daljnji politički koraci.

Otac je početkom 1935. bio opet primljen u službu, ali su ga, da bi ga kaznili, poslali u Srbiju. Gotovo pune dvije sljedeće godine radio je u srpskim mjestima Aleksincu, Trstenjaku i Čačku. Krajem 1936. ipak je opet bio na boljim radnim mjestima, prvo skoro dvije godine kao šumarski savjetnik na Sušaku, kratko opet u Vinkovcima i zatim na mjestu upravitelja šumarije u Svetom Roku.

Na svim radnim mjestima otac je uvijek nastojao pomoći u zapošljavanju drugih rodoljuba, a na taj je način u svojoj blizini imao i pouzdane ljude. Nikica Bičanić osobno mi je, prilikom susreta 2019., opisao kako se otac založio da se 1937. godine u Šumarsko gospodarstvo na Sušaku zaposli njegov otac Mića Bičanić.

Nakon uspostave Banovine Hrvatske, od kolovoza 1939., otac je na preporuku ing. Ivica Frkovića, starog prijatelja iz Gospića, imenovan ravnateljem Uprave šuma na Sušaku. Frković se je našao na utjecajnome političkom mjestu predstojnika Odjela za šumarstvo Banovine Hrvatske, i to zahvaljujući jednostavnoj činjenici da je u mladosti bio školski kolega bana Banovine Hrvatske Ivana Šubašića. Te 1939. godine otac i majka su već bili u braku, na Sušaku su bili skupa.

Otac je početkom 1940. na Sušak k sebi povukao još dvojicu Gospićana, mlade inženjere Antu Brkljačića i Stjepana Tomljenovića, koji su također bili na udaru, u zadnjem razdoblju zato što su krajem 1939. na gospićkome groblju, uz grob Senjskih žrtava, spalili jugoslavensku zastavu. Tom su prilikom na Sušaku našli zaklonište, ali u svibnju 1945. sustigla ih je zla sudbina, kao i desetine tisuća drugih mladih Hrvata. Brkljačića su jugoslavenski partizani ubili na križnome putu, a Tomljenovića je jugoslavenska vlast ubila 1946. u Gospiću. Mića Bičanić, otac Nikice Bičanića, pukom je srećom 1945. ostao živ. Umro je 1972. u Gospiću, nije dočekaio stvaranje samostalne Hrvatske.

Otac je tijekom postojanja Banovine zauzeto sudjelovao u radu Hrvatskoga šumarskog društva, bio je član i odbornik od samoga osnivanja. Zajedno s kolegom ing. Jozićem zalagao se za bolje radne uvjete za šumarske djelatnike.

Poznato je da je Banovina Hrvatska velikom dijelu Hrvata donijela znatno poboljšanje njihova političkoga položaja. Ali novo uređenje nije uključivalo perspektivu izdvajanja iz Kraljevine Jugoslavije i mogućnost uspostave samostalne Hrvatske. Baš naprotiv: i utemeljena je kako bi Jugoslavija opstala.

Između Ivica Frkovića i bana Šubašića ubrzo je došlo do ozbiljnih političkih razmimoilaženja. Ivica Frković bio je jedan od sinova gospićkog obrtnika i trgovca Jure Frkovića, brat dr. Mate Frkovića, spominjanoga bliskog očeva prijatelja. Ivica i Mate Frković bili su obojica neumorni u političkoj borbi. Ali u borbi su bila i druga njihova braća – Jurica i Martin Frković sudjelovali su u Ličkome ustanku 1932. godine, i kasnije su robijali u kaznionici u Lepoglavi.

Ivica Frković bio je 1940. već povezan s ustaškim pokretom i razumljivo je da se nije mogao slagati s nastojanjem Banovine da neutralizira, pa i zatvara prvake državotvorne borbe. Ban je Ivicu Frkovića udaljio iz vlasti, a onda je izričito tražio da i otac bude maknut s mjesta na Sušaku, i da bude premješten u Podravsku Slatinu.

5.

Prijateljstvo s dr. Milom Budakom

Otac je bio blisko povezan s dr. Milom Budakom, vezalo ih je dugogodišnje prijateljstvo. O Budaku je napisano puno. Neprijatelji hrvatske državne neovisnosti ocjenjuju ga negativno, i kao književnika i kao političara, negativne se ocjene vuku do današnjeg dana. Za nas je Budak vrhunski književnik, i neumoran borac za Hrvatsku, mučenik za Hrvatsku.

Majka nam je često govorila o prijateljstvu naše obitelji s Budakom i njegovom obitelji. Govorila nam je da je otac Budaka upoznao već u svojim ranim godinama.

Mile Budak doktorirao je pravo 1920. u Zagrebu, a zatim je radio kao odvjetnički vježbenik kod dr. Ante Pavelića. Godine 1923. otvorio je vlastiti odvjetnički ured. U tom je razdoblju otac bio student šumarstva na zagrebačkom sveučilištu i bio je, skupa sa svojim prijateljima, posvećen zalaganju za hrvatska prava. Prema svemu, otac i Budak upoznali su se već u tom razdoblju. Bili su politički istomišljenici, povezani idejama, a također su bili i zemljaci. Opisivala sam, otac je kao student 1922., ili 1923., bio zatvoren u Gospiću, gotovo je sigurno da je dr. Budak slučaj pratio.

Majka je puno govorila o tome koliko je otac Budaka cijenio. Sastajali su se u Zagrebu, u Svetom Roku u Lici, u Vinkovcima, gdje god je trebalo, da usklade svoje djelatnosti za daljnji rad za hrvatsku slobodu.

Razdoblje na početku tridesetih godina ocu je donijelo teške trenutke, ali Mili Budaku još i puno teže. Poznato je, vlasti su organizirale atentat s namjerom da ga ubiju, morao je u emigraciju

u nadi da će zaštititi život. Cijela je obitelj bila izložena teškim nevoljama, rasuli su se na razne strane.

Sina Zvonka roditelji su poslali k stricu u SAD, nisu tada znali da ga nikada više ne će vidjeti, a kćer Nedu smjestili su u obitelj pukovnika Stjepana Duića u Graz, da ondje završi školu. Kćer Grozdu, tada devetogodišnju djevojčicu, u prvo su vrijeme ostavili u Zagrebu kod obitelji Werner. Grozda je kasnije, nakon povratka u Hrvatsku, 1938. godine, govorila mojoj majci o tome kako je 1934. iz Zagreba putovala k svojim roditeljima u Italiju. Nepoznati su je ljudi potajice prevezli do Rijeke, a ondje je cijeli dan sama čekala, sjedeći na nekim vrećama, da je preuzmu drugi, također nepoznati, i da je vode dalje, do odredišta. S roditeljima je u Italiji provela vrijeme do lipnja 1938., kada su se skupa vratili u Zagreb.

Očeva je politička borba imala odraza na život naše majke od samog početka njihove veze. Spomenula sam, kao djevojka ga je čekala deset godina, deset je godina bila njegovom zaručnicom. Otac se godinu dana liječio od ozljeda koje je zadobio u zatvoru i bio je bez posla. Zapravo, bio je stalno izložen – protiv njega su provodili istrage, zatvarali su ga, nad glavom mu je visjela prijetnja da će ga opet zatvoriti ili je po kazni morao na službu u Srbiju. Ocu se činilo da ni u jednoj od tih situacija nije trenutak za brak i obitelj.

Konačno, 1938., zaručnici su odlučili sklopiti brak. Vjenčali su se 12. prosinca 1938. u crkvi sv. Luke u Novskoj, i to uz ranu jutarnju misu. Kumovi na vjenčanju bili su Mile Budak i Mate Frković. Mladi je par prvo mislio isti dan krenuti na put, ali obitelj Obelić ih je uspjela odgovoriti. Majčin brat Stipa priredio je svadbenu svečanost. Njihov je otac Marko u to vrijeme već dugo bio pokojni, umro je u svojim mladim godinama, majka je bez oca ostala u ranome djetinjstvu. Obitelj Obelić bila je u Novskoj vrlo cijenjena i poštivana, tog su se dana na svadbenoj svečanosti okupili članovi obitelji, prijatelji i mještani. Slavonci vole veselja, znaju se veseliti i slaviti, bilo je to veliko i lijepo slavlje.

U obitelji Mile Budaka majku su uvijek jako voljeli. Razvilo se duboko prijateljstvo. Ona je s velikom osjetljivošću i suosjećanjem pratila udarce sudbine koji su pogađali obitelj Budak. Budaka je zvala *striče*, a on nju *nevisto*.

Dr. Budak je, kad se vratio iz emigracije u Zagreb, pokrenuo tjednik *Hrvatski narod*, no jugoslavenske su ga vlasti godinu dana kasnije zabranile. Godine 1939. negativno je ocijenio sporazum o Banovini Hrvatskoj. Prijetilo mu je uhićenje, i on se sklonio u bolnicu, k dr. Đuri Vranešiću, u Vrapče. Čim je moj otac dobio vijest o tome kako je s Budakom, odlučio je sa Sušaka putovati u Zagreb, kako bi ga posjetio.

Kasnije je majka opisivala događaj. Kad je otac bio pred vratima bolničke sobe, čuo je glas Ivke Budak, mužu je govorila: „Vidiš, Mile, svi su nas napustili, čak i Mime. Čula sam da je već dva dana u Zagrebu ali ne dolazi.“ Na to se moj otac javio i rekao: „Nije tako, draga Ivka, nego već danima obilazim urede da dobijem dozvolu za posjet.“

Policija je u bolnici stražarila i ljudi su se bojali dolaziti, da ne budu označeni politički nepodobnima. Otac se očito nije bojao, odlučio je pružiti potporu obitelji u nevolji. A Budak je stalno bio u opasnosti – nadzirali su ga, proganjali, zatvarali. Zadržavali su i pregledavali obiteljsku poštu. A Ivka Budak željno je i s nestrpljenjem očekivala sinovljeva pisma iz Amerike.

Velika tragedija pogodila je Budakove 1940. godine.

Ivku Budak našli su mrtvu 11. travnja. Bio je to strašan udarac za Milu Budaka i njegovu djecu. Ali bio je to udarac i za prijatelje, za njegove poštovatelje, za hrvatske rodoljube. Govorilo se da ju je ubila jugoslavenska policija, ali spominjalo se i samoubojstvo.

Majka je ovaj strašan događaj uvijek opisivala kao ubojstvo. Znala je neke pojedinosti. Kobnoga je dana Ivka Budak odlučila

otići u Rim, zagrebački predio u blizini groblja Mirogoj, gdje je obitelj imala imanje površine oko deset jutara. Ondje je Ivka tih dana imala radnike i htjela je vidjeti kako poslovi napreduju. Prije negoli je pošla, telefonom je zvala obiteljsku prijateljicu Doru Werner, da ide s njom. Međutim Dora je imala zakazanu obvezu i rekla je da ne može ići. U poslijepodnevnim su satima u obitelji Budak, kod kuće, u stanu u Jurišićevoj, kćeri Neda i Grozda nestrpljivo očekivale majčin povratak, a kad nije dolazila, počele su se brinuti. Krenuli su je tražiti i našli je mrtvu, na imanju, u bunaru.

Moja majka je uvijek govorila da je događaj duboko pogodio Doru Werner. Predbacivala si je, mislila je kako se tragedija ne bi bila dogodila, da je ona s Ivkom Budak pošla u Rim.

Sigurno je da je Ivka Budak bila politička žrtva, da su ju, na ovaj ili onaj način, ubili politički protivnici Mile Budaka.

Majka se sjećala i događaja iz veljače 1941., kad se bilo čulo da se spremaju nova velika uhićenja – Mile Budaka, Juce Rukavine, Ivce Frkovića, mog oca, i više drugih ljudi. Govorila je da su se svi nastojali skloniti, da je Budak opet bio primljen u Vranešićevu bolnicu, a da se Ivica Frković maknuo u Sarajevo. Tom prilikom, tada, u veljači 1941., otac je oputovao na Sušak, pa dalje preko Rijeke u Italiju, po upute dr. Anti Paveliću. Vratio se nakon nekoliko dana, Pavelić mu je rekao kako nije trenutak da itko napusti Hrvatsku, da treba nastaviti radom u zemlji koliko je moguće, da je rješenje blizu.

Istodobno, u veljači 1941., majka i Ljerka Frković, supruga Ivce Frkovića, palile su politički materijal, osobito letke, u zagrebačkom stanu obitelji Frković. Majka je također odlučila otići u bolnicu k Mili Budaku. Bio je smješten na trećem katu, a na svakom je katu bila policija i bilježila tko k njemu dolazi. Budak je tom prilikom pitao majku: „Nevisto, je li otišao?“ Ona je potvrdila da jest. Nije znala kamo je otac oputovao, samo da je oputovao u inozemstvo. Budak je bio u brizi za majku i pitao ju je, treba li

joj novaca. Imala je samo sto dinara, ali je rekla da ima dovoljno. Savjetovao joj je kako je najbolje da odmah otputuje svojim u Novsku, zato što se može dogoditi da i nju uhite.

U Novskoj su se svi u obitelji čudili kad je majka doputovala, pogotovo zato što je već bila u drugom stanju s prvim djetetom. Izbjegavala je reći prave razloge, samo da je došla zato što ih se zaželjela. Nekoliko dana kasnije, netko je kasno navečer kucao na prozor. Ukućani su ugledali oca. Bio se vratio, došao je po majku.

U tom je trenutku otac već znao da ga sa Sušaka premještaju u Podravsku Slatinu. Po dekret koji mu je trebao, išla je u Zagreb majka, ali nije opet posjetila Milu Budaka, zato što je od njega bila stigla poruka da ne dolazi. Tako su moji roditelji iz Novske krenuli u Podravsku Slatinu.

Bio je kraj veljače, zima, stigli su na odredište i našli hotel. Otac je dao naložiti vatru da se soba ugrije i da se majka odmori. Otišao je javiti se u kotarsku upravu, a ondje je našao svoga bivšeg šefa, Srbina, iz vremena službovanja u Čačku. Taj je čovjek o ocu mislio kao o dobrom stručnjaku, dao mu je tjedan dana slobodno, da se snađe u novoj sredini. Sljedeći su tjedan roditelji proveli u Novskoj, a onda su, po povratku u Podravsku Slatinu, tražili stan. Ususret im je izišla obitelj Frank, i to zato što su Frankovi bili dobri znanci Mile Budaka. Iznajmili su im sobu i kuhinju.

Ali već se posvuda snažno osjećalo, da će ubrzo sve biti drugačije negoli je bilo do tada, da će se dogoditi velike političke i državne promjene. Majka je svaki dan išla pred ured čekati oca, bojala se da će na njega izvršiti atentat. Već koncem ožujka situacija je bila vrlo napeta i otac je uvjerio majku kako je najbolje da ona zbog sigurnosti ide svojim u Novsku.

Sa svih su strana stizale zabrinjavajuće vijesti. Majka je bila u brizi, nije znala kako je otac.

Mime Rosandić (stoji, drugi s desna), maturanti Gospičke gimnazije i razrednik, Gospić, 1920.

Mime Rosandić (prvi s lijeva), u zatvorskoj ćeliji, Gospić, 1922. ili 1923.

Mime Rosandić (sjedi u sredini) i lugari Šumarije Sveti Rok, Sveti Rok, 1930.

Mime Rosandić (sjedi, prvi lijevo do grba), članovi Hrvatskoga kulturnog omladinskog društva „Matija Gubec“, Gospić, 1931.

6.

Uspostava Nezavisne Države Hrvatske

Deseti travnja 1941. otac je dočekao u Podravskoj Slatini. Skupa s Josipom Markovićem, upraviteljem željezničke postaje u Podravskoj Slatini, preuzeo je vodstvo grada i ukupnu organizaciju vlasti u mjestu. Nijemci su razoružavali pripadnike jugoslavenske vojske, zarobili su i nekoliko časnika koji su bili Hrvati. Otac je intervenirao da ih puste, a časnici su se redovito izjašnjavali da žele prijeći na hrvatsku stranu. Srušila se zla država, počinjalo je novo vrijeme, sve je bilo u previranju. Otac je u Slatini i okolnim mjestima postigao da sve prođe mirno, bez žrtava.

Odvio se veliki događaj, ostvario se stoljetni hrvatski san, utemeljena je Nezavisna Država Hrvatska. U kuću Obelića u Novskoj sljedećih je dana došao poštar i majci priopćio neka dođe do poštanske zgrade, da je zovu iz Zagreba. Na telefonu je bila Neda Budak, javljala je da će po nju u Novsku poslati auto. Ali majka se zahvalila, rekla je da će se ona snaći kako doći do Zagreba. Pitala je za oca, Neda joj je rekla da će se oni iz Zagreba povezati s njim u Podravskoj Slatini.

U Zagrebu je vladalo neopisivo veselje, velika je radost zahvatila cijelu Hrvatsku. Razgovaralo se i organiziralo na sve strane. U Zagrebu su se tih dana sastali stari Marko Došen, Mile Budak, te cijela starčevićanska grupa iz Gospića – Andrija Artuković, Jozo Dumanđžić, Mate Frković, Jure Pavičić, i drugi. Pavičić je bio stigao ravno iz srpske kaznionice u Glavnjači. Ali otac se pridružio tek nekoliko dana kasnije, kad su mu dužnosti u Podravskoj Slatini dopustile.

U Zagrebu su se majka i otac trebali nekako smjestiti, prvih su dana stanovali u stanu kod ing. Jose Rukavine i njegove obitelji. Imali su nešto vlastitih stvari, ali one su bile ostale na Sušaku, i

do njih su došli tek kasnije. Ali pitanje stanovanja ocu sigurno nije bilo prvotno pitanje koje je želio riješiti. Bio je potpuno zaupljen brojnim zadaćama i novim dužnostima.

Dr. Ante Pavelić sastavljao je Hrvatsku državnu vladu, a otac se, prema kazivanju majke, zahvalio na mogućnosti ministarskog mjesta. Mislio je da može puno učiniti kao organizator i stručnjak u gospodarskim šumarskim poslovima. Osobito je dobro razumio potrebe seljaka, htio je posvetiti se razvitku sela i na taj način pomoći svojoj domovini. Ali Poglavnik je rekao ocu da u Hrvatskoj državnoj vladi trebaju biti poštene ljudi, da ga želi barem na mjestu državnog tajnika, u Ministarstvu šuma i ruda. Na čelu tog ministarstva bio je Ivica Frković. Otac je položaj prihvaćao i na toj je dužnosti ostao sve četiri godine. Suradnja ministra i oca bila je uvijek izvrsna.

Tijekom lipnja i srpnja 1941. otac je s Budakom, koji je bio ministar bogoštovlja i nastave, obišao više hrvatskih mjesta. Budak je držao govore na velikim narodnim zborovima na kojima su se okupljale tisuće ljudi, otac ga je pratio. Bili su u Gospiću, Svetom Roku, Kosinju, Vinkovcima, Novskoj, Brodu, Vukovaru, i drugdje. I drugi ministri i čelni ljudi države u isto su vrijeme obilazili druga mjesta i govorili na skupštinama. Nastojali su smanjiti uznemirenost zbog Rimskih ugovora, najavljivali su uvođenje redovite uprave, a članove HSS-a su poticali da stupe u ustaški pokret.

Otac je inače svoj posao obavljao u Zagrebu, ali je išao ina teren, u obilazak raznih područja. U Zagrebu je sudjelovao na sjednicama vlade. Također se redovito sastajao s prijateljima iz predratne skupine stvorene oko Marka Došena. Međusobno su se savetovali i usklađivali svoj rad, na dobro mlade hrvatske države.

Roditelji su u međuvremenu u Zagrebu unajmili stan, stanovali su na Maksimirskoj cesti. Majka je bila u visokoj trudnoći, otac je često bio odsutan, a majčina je obitelj bila u Novskoj. K ocu su

češće dolazili očevi suradnici i prijatelji na dogovore i sastanke, a nešto kasnije i borci ravno s ratišta, dolazio je tako i Jure France-
tić. Bilo je puno kućnog posla i roditelji su odlučili zaposlili kućnu
pomoćnicu. Otac je pitao daljnju rođakinju, pozna li koju dobru
Ličanku, a ona je znala za mladu ženu koja je upravo tražila posao.

Tako je u obitelj došla Ika Duić, djevojka iz Pazarišta, kraj Gos-
pića. Ika je bila niska stasa, ozbiljna držanja, velikih očiju i vrlo
velikoga srca. Ubrzo je postala članom obitelji. Majka joj je znala
reći da slobodno može u stan pozvati svoje prijatelje i rodbinu, i
počastiti ih, posebno nedjeljom poslijepodne kad su ona i muž
češće vani. Rekla joj je da je dom Rosandića i njezin dom. Ika je
bila vrlo radišna, poštena i potpuno odana našoj obitelji. Kuhala
je i prala robu, pa i borcima koji su dolazili s ratišta. O Iki bih mo-
gla napisati posebnu knjigu, ali reći ću ovdje samo to da smo bili
povezani tijekom cijeloga života.

Bio je rat, ali život je išao dalje, kod nas je bilo sretnih obitelj-
skih događaja. Roditeljima se rodilo prvo dijete, moja starija ses-
tra. Nabrajali su imena, ali u posjet je došao prijatelj Mile Budak
i pitao ih, imaju li što protiv, da im kći dobije ime Anera. Dakako,
otac je odmah pristao, a i majka, i tako je sestra postala, koliko
znam, prvom Anerom prema liku junakinje iz romana *Ognjište*.
Dvije godine kasnije došla sam na svijet ja. Otac je želio da nosim
ime njegove majke Mare, ali umiješala se Grozda Budak, koja
je bila pozvana da bude krsna kuma. Skupa s mojom majkom
odlučila je da ću imati dva imena, prvo da će biti Neda, a drugo
Mara. Otac je pristao, uvjeren da će prvo ime biti Mara. Ali kad
je u crkvi sv. Petra svećenik na krštenju pitao za ime, Grozda je
brzo odgovorila: „Neda Mara!“, i tako će biti u krsnome listu. Ali
za oca sam uvijek bila Mara.

U obitelji su sada bila dva djeteta, bili smo na okupu, bilo je to
vrijeme sreće.

Budak je govorio majci: „Nevisto, samo da završi ovaj nesretni rat i da spasimo Državu, to nam je jedini cilj. Onda ću se ja posvetiti pisanju, svojim junacima“. Prijateljstvo mojih roditelja s obitelji Budak bilo je čvrsto, dok ih smrt nije rastavila.

U svibnju 1945. Budak se povlačio u velikoj skupini visokih dužnosnika i članova njihovih obitelji, s njim je bila i kći Grozda. Stigli su u Austriju, no 17. svibnja 1945. zarobili su ih Britanci i sljedećeg su ih dana u Rosenbachu izručili jugoslavenskim partizanima. U teškim danima zarobljeništva Budak je hrabrio supatnike, posebno mlade ljude, govorio im je: „Ne bojte se, dico moja, nema smrti do suđene, a suđenoj nitko ne uteče.“ Bio je neustrašiv. Jugoslavenski ga je sud osudio na kaznu smrti vješanjem, vjerojatno je da su ga ubili 7. lipnja 1945. u Zagrebu. Smrt sigurno nije došla bez mučenja.

Majka je Budaka uvijek opisivala kao vrlo, vrlo produhovljenu osobu. Njegova mu je duboka vjera pomogle preživjeti životne tragedije. Ali ono što ga je sustiglo nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske neizmjerna je tragedija. Govorilo se da su mu jugoslavenski krvnici prije smaknuća pokazivali fotografiju izmrcvarenog tijela njegove ljubljene kćeri Grozde. Grozdu su ubili 25. svibnja 1945. u blizini Škofje Loke, u Sloveniji. Kakvi su zločinci bili, moguće je. Dr. Mili Budaku se ne zna za grob. Grozdinim grobom drži se jedan od hrvatskih grobova u šumi kraj Škofje Loke.

Misli me ovdje vode u jedno puno kasnije vrijeme, i to u Sjedinjene Američke Države, kamo sam se 1971. iz Argentine doselila sa suprugom Stipom Šarićem. Godine 1973. u posjet nam je iz Argentine došla moja majka. I, tom je prilikom svakako željela doći u vezu s Nedom Budak.

Neda i suprug joj Krešo Puk također su u svibnju 1945. prošli povlačenje. Na putu im je umrlo dijete, a život su izgubili i Krešini roditelji. Govorilo se da su dr. Mirko Puk i gospođa Puk nakon

izručenja jugoslavenskim partizanima počinili samoubojstvo, ali i da su ih neprijatelji odmah ubili. Sigurno je da nisu ostali među živima. Neda i Krešo Puk na neki su način uspjeli doći do SAD-a, ondje im se kasnije rodila kći. Te 1973. godine saznala sam za njihovu adresu. Živjeli su vrlo povučeno, u mjestu Waterloo u saveznoj državi Iowa.

Susret moje majke i Nede bio je vrlo dirljiv. Htjele su razgovarati nasamo. Gledala sam sa strane kako dugo i povjerljivo razgovaraju. I na daljinu sam osjetila snažne emocije. Bile su povezane uspomenama, koje su oživljavale nakon mnogih godina, nakon mnogih tragedija.

7.

U vihoru rata

Hrvatska je u metežu svjetskog rata ubrzo počela krvariti. Pristisci su dolazili s više strana – sa strane četnika, Talijana, Nijemaca. A osobito jaki bili su sa strane jugoslavenskih partizana.

Ali majka je znala reći da je bilo i naših koji su odigrali negativnu ulogu. Bilo je ustaša i nastasha, puno pravih domoljuba ali i pojedinih izdajica, puno onih koji su branili državu ali i onih koji nisu dali sve od sebe.

Velika je nesreća što se dio Hrvata pridružio komunističkoj partiji, koja je za cilj imala obnovu Jugoslavije. Istina, među njima je bio i manji broj onih koji su razmišljali o samostalnoj Hrvatskoj. Ali nisu došli do izražaja ili su čak platili glavom.

Poznato je, u vremenu prve Jugoslavije po zatvorima su se susretali državotvorni Hrvati i Hrvati komunisti, vlast je progonila i jedne i druge. A komunisti su tada govorili da je Kraljevina Jugoslavija tamnica hrvatskog naroda. No pokazalo se da većina njih pri tome nije mislila da bi Hrvatima trebala samostalnost. Borili su se za komunističku Jugoslaviju i pobjedu komunizma u svijetu.

Ali znam da je tijekom rata bilo pojedinih prijateljskih gesta među pripadnicima suprotstavljenih strana. Nekoliko sam puta čula pripovijedanje o tome kako su se za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske u zagrebačkoj Ilici susreli ustaša Juco Rukavina i komunist Andrija Hebrang. Poznavali su se iz starojugoslavenskoga zatvora, a poznato je da su se ondje međusobno uvažavali. Tada, u Ilici, Rukavina se namjerno okrenuo na drugu stranu i započeo je razgovor s djecom, samo zato da bi Hebrang mogao nesmetano nastaviti put. Čula sam i o tome kako je Jakov Blažević jednom

prilikom negdje u Lici pao u ruke ustašama, ali su ga pustili zato što su mislili da bi na komunističkoj strani mogao pridonijeti hrvatskim interesima.

Majka mi je govorila i o slučaju daljnjega očeva rođaka, upravitelja pošte u nekome mjestu, imena se više ne sjećam. Partizani su bili zauzeli dio mjesta i poštu, upravitelja su pitali, je li on onaj koji ima rođaka u Vladi. Upravitelj je vidio da znaju, potvrdio je. Partizanski zapovjednik je na to rekao: „Pošten čovjek, šteta što je s onima u Zagrebu!“ Za rođaka je sve dobro prošlo.

Uvijek sam sa zaista velikim zanimanjem slušala svaku pojedinost o događajima tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske. A majka je govorila i o tome kako je ljudima znalo pasti na pamet da bi nekome dali mito da prečicom dođu do onoga što im je trebalo, kako je ponekad i danas.

Tako je jednom prilikom, dok je kod nas u Zagrebu bila baka Mara, iz Gospića k nama došla bakina znanica. Sa sobom je donijela pršut i drugih darova, a željela je razgovarati s ocem. Majka i baka su se pogledavale, znale su da ne će dobro završiti. Kad je kući došao otac, žena mu je pružila darove i rekla koje bi usluge trebala. Otac ju je mirno saslušao, i odgovorio joj je: „Sad lipo uzmite sve što ste donili, pa put pod noge i – nazad u Gospić!“ Svi koji su oca dobro poznavali, znali su da je nepotkupljiv.

Nije otac bio jedini koji se uzorno držao. Kod Mate Frkovića, koji je bio pročelnik Zdravstvenog odjela Vojnog zapovjedništva, podmićivanje nije nikada prolazilo. Bilo je imućnih ljudi koji su ispod stola htjeli gurnuti velike darove da im sinovi ne idu u vojsku, ali na svom bi putu naišli na ozbiljnu zapreku. Za dr. Frkovića su svi mladi ljudi bili sposobni za vojsku.

Bilo je među Hrvatima krasnih primjera rodoljublja, bili su spremni sve dati za domovinu i ništa ne tražiti za sebe. Iz okrut-

nog su rata izašli potpuno čista obraza. Ali u ekstremnom okolnostima kao što su ratovi i prirodne katastrofe, ljudi ponekad pokažu i loše strane. Uvjerena sam da je kod Hrvata uvijek bilo puno više velikih karaktera i pravog junaštva.

A tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske vremena su doista bila teška. Brojni su Hrvati pred naletima partizana i četnika morali napuštati svoja sela i kuće, postajali bi prognanicima. Bilo ih je puno i u Zagrebu. Nedavno sam čula od jedne osobe, koja je kao mlada žena bila u dodiru s pojedinim čelnim ljudima, da je otac na jednoj od sjednica vlade predložio, da se članovima vlade plaće snize a razlika da se uplati za pomoć izbjeglicama.

U Zagrebu je već od sredine 1942. zaista bilo puno ljudi koji su bili izgubili dom, koji su se s obiteljima našli na cesti, bez ičega. Mnogi od njih obraćali su se ocu za pomoć. Bilo je među njima onih, osobito znanaca iz Like, koji su znali kad otac dobiva plaću i tog su dana dolazili pred njegov ured. I otac bi im redovito dijelio pola svoje plaće.

A znala je majka i da je odbio primiti doplatak za reprezentaciju. Kad mu je doplatak ipak bio automatski isplaćivan, odredio je da će to biti za gladne. Kad bi majka napravila popis potrepnosti za kuću i napisala *bonboni*, otac bi stavku prekrizio i napisao *kukuruzno brašno za vozača*. Majka se tužila, nije s pola plaće mogla pokriti troškove kućanstva. Otac bi na to rekao: „Pošalji lku u Novsku.“ Dobra naša lka otišla bi k Obelićima u Novsku i ondje bi dobila svakovrsne hrane. A u vlaku do Zagreba sjedila bi na vrećama, da na putu ne bi što nestalo.

Ocu je bilo jako važno pomagati gdje god je mogao. Darujući, pazio je da nikoga ne ponižava. Ljudi su osjećali da se u dostojanstvu mogu njemu obratiti. Ove slike o ljudskosti moga oca ispunjavaju me ponosom.

Ali otac se izlagao i na druge načine, nije pomagao samo novcem ili hranom, što bi se moglo smatrati najjednostavnijim načinom pomaganja. Uvijek je nastojao spasiti čovjeka koji se našao u opasnosti. Nije tako postupao samo on, već i drugi članovi vlade, i drugi dužnosnici na višim političkim položajima. Bio je rat, a u ratu se događaju i nemili događaji. Kod oca je svakako prevladavao zakon ljubavi prema bližnjemu, i tako su mnogi ljudi bili spašeni, majka je znala govoriti o takvim slučajevima.

Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. poništeni su Rimski ugovori, kojima je, znamo, talijanski posjed bio proširen preko granica uspostavljenih u Rapallu, a koji su od samog početka bili težak kamen o vratu mlade države.

U novonastalim prilikama hrvatska vlada razvijala je strategije kako bolje pozicionirati Hrvatsku kad rat završi. Tijekom 1944. pokušavalo se doći u vezu sa zapadnim Saveznicima, najbolje se vidi u nastojanjima dr. Mladena Lorkovića i Ante Vokića. Plan za ovaj zaokret sigurno je, barem u početku, bio zamišljen uz privolu poglavnika dr. Ante Pavelića. Zapravo, poznato je da je sličnih pokušaja bilo i ranijih godina, 1941. i 1943., a i tada uz Pavelićevo znanje. Hrvatska se ni od početka nije tako bezuvjetno vezala uz Osovinu.

Otac je tijekom prijeratnih godina bio u dobrim odnosima s Lorkovićem, niz je godina s njime surađivao u političkoj borbi. Bio je jako pogođen kad su Nijemci otkrili pučističke planove i kad je Hrvatska vlada pod njemačkim pritiskom morala reagirati i organizatore uhititi. Nijemci su tražili da im se sudi zbog veleizdaje, što bi značilo smrtnu kaznu.

Dr. Mate Frković bio je imenovan predsjednikom sudskog vijeća Izvanrednog ustaškog suda koji je trebao suditi. Imao je tešku ulogu, i sam je optuženike dobro poznao, s njima je surađivao, posebno s Lorkovićem, i to od mladosti. Svakako, sud ih je odbio

suditi na smrt, premda je ustaška prisega za takav prijestup, kad postoji, predviđala samo i jedino smrt.

Prema kasnijem Frkovićevu svjedočenju, sam je Poglavnik priložio pismeno mišljenje da ih, zbog zasluga u borbi za uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, treba osuditi na gubitak vojnih činova i konfinirati. Okolnosti ovog slučaja su poznate, nažalost nije poznato na koji su način rodoljubi Lorković i Vokić u svibnju 1945. izgubili život. Onaj tko je odgovoran za njihovu smrt, počinio je težak zločin.

Već sredinom 1944. vidjelo se da Njemačka gubi rat. Zapadni Saveznici pomagali su Josipa Broza Tita, bližila se katastrofa. Hrvatsko pučanstvo iz raznih je hrvatskih krajeva masovno bježalo pred partizanima. Zagreb je bio pun izbjeglica. Od početka 1945. baka Mara je već bila stalno s nama u Zagrebu. Jednoga dana, mora da je bio 4. ili 5. travnja 1945., k nama je u stan dotrčala obiteljska prijateljica, uzrujano je vikala: „Pa j' Gospić, pa j' Gospić!“ Majka joj je odgovorila: „Pala je i moja Novska! Pala je cijela Hrvatska!“

Fina Obelić i Mime Rosandić, 1938.

Mime Rosandić (stoji, drugi lijevo), zaposlenici Direkcije šuma Vinkovci, Vinkovci, 1934.

Mime Rosandić (desno) i ing. Jozo Cuvaj, u uredu Šumarije Vinkovci, Vinkovci, 1938.

Vančo Mihaljov (lijevo) i Marko Došen (desno), Kosinj, 1941.

8.

Propast Države

Pa j' Gospić! O tome kako je tih strašnih dana bilo u očevu rodnome Gospiću, govorila mi je sestrična Marija kad smo se nakon uspostave Republike Hrvatske konačno susrele. Pri prvim smo susretima dijelile sjećanja, ja sam njoj govorila o njezinu ocu, o stricu Josi – on je 1948. dospio u Argentinu, kao i mi. A Marija je meni pripovijedala o svome djetinjstvu, o prilikama u kojima je rasla, a čemu do tada nisam imala prilike čuti.

Opisivala mi je zadnje dane u Gospiću, prije pada grada. Njezina je obitelj živjela u kući Rosandića u gospićkoj Centralskoj ulici. U jednom su stanu živjeli njezini roditelji s djecom, s njom i s mlađom kćeri Ankicom, a u drugom stric Ive i strina Manda, sa svojom djecom Antom i Ivkom.

Početkom 1945. Marijin je otac svoju obitelj smjestio u kuću kuma Živka Alića u selu Budaku, u samoj blizini Gospića, nadao se da će za djecu biti sigurnije. Sam je dane i noći provodio u Gospiću. Marija se sjećala da je tijekom ranoga jutra 4. travnja otac bio nakratko u Budaku, a duboko u pamćenju ostala je slika kako je stajao na vratima i spremao se opet krenuti u Gospić na dužnost. Nije se još bilo razdanilo, padala je kiša. Sjećala se i kako ga je molila da je povede sa sobom. Žurio se i otišao je. Bio je to zadnji put da ga je vidjela.

Marija se dalje sjećala, a slušala je i od majke, kako su se događaji toga dana dalje odvijali. U Gospiću je otac Joso skupa sa suborcima procjenjivao situaciju koja se mijenjala iz sata u sat. Grad je bio pod strašnom paljbom i vatrom. Ali gospićki su se branitelji i stanovnici i toga jutra još nadali da će obrana izdržati. Govorilo se kako se čeka naredba za proboj prema Velebitu. No već

sredinom prijepodneva postajalo je sve jasnije da je gotovo, da je pitanje sati kada će grad pasti. Pred podne je počelo povlačenje vojnika i civila, i to prema selu Smiljanu i dalje prema Pazarištu, jedinim preostalim djelomično slobodnim putem.

Pošli su Marijin otac Joso i stric Ive. Ivin sin Ante, naš bratić Ante, bio je tada osamnaestogodišnji mladić pred maturom, preuzeo je dužnost da će još otrčati u Budak i obavijestiti strinu, Marijinu majku, da s djecom krene kući u Gospić. Trebao se zatim priključiti ocu i stricu u koloni koja se povlačila.

Ante je doista prenio poruku, Marijina je majka s djecom krenula prema Gospiću. Trčale su preko polja, pa i kroz vatru, među dvjema vojskama. Lijegale bi u travu, pa bi opet trčale dalje. Majka je nosila torbu sa stvarima, i s pršutom, kasnije je znala govoriti kako je mislila, hoće li baciti pršut pa da u torbu utrpa malu Ankicu. Ali uspjele su žive stići u Centralsku. Već je bio počeo padati mrak, uspjele su se skloniti u podrum kuće obitelji Adžija, kamo su se već bili povukli i drugi susjedi. A partizani su već češljali ulice i kuće, i ubrzo su ih sve istjerali iz podruma. Prenoćile su u vlastitoj kući. Ali već sutradan majka se s djecom odlučila vratiti u Budak, što će im spasiti život. Uspjela je s njima proći uz partizanske straže, i doći do kuće kumova Alića.

Bratić Ante nije se uspio priključiti hrvatskoj koloni u povlačenju. Naišao je na nepredviđene zapreke, preostalo mu je da skoči u rijeku Liku i prepliva je kako bi došao na put prema Smiljanu. Nije uspio, partizani su ga uhvatili. Htjeli su ga odmah ubiti, na strijeljanje ga je svezanoga vodio partizan koji je ranije bio njegov školski kolega. Odluku su ipak u zadnji čas promijenili, mobilizirali su ga u svoje redove. Domalo je bio ranjen. Život mu je kasnije krenuo vrlo teškim stranama.

Već sljedećega dana u gospićku kuću obitelji Rosandić upao je partizan Nikola Teslić, zloglasni krvnik iz obližnjeg sela nastanje-

na Srbima. Tražio je Popinu ženu i djecu. Žena strica Ive ostala je pribrana, odgovorila mu je da ih nema. *Popo* je bio nadimak Marijina oca, bio je vrlo pobožan čovjek i u Gospiću su ga prozvali Popo. Da je Teslić toga dana u kući zatekao Marijinu majku i njih djecu, sigurno bi ih sve ubio.

9.

Braniti Državu ili ususret zapadnim Saveznicima

Tih zaista teških dana, tijekom travnja i samog početka svibnja 1945., Hrvatska državna vlada vijećala je o mogućnostima. Radilo se je na tzv. Zvonimirovoj obrambenoj liniji, a razmatrao se i prijedlog potpredsjednika vlade dr. Džafera Kulenovića da se krene u Bosnu i ondje nastavi borba.

Nisam pozvana pisati o tim događajima, mogu reći samo ono što sam čula od majke. Otac nije bio vojnik ali sudjelovao je, ne znam kako je do toga došlo, u pripravljanju plana da se pukovnik Frane Sudar sa svojim postrojbama ubaci na partizanska područja i nastavi borbu. Hrvatska je vojska bila disciplinirana, sposobna za obranu domovine, bili su spremni za zadnju bitku. Nažalost do nastavka borbe nije došlo, hrabra će vojska doživjeti kapitulaciju.

Otac je sebi pripremio naprtnjaču za put u šumu. Njegov je stav i stav brojnih njegovih suboraca bio, da muškarci idu u šumu i nastave borbu, a žene i djeca da krenu na povlačenje. Poglavnik, ministri i vojni zapovjednici do zadnjeg su trenutka razmatrali svaku zamislivu mogućnost, gledalo se prvenstveno na to da bude što manje žrtava i što manje razaranja.

Zadnja odluka je pala! U dva sata nakon ponoći, u noći s 5. na 6. svibnja, otac je došao kući ravno sa sjednice Vlade. Donio je vijest da je Poglavnik naredio da se ide u potpuno povlačenje. Bilo je ljudi, pa i članova Vlade, koji su se i prije te odluke spremili na put. Kod nas to nije bio slučaj. Kad se ranije govorilo da bi se sklonile žene i djeca, majci je pomisao da bi se išlo na povlačenja, pogotovo u tuđu zemlju, bila vrlo strana. A sada je odluka bila donesena, morala je suočiti se sa stvarnošću. Nije znala kamo se ide, osobno nije vjerovala da će povlačenje trajati kratko kako se govorilo. Ali morala je djelovati.

Počela je uz Ikinu pomoć spremati najpotrebnije: nešto rublja, malu perinu i poplun. Na brzinu je u jastučnicu ubacila osobne dokumente. Također i fotografije, one koje imam i danas. Ponijela je i nešto hrane, i po koju od drugih potrepština. Baka Mara je odlučila da će i ona ići s nama, mnogo je toga vidjela tijekom rata, znala je što je čeka kad „oni“ dođu na vlast.

Meni je bilo osamnaest mjeseci, otac je predlagao da bi me ostavili u Zagrebu kod rođaka koji se nisu povlačili, mislio je da sam premala i sitna za naporan put. Majka je isprva teška srca pristala na prijedlog, ali se brzo trгла. Vladalo je strašno uzbuđenje pred nepoznatim, plakala je Anera i plakala je Ika, ali majka je odlučno rekla: „Ne! Idemo svi skupa, pa što se dogodi nama, dogodit će se i njoj!“ Tako je moj životni put u času promijenio smjer.

Majka je Iki predlagala neka ostane u stanu, pa ako se ne vratimo, neka sve uzme sebi. Ika je bila potištena, ali brižno je spremala nas curice za put. Ali onda se u jednom trenutku udaljila, a vratila se sa svojom torbom i odlukom da ide s nama. Majka ju je zaista odvrćala, govorila joj je da je unaprijed sve nepoznato, i da je ne će imati čime plaćati. Ali Ika se nije dala. I pošla je s nama. Nikad se više ne će vratiti. Nikada više nije vidjela svoju Liku, svoju domovinu Hrvatsku. Naša dobra Ika počiva u prijateljskoj argentinskoj zemlji.

Na povlačenje je iz Novske sa sumještanima pošao i majčin brat Stipa Obelić. Tijekom rata bio je u obrani grada. Nikad se kasnije za njega nije čulo. Sigurno je završio negdje na križnom putu, u kojoj jami, kao i mnogi drugi. Bio je jedino muško dijete bake Sofije i djeda Marka. Majka je jako trpjela zbog njegove pogibije.

Obitelj je na put krenula tog 6. svibnja. Putovali smo autom kojim je upravljao ing. Stanko Mavrek. S njim su bile supruga mu i punica. Od naše obitelji bile smo majka, nas dvije curice, baka Mara i Ika Duić. U autu je bilo puno osobnih stvari te naprtnjača sa streljivom i finska strojnica.

U koloni su bili i stričevi, Joso i Ive, na kamionima. Otac je bio u autu s dobrim prijateljem Jurom Pavičićem. Pavičić je bio rodom iz sela Boričevca u Lici, tijekom Nezavisne Države Hrvatske bio je na više dužnosti, od 1943. na dužnosti doglavnika, bio je poznati književnik, tijekom prve Jugoslavije vlasti su ga zatvarale i teško zlostavljale i mučile, kao i druge starčevićance. Nakon povlačenja on će se uspjeti spasiti. Ali Ozna ga je pratila, otrovali su ga plinom u hotelskoj sobi u Rimu 9. veljače 1946. godine.

Otac i Jure Pavičić na povlačenje su krenuli sa skupinom dr. Vlatka Mačeka. Mačeku je Hrvatska vlada osigurala zaštitu i financijsku pomoć. Tada se mislilo da bi on u sljedećem razdoblju mogao preuzeti vodeću ulogu i spasiti Hrvatsku, ali to se, kako znamo, nije dogodilo, zato što je Maček Hrvatsku uvijek gledao u okvirima Jugoslavije a ne kao samostalnu državu.

Kolona je išla putem Rogaška Slatina, Maribor, Krumpendorf. U Krumpendorfu je Maček proslijedio dalje, a otac i njegovi prijatelji zadržali su se, čekajući skupinu u kojoj smo bili mi. Dalje smo išli prema Klagenfurtu.

Nepregledno mnoštvo ljudi išlo je tim smjerom, vojnici u svojim postrojbama, žene, djeca, stari ljudi. Bilo je auta, kamiona, kola i konja. Kolona se teško i sporo kretala. Ali ipak smo stigli u Klagenfurt. Ne znam kako su se u tome metežu prenosile vijesti, ali prema majčinu svjedočenju doznalo se da su članovi Vlade i viši državni činovnici, s obiteljima, već prošli kroz Klagenfurt te stigli do Turracher Höhe, i da su se ondje smjestili. Majka je govorila ocu da i oni pođu onamo, da bi se ondje mogli odmoriti a ona bi sredila djecu. Međutim otac je smatrao da mora ostati uz narod.

Kolale su svakakve vijesti, posebno da će Klagenfurt zauzeti Rusi, opasnost je vrebala sa svih strana. Otac je dao sve od sebe da opet oblikuje kolonu, da ljudi budu spremni krenuti dalje kad zatreba.

Tko zna kakva bi bila naša sudbina da su roditelji te večeri otišli dalje, u mjesto u kojem su bili odsjeli članovi Hrvatske državne vlade. Bi li itko od nas ostao živ! Možda nas dvije curice. Ali tko bi se kasnije za nas brinuo, kako bismo preživjele, kako bismo bile odgajane! Bismo li slušale istinu ili laži? Često sam kasnije u životu razmišljala o tome danu. Hvala Bogu, ostali smo živi i ostali smo tada zajedno, što nije bio slučaj s mnogima iz skupine u kojoj su bili ministri i obitelji. Englezi su brojne među njima izručili jugoslavenskim partizanima, a oni su ih pobili.

U oblikovanoj je koloni majci u jednom trenutku pristupila mlađa žena i predstavila se kao rođakinja Zlate Kavran, supruge Božidara Kavrana. Bila je u braku s Austrijancem, živjeli su u blizini puta kojim smo prolazili, ona i suprug bili su vlasnici maloga hotela. Koloni se približila zato što je očekivala da će u njoj možda uspjeti opaziti svoju rođakinju Zlatu. Majka joj je rekla kako joj je poznato da se gospođa Kavran skupa sa sinčićem spremala na povlačenje, da je trebala krenuti u skupini koja je iz Zagreba polazila nešto kasnije. Poslije ćemo saznati da gospođa Kavranu svibnju 1945. nije napustila Zagreb. Svakako, njezina rođakinja je ponudila da majka s nama djecom dođe k njoj te da nas kod nje može okupati i nahraniti.

Majka je sa Zlatom Kavran bila povezana osobitim događajem. Obje su u isto vrijeme bile u rodilištu, majka je dobila mene, a gospođa Kavran sinčića. Bolničke sestre obratile su se majci, bi li mogla pomoći dojiti malenoga dječaka, gospođa Kavran je imala teškoća. Život ih je nekoliko godina kasnije još jednom sudbomosno povezao. U akciji oslobađanja Hrvatske od jugoslavenske komunističke vladavine, život su za Hrvatsku položili i moj otac i Božidar Kavran. Supruge su ostale povezane u duhu.

Kad spominjem prezime Kavran, misli mi polete preko oceana u daleku zemlju Argentinu, u Buenos Aires, u gradsku četvrt Flores, gdje je u vrijeme kad smo ondje stanovali, živio i današnji papa Franjo.

U četvrti je postojao stari, derutni, napušteni židovski starački dom, u kojemu su kraljevali miševi i štakori. Ali hrvatski su svećenici 1946., kad su saznali da će u Argentinu doći protjerani Hrvati, uspjeli dobiti dopuštenje za uporabu zgrada, da izgnanicima bez ičega svoga budu privremeni krov nad glavom. Useljavanje je počelo 1947. godine. Hrvati su zgrade očistili i osposobili za stanovanje, koliko je bilo moguće. U podrumu srednje zgrade bila je organizirana javna kuhinja.

Šef te naše kuhinje bio je stari gospodin Kavran, otac Božidara Kavrana. Mi djeca zvali smo ga *tatek*. Bio je ugodan stariji čovjek, visok, u hodu se pomagao štapom. U kuhinju me majka često slala s lončićem da donesem čiste juhe, u nju je ona dodavala rezance koje je kuhala na našem sobnom kuhu. Stari gospodin Kavran dolazio bi u dvorište kad bi završio poslom, a onda je znao jedan dio svog štapa staviti na rame a drugi ugurati u pukotinu u zidu, i pozvao bi nas djecu da na prečki radimo gimnastiku, da „budemo jači“. *Tatek* je s nama uvijek bio jako ljubazan, a prema meni je bio osobito pažljiv. Znao je da nas povezuje tragedija, i domoljublje. Stari je gospodin Kavran dugo živio na Monteu, a onda se ipak odselio i više ga nisam vidjela.

U Klagenfurtu smo se zadržali oko dva tjedna. Ljudi su jedni druge tražili, lutali su, odlazili i dolazili. Tako su se u našoj blizini okupili dr. Lovro Sušić s obitelji, general Drago Rupčić sa ženom, i brojni drugi znanci. Pristizali su novi dijelovi kolone, pa je došao i kamion koji su u Zagrebu pripremili šumari, bio je pun hrane, posebno graha i slanine. Otac je dao nalog da se kuha za ogladnjele ljude, one koji su prolazili kroz Klagenfurt. Majka je pomagala u kuhanju, sve dok je u kamionu bilo hrane. U toj velikoj nevolji ljudi su radili jedni za druge, međusobno su si pomagali, dijelili sve što su imali.

Ali približili su nam se Britanci. U komunikaciji je pomagala supruga Lovre Sušića, znala je engleski. Ali britanske vojnice nije osobito zanimalo ono što su im Hrvati željeli reći. Prvo

čemu su pristupili bilo je pljačkanje. Izbjeglicama su oduzimali sve što je vrijedilo. Nama su oduzeli auto i strojnicu. Svima su nam naredili da pješice krenemo naprijed. A na obližnjoj su nas željezničkoj pruzi počeli tjerati da se penjemo u stočne vagone vlaka koji je ondje stajao.

Prema smrti ili prema slobodi

U stočnim je vagonima bilo grozno. Jedni do drugih bili su nagurani muškarci, žene, stari ljudi, djeca. Svi napeti te znojni, žedni i gladni. Spominjala se riječ *izručenje*, Hrvati su već bili shvatili da od zapadnih Saveznika ne trebaju očekivati razumijevanje ili milost. Pojedini su odlučili iskočiti iz vlaka u brzini, pa su tako i napravili, i možda su spasili život. Drugi su ostali zato što su imali obitelji za koje su se trebali brinuti, i išli su dalje.

Majka se je sjećala da se dugačka kompozicija zaustavila u Villachu, i da smo u neizvjesnosti ondje čekali cijeli dan. Govorilo se da su Saveznici pola vlaka poslali natrag u Jugoslaviju, a dio da su poslali u Bari. Druga je polovica vlaka, u kojemu smo bili i mi, čekala odluku o tome kamo dalje. U čijim li je rukama bila naša sudbina!

Puno sam puta kasnije čula svjedoke kako su govorili o prepirci između britanskog i američkog zapovjednika. Navodno je američki časnik bio za to da se vlak pusti prema Italiji. Svjedoci su se sjećali da je i otac tom prilikom bio uključen u pregovaranja. Teško je znati kako su se uopće sporazumijevali, tko je u tim teškim razgovorima mogao biti prevoditelj. Hrvati su Amerikancu pokušali prenijeti da je stočni vlak pun civila, žena i djece, i on je doista odlučio kako je opravdano da nas pusti dalje. I vlak je krenuo prema slobodi, barem u tom trenutku. Za mnoge opasnost tada ipak nije prošla.

Put se nastavio, putovanje vlakom dugo je trajalo. Majka je spominjala Treviso, gdje se opet dugo stajalo, a onda i Reggio Emilia, i druga mjesta, čijih se imena više ne sjećam. Iz vlaka su nas na jednoj postaji ipak počeli iskrcavati. Prebacivali su nas u kamione i vozili nas prema jugu, u nepoznato. Bilo je obitelji koje

su prilikom ukrcavanja u kamione bile razdvojene pa je članove zahvatio očaj, bojali su se, voze li svi kamioni doista na isto odredište, kako su pratitelji govorili. Ipak bilo je istina. Svi smo stigli u Fermo, u izbjeglički logor koji je bio pripremljen za Hrvate, a kojim su upravljali Britanci. U Fermo smo stigli 18. srpnja 1945., nakon sedamdeset i četiri dana mukotrpnog putovanja.

U logoru Fermo provela sam dio najranijega djetinjstva, blijedo se sjećam pojedinih prizora. Ali veći sam dio ipak čula od odraslih. Tijekom mnogih sam godina slušala razgovore o povlačenju, pa i o logoru Fermo. Može se reći da je Fermo ostao neizbrisiv u sjećanjima ljudi koji su kroz njega prošli.

11.

Fermo

Sam dolazak u Fermo mnogima je ostao u sjećanju po vrlo neugodnom događaju na ulazu u logor. Majka mi je događaj više puta opisivala.

Kako su pojedine skupine Hrvata stizale, upućivali su ih da se poslože u redove za dezinfekciju, nisu im dopustili ni predah za jelo. Odvojili su žene od muškaraca i tražili su da se svi svuku do gola, da ih odmah, zamazane i znojne, podvrgnu prskanju pesticidom DDT. Majka se povukla na kraj reda i tražila je da se prije istušira. A pred sobom je gledala tužan prizor golih žena, kako idu na prskanje. Osobito tužnom u sjećanju joj je ostala slika kako gole idu stara gospođa Došen, supruga tada već pokojnog velikog čovjeka hrvatske starčevićanske borbe, i mlađa gospođa Došen, njezina kći. Kći je ispod ruke vodila staru majku. Moju je majku prizor pogodio kao težak slučaj nepoštivanja ljudskog dostojanstva. Sama je hrabro odbila prskanje, i uspjela je doći pod tuš, i kasnije na pristojniji oblik dezinfekcije. Žene koje su prskali pesticidom po tijelu zamazanome i znojnome od duga puta, dobile su otvorene rane koje je kasnije bilo teško zaliječiti.

Logor Fermo bio je smješten u blizini gradića Ferma, uz rijeku Tenu. U blizini logorskog ulaza bila je željeznička postaja Monturano. Logor je zapravo prvotno bio predviđen za „Jugoslavene“. Na njegovu se je prostoru nalazilo desetak hangara, u svaki je moglo stati tristotinjak osoba. Računa se da je u logoru, kad je bio popunjen, boravilo oko dvije do tri tisuće ljudi, točan broj se ne zna, zato što pojedini zbog opasnosti nisu bili prijavljeni, a drugi su dolazili i odlazili, logor je bio otvorenoga tipa.

Hrvati koji su prvi stigli u logor, našli su ondje skupinu Srba, koji su očito bili prvi stanovnici logora. Britanci su brzo shvatili da između Hrvata i Srba postoji političko neprijateljstvo, da suživot ne će funkcionirati i odlučili su Srbe prebaciti na drugo mjesto. A kako su se svi Hrvati koji su stizali u logor htjeli prijaviti isključivo kao Hrvati i odbijali se upisati kao Jugoslaveni, logor je ubrzo bio *Hrvatski logor Fermo*.

Kad su Hrvati postali jedinom stanovnicima logora, počeli su temeljito čistiti i uređivati prostorije. Obitelji su željele za sebe stvoriti barem malo privatnosti, komadom platna su se nastojale odijeliti jedne od drugih, a nastale sobice ljudi su nazivali *paravanima*. Unutar paravana postavljali su krevete sa slamaricama i dekama, možda i kakvu policu ili klupicu ako su do njih mogli doći. Samci su bili u zasebnim prostorijama. Uveden je kućni red, svi su ga se držali. Ovaj pristup organiziranju u teškim prilikama ljudima je pomagao da ne padnu u potpuni očaj, da sačuvaju ljudsko dostojanstvo.

Postojala je javna kuhinja, svatko je po hranu išao sa svojom limenom posudom. Hranu su ljudi dijelili s onima koji nisu bili na popisu za obroke, koji se zbog opasnosti nisu bili prijavili a ipak su boravili u logoru.

I otac je bio među onima koji se nisu prijavili logorskoj upravi. Htio je najprije vidjeti kako će se prilike razvijati. Znao je da su Britanci nakon predaje na Bleiburgu mnoštvo Hrvata, pa i članove hrvatske Vlade, izručili jugoslavenskoj vojsci, i nije im vjerovao. Tako u početku za oca nije bilo hrane ni mjesta za počinak. Majčina snalažljivost i požrtvovnost puno je pomogla. Ona se brinula o najosnovnijim potrebama obitelji, dijelili smo s ocem hranu i sve drugo što smo dobivali.

U Fermu su se našli Hrvati iz svih hrvatskih pokrajina, iz raznih društvenih slojeva, najrazličitijih zanimanja. Bilo je seljaka, rad-

nika, poduzetnika, športaša, glazbenika, liječnika, učitelja. Bilo je i sveučilišnih profesora, a među njima i rektor Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, prof. dr. Stjepan Horvat. Međusobno poštivanje i razumijevanje bilo je na visokoj razini. Odbacivanje su doživjeli samo rijetki pojedinci, oni koji su se bavili ratnim profiterstvom ili su pokleknuli pred jačima i bili spremni izdati. Teško mi je prihvatiti da je među Hrvatima bilo i takvih, ali bilo ih je, kao što ih nažalost ima i danas.

Svećenik dr. Krunoslav Draganović uspostavljao je veze sa svakom od hrvatskih skupina, kako je koja stizala u logor. On je već na početku imao dobar pregled prilika u kojima smo se našli. Pomagao je izbjeglicama u svakovrsnim teškoćama, a prvenstveno je gledao kako bi preko svojih veza spasio ugrožene Hrvate od izručenja. Plan mu je bio tražiti mogućnosti za siguran smještaj u trećim, prekomorskim zemljama. Neupitna je njegova odanost Hrvatskoj i hrvatskom narodu.

Kad smo došli u Fermo, logor je vodio major Scott, Irac, za koga su mnogi među izbjeglicama držali da kao katolik ima nešto više razumijevanja za Hrvate. Osobito su tako mislili kad su ga kasnije uspoređivali sa zapovjednikom koji je došao nakon njega, majorom Whiteom, Englezom. Istina je da je bilo primjera da su Irci u britanskoj vojsci u pojedinim slučajevima pomogli u spašavanju, ali oni Hrvati koji su imali ozbiljnije političko iskustvo, i u Ircu Scottu vidjeli su mogućeg pripadnika britanske obavještajne službe, i bili su vrlo oprezni.

Tijekom razdoblja u kojemu je logorom upravljao major Scott, Hrvati su u logoru razvili brojne djelatnosti koje su im olakšale život, logor je uskoro bio pun života. Aktivnosti su bile usmjerene prema korisnom provođenju vremena, jer dani su se počeli pretvarati u mjesece. Svi su i dalje očekivali povoljan politički rasplet i nadali se povratku u Hrvatsku, no realnost je sve jasnije pokazivala da bi ishod mogao biti i drugačiji.

Nešto kasnije, kada je logor već bio popunjen a društvene aktivnosti razvijene, otac je ipak odlučio prijaviti se, naravno pod lažnim imenom, kao Frane Manestar, nažalost ne znam kada je to točno bilo. Dobio je pravo na smještaj i hranu, u logoru se počeo javno kretati. Ali je i dalje pazio da u pojedinim prilikama u logoru boravi što manje, osobito noću.

Već 1946. bio je potpisan ugovor između britanskih savezničkih snaga i komunističke Jugoslavije o postupcima uhićenja i izručivanja osoba koje je Jugoslavija proglasila ratnim zločincima. Hrvati vjerojatno nisu znali za ugovor, ali znali su da im opasnosti prijete sa svih strana.

Jugoslavenski su zahtjevi u drugoj polovici 1946. svakako lakše nailazili na odobrenja, bilo je sve više uhićenja. Britanske su vojne vlasti prema informacijama Ozne izradile popise po kriterijima navodne kaznene odgovornosti, izbjeglice su podijelile na *bijele*, *sive* i *crne*.

Na bijelom popisu bili su žene i djeca, na sivom ugledni i priznati Hrvati koji su djelovali protiv Jugoslavije, a na crnom oni koji su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili na istaknutijim položajima i koje je Jugoslavija proglasila ratnim zločincima. Popise su slali upraviteljima savezničkih logora u Italiji, tako i u Fermo. Upravitelj logora White beskrupulozno je sudjelovao u provođenju odluka o izručenju.

U Italiji se u lovu na Hrvate dodatno posebno isticao zloglasni major Stephen Clissold, pripadnik britanske vojne obavještajne službe. Clissold je uoči Drugoga svjetskog rata radio kao lektor na Sveučilištu u Zagrebu, mnoge je ljude u Zagrebu poznao. U Italiji je tako prepoznao i identificirao pojedine izbjeglice, mnogi su zbog njega nastradali, u smrt je poslao i dr. Vladimira Židovca koji je za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske bio na nekoliko viših dužnosti, pa i poslanik u Bugarskoj.

Majka je govorila o tome kako su u logoru počele racije čim su popisi stigli upravi. Tako se jednu večer, nakon što su ljudi već bili legli na počinak, čula trka po nastambama. Uzrujani čovjek ušao je u odjeljak naše obitelji i gledao je kamo bi se sakrio. Majka mu je tiho rekla neka ide dalje, jer da će i njoj ubrzo doći. Britanci su racije provodili noću, dolazili su u gumenim cipelama da ih ljudi ne čuju, hvatali su ih dok su spavali. Tako su mnoge doista i uhitili, i izručili. Zato je otac noći provodio najčešće pod vedrim nebom, pa i kad je padala kiša, uz rijeku Tenu, a u logor bi dolazio danju.

Teško je znati što se događalo iza kulisa, ali s vremena na vrijeme britanska bi uprava pojedine ipak upozorila kako su u opasnosti da budu izručeni. Majka je govorila kako je našem kumu ing. Juri Petraku, koji je u upravi logora radio kao predstavnik izbjeglica, major White jednom prilikom pokazao popis ljudi kojima je prijetilo uhićenje. Na popisu sivih bilo je ime *Frane Manestara*, a uz ime je u zagradi pisalo Mime Rosandić. Kum je tom prilikom na brzinu htio prepisati sva imena, da ne bi kasnije koga propustio upozoriti, ali major to ipak nije dopustio.

Događali su se i nehотиčni propusti s naše strane, i to takvi koji su pojedinima mogli ugroziti život. U jednoj je prilici u naš *paravan* došla gospođa koja je radila u upravi logora, ime sam joj u međuvremenu zaboravila, i majci je rekla da se upravo dogodilo da ju je major White pitao, tko je čovjek koji je prolazio. Ona je nepromišljeno odgovorila: „To je inženjer Rosandić.“ Žena je bila očajna što je napravila tako ozbiljnu pogriješku. Shvatila je da je major White čekao upravo takvu informaciju.

U organizacijskom smislu logor je bio na zavidnoj razini. Možda sam zbog toga, zato što se o tome i kasnije često govorilo, uvijek bila uvjerena da su Hrvati dobri organizatori. Takav je sigurno bio moj otac, koji je u teškim ratnim okolnostima vodio brigu o selima i ljudima u njima, i koji se na povlačenju brinuo za prehranu ljudi i pazio da kolone idu organizirano prema zapadu.

Među izbjeglicama je bilo zaista puno intelektualaca koji su se odmah dali na posao, što je svakako bio jedan od čimbenika uspjeha. Na očev je poticaj bio organiziran športski odjel, a on mu je bio voditelj. Posebno je volio nogomet, hrvatska nogometna momčad brzo je postala spremnom za natjecanja s Talijanima u okolnim mjestima, i imala je puno uspjeha. Dobro mogu zamisliti koliko bi otac bio sretan zbog uspjeha hrvatske nogometne reprezentacije na svjetskom nogometnom prvenstvu u Rusiji 2018. godine!

U sportskom odjelu vježbao se i boks, a u boksu se isticao mlađić koji se zvao Ante Šurkalo. Nekoliko godina kasnije, kad smo već bili napustili Fermo i živjeli u Argentini, došao nas je posjetiti sa svojom mladom ženom i tek rođenim sinom, bio je čuo za očevu sudbinu. Majci je rekao da ga uz oca vežu najljepše uspomene te da čuva pismeno priznanje s očevim potpisom, o boksačkoj pobjedi u Fermu.

Uspješno su radile i mala i srednja škola, u njima su podučavali najbolji učitelji i profesori. Djelovali su i skauti, kazališna skupina i pjevački zbor „Jadran“. Postojala je i tiskara, javno su se tiskale prigodne vjerske tiskovine, a kako su se u logoru razvijale političke aktivnosti, potajno su se tiskali krivotvoreni osobni dokumenti, dozvole ili propusnice.

Crkva je bila snažno prisutna, sa svojim je odanim svećenicima čuvala vjerski život ljudi u logoru. U jednoj od većih prostorijskih Hrvati su uredili kapelicu. Njome su se ponosili. Na zidu je bila freska s likom Majke Božje. Na fresci je bio i hrvatski grb, a uz donji rub i riječi *Ave advocata Croatiae fidelissima*. Djelo je izradio umjetnik Tonči Tursan, prema slici Djevice Marije, koja se nalazi u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u zagrebačkim Remetama. Mladi umjetnik Zdravko Dučmelić, kasnije istaknuti akademski slikar u Argentini, izrađivao je na odbačenim gipsanim pločama male replike freske, s natpisom *Fermo 1945*. Jedan takav reljef i danas imam i pažljivo ga čuvam.

Hrvatski pjevački zbor „Jadran“ bio je na visokoj umjetničkoj razini. Vodili su ga vrhunski dirigenti. Gostovao je u više mjesta u Italiji. Bio je pozvan i u Rim, i Hrvati su nastupili pred papom Pijom XII.

Kasnije, u Argentini, sama sam niz godina pjevala u Hrvatsko-me pjevačkom zboru „Jadran“, pa i pojedine od skladbi koje su nastale u logoru Fermo. Pjevali smo *Ave Maria* u verziji koju je skladao rektor Horvat. Također i skladbu Ante Kopitovića na riječi Vinka Nikolića *Naša pjesma*. Stihovi glase:

Doba je teško, Hrvatska nam strada,
dušmanin nad njom kali svoju žuč,
al' mi smo mladi i prepuni nade,
ustrajne borbe nosimo luč.

Misao sveta pređa nas vodi,
da ropstvu strašnom bude jednom kraj,
da dom nam sine u staroj slobodi,
da nam se vrati stare slave sjaj.

Razvijmo barjak crven bijeli plavi,
put neba silni dignimo glas,
koji nek' cijelom svijetu tom dojavu,
da Hrvatska živi dok ima nas.

Pjevali smo i pjesmu sv. Anti. Uglazbio ju je stari prijatelj naše obitelji Franjo Dučmelić a nije poznato tko je autor stihova. Ostalo je sjećanje da ni skladatelj nije znao, da su stihovi bili napisani na papiru umetnutu u molitvenik koji je on sam jednom prilikom u Fermo negdje našao. Stihovi glase:

Iz zemaljske tužne doli,
podižemo tebi glas,
sveti Ante moli za nas,
sada i na smrtni čas.
Ti nam spasi sve Hrvate,
što ih svijetom ima god,
u Hrvatsku da se vrate,
ti nam čuvaj sav naš rod,
u Hrvatsku da se vrate,
ti nam čuvaj sav naš rod!

U logoru Fermo bilo je dakle stvaralaštva na svim poljima, što je britanskoj upravi logora, mještanima Ferma, pa i dalje, u Rimu i ljudima na drugim mjestima u Italiji, pokazalo razinu kulture hrvatskog naroda.

U suglasnosti s upravom logora Hrvati su među sobom izabrali i Predstavnički odbor, tijelo koje je predstavljalo izbjegličku zajednicu i pomagalo u koordiniranju rada logora. Za predsjednika Odbora izabrali su prof. Dušana Žanka. On je bio u dobrim odnosima s velečasnim Krunoslavom Draganovićem, tako da su do Draganovića vijesti o životu u logoru stizale izravno.

Pojedini su Hrvati bili zaposleni u logorskoj upravi na uredskim poslovima, drugi u ambulanti, u kuhinji, u skladištima ili na poslovima čišćenja. Svi su vodili računa o tome da budu što korisniji svojoj braći u nevolji.

Na početku izbjeglištva, tijekom 1945. i 1946., svima je najveća briga bila što se dogodilo s članovima obitelji u domovini, a na poseban način, što se dogodilo s onima od kojih su se na samome povlačenju morali odvojiti. Pitali su se, jesu li se spasili ili su stradali. Bilo je i sretnih slučajeva, da su se ranije razdvojeni članovi obitelji opet našli na sigurnom te su dalje skupa dijelili

izbjegličku sudbinu, ma kako teška bila.

Među onima koji su se ponovno pronašli, u Fermu, bili su članovi obitelji prijatelja Dučmelića, iz Vinkovaca. Povlačili su se razdvojeno, roditelji i mlađi sin, a posebno stariji sin Željko sa ženom Zorom, koja je tada bila trudna.

A Željko i Zora na Bleiburgu su doživjeli zarobljavanje, i bili su i sami razdvojeni. Zoru su jugoslavenski partizani u koloni civila uputili natrag, dospjela je do Zagreba, iako u strašnom stanju. Njezina ju teta, koja je skupa sa stotinama drugih ljudi danima čekala uz rubove cesta kojima su prolazile vraćene kolone, ne bi li ugledala koga od svojih, nije mogla prepoznati. Željka su na Bleiburgu svrstali u kolonu s muškarcima, čudom je preživio jezivi križni put, ali živ je u kolonama stigao do Karlovca, gdje su ga čak i oslobodili. I našao se sa ženom, i s kćeri koja se u međuvremenu rodila. Ali mlada se obitelj u domovini morala skrivati. Vlasti su Željka tražile, zarobljavanje je bio preživio zato što ga je posluzila sreća i zato što je skrivao pravo ime. Sada mu je prijetila ozbiljna opasnost. Jedini izlaz bio je bijeg, preko Trsta na zapad. I doista su uspjeli, uz velike teškoće i ponovnu neopisivu sreću. Željko Dučmelić je u svojim knjigama sjećanja, koje sam spominjala, opisao i ove događaje, pa i nevjerojatan bijeg sa Zorom i djetetom natrag na zapad.

Mnogi nažalost svoje najmilije nikada više nisu vidjeli. A svi su zaista stalno bili opterećeni mislima na članove svojih obitelji. Uopće, opterećeni strašnim strahom, hoće li ikada više biti kao što je bilo, hoće li se moći vratiti.

Vrlo je teško zamisliti, ali je istina, da je bilo i onih koji su se sami odlučili vratiti u Jugoslaviju, nakon što su se uspjeli spasiti i doći do slobode. Željeli su pokušati spasiti svoje, ili su htjeli izvidjeti prilike za borbu za oslobođenje. Tako se u Fermu ocu javio mladi čovjek koji je odlučio krenuti natrag po svoju djevojku. Bio

je iz Like i otac mu je povjerio zadatak da utvrdi, je li pukovnik Delko Bogdanić živ.

Znalo se da se Bogdanić nije htio povlačiti, da je ostao. Bogdanić je veliko ime hrvatske borbe u Lici. Prije rata je bio uspješan trgovac i vlasnik gospićkoga hotela „Lika“, pa i vlasnik drugih poduzeća. Sudjelovao je u Velebitskom ustanku, bio je hrabar i neustrašiv. Tijekom 1943. bio je jedan od zapovjednika obrane Gospića, kad su branitelji porazili velike snage jugoslavenskih partizana. U svibnju 1945. odlučio je sa skupinom suboraca nastaviti borbom na tlu domovine, nadao se da će se povezati s drugim skupinama koje su djelovale u Lici i u drugim krajevima.

Mladi je čovjek sretno dospio do svoje kuće i sretno se vratio u Italiju, i to s djevojkom, doista ju je uspio dovesti sa sobom. Javio se ocu, rekao mu je da nije došao u vezu s Bogdanićem, ali da je čuo kako po šumama ima križara, da nastavljaju borbu. U iseljeničtvo je kasnije, možda početkom 1946., ipak stigla vijest, da je Bogdanić sebi oduzeo život. Oznaši su ga uspjeli opkoliti, prosudio je da nema izlaza, nije htio neprijatelju živ u ruke.

U Fermu je bila obitelj Delka Bogdanića, supruga Anđa i dvije kćeri, Magda i Đurđica. Majka i djeca utočište su kasnije također našle u Argentini. Đurđica Bogdanić, mlađa kći Delkova, bila je moja školska kolegica, bile smo skupa u prvom razredu pučke škole u školi hrvatskih milosrdnica „Cristo Rey“ u Buenos Airesu. Naše su obitelji godinama bile povezane prijateljstvom.

Boravak u Fermu se oduljio, majka je morala naučiti kako se boriti za opstanak. Bilo je potrebno doći do hrane za oca, a i za druge koji su se skrivali izvan logora, pogotovo kad su odlazili na put po kakvome političkom zadatku. S izgovorom kako treba tople vode da okupa djecu, išla bi s velikom kantom do javne kuhinje, gdje je voditeljica bila Minka Rukavina. Rukavina je razumjela po što majka dolazi, u kantu bi uvijek ubacila hrpu konzervi.

Jednom se prilikom majka iz kuhinje vraćala s punom kantom konzervi, a onda je na jednome mjestu opazila da joj ususret ide jedan od britanskih časnika. Iz kante se moglo čuti zveckanje i majka se ozbiljno prestrašila. Kad nam je kasnije o tome govorila, rekla je da je tada pomislila: „Poslat će me na Lipare! Što će biti s mojom djecom!“ Međutim Englez je bio zadubljen u svoje misli, mirno je prošao.

Minka Rukavina bila je sestra pukovnika Juce Rukavine, bili su iz Klanca, sela koji se nalazi između Gospića i Perušića. Juco je u drugoj polovici dvadesetih godina pripadao gospićkoj pravaškoj skupini u kojoj je bio i otac. Godine 1932. sudjelovao je u Velebit-skom ustanku, zbog toga su ga vlasti Kraljevine Jugoslavije osudile na višegodišnju robiju. Istražitelji su ga po zatvorima zvjerski mučili, ali on nikada nije odustao od svojih uvjerenja. Na koncu su ga 1940. zatvorile i vlasti Banovine. Proveo je više mjeseci u logoru u Kruščici, sve do travnja 1941., do uspostave Nezavisne Države Hrvatske. Tijekom rata je u borbama pokazao neustrašivost, uvijek ga je vodila odanost ideji hrvatske slobode, do zadnjega.

Juco Rukavina bio je na povlačenju u skupini u kojoj je bilo više visokih hrvatskih dužnosnika s obiteljima, a koju su Britanci zarobili u austrijskome Tamswegu 17. svibnja 1945. i sljedećeg dana predali jugoslavenskim partizanima. Partizani su zarobljenike zatočili u vojnim barakama u blizini Škofje Loke. Rukavinu su ubrzo proveli u Zagreb. Ubili su ga u lipnju 1945., za grob mu se ne zna.

Mnogi onih koji su ostali u barakama, u Škofjoj su Loki izgubili život. Partizani su ondje ubili majku Juce Rukavine, Tonku rođenu Pavičić, sina mu Juricu, sestru Anku Blažeković i njezina supruga Lucijana Blažekovića, nećakinju Cecu Blažeković, i ženinu sestru Olgu Milinković.

Dio zarobljenika ipak su ostavili na životu, uputili su ih prema Zagrebu. Živa je u Zagreb stigla supruga Juce Rukavine, Nevenka,

s tri djevojčice, s kćerima Minkom i Verom te petnaestogodišnjom nećakinjom Višnjom Blažeković. Višnja je u prolazu zagrebačkim ulicama uspjela baciti cedulju s adresom svoje tete Minke Rukavine, sa svojim potpisom. Jucina sestra Minka nije se naime htjela povlačiti, odlučila je ostati u Zagrebu, ma što se dogodilo, i ta okolnost će u perspektivi donijeti spas trima djevojčicama.

Cedulju je u prolazu našao dobar čovjek i odnio ju na označenu adresu. Minka Rukavina krenula je u potragu, zarobljenike je našla u logoru u Maksimiru. Stražari su joj pristali predati Minkicu i Višnju, a rekli su joj da sutradan dođe po bratovu ženu i najmlađu nećakinju, Veru. Sutradan su međutim Nevenku Rukavinu na izlazu zaustavili, jedino su dopustili da dvogodišnju kćerkicu gurne zaovi u ruke. Nevenka Rukavina nije preživjela, ubili su je. Dugo se spominjalo da je u ovom ubojstvu prste imao gospički znanac obitelji, komunist Jakov Blažević.

Nove vlasti u sljedećim su danima kucale na vrata zagrebačkog stana Minke Rukavine, htjeli su u dom odvesti tri djevojčice bez roditelja. U takvim se prilikama Minka Rukavina odlučila na bijeg, s djecom se uputila na opasno putovanje u Rijeku, i dalje brodom u Pulu, pa prema talijanskome teritoriju. Bijeg je uspio, uspjele su doći do Ferma.

Tijekom suđenja pripadnicima Kavranove skupine, 1948. u Zagrebu, istražitelji su s velikim zanimanjem ispitivali o bijegu Minke Rukavine. Sumnjali su da je bijeg omogućio netko iz njihovih redova na visokom položaju ali ipak Hrvat. Nisu uspjeli ništa doznati. Sigurno je da su se s tom osobom htjeli obračunati i ubiti je.

Minka Rukavina i njezine tri nećakinje, za koje se brinula, kasnije su također živjele u Argentini. I s njima je naša obitelj bila u prijateljskoj vezi.

Boravak izbjeglica u Fermu se nastavljao, nade da će se vratiti

u domovinu bilo je sve manje. Djeca koja su napustila Hrvatsku u naručju majki narasla su, u naselju su slobodno trčala i igrala se. Djeca su, naravno, i ondje bila djeca, puno im je toga padalo na pamet, i jedna je igra za mene završila s teškim posljedicama.

Preskakivali smo široki septički kanal, dio otvorene logorske kanalizacije. Poredali bismo se jedno iza drugoga i redom preskakivali. Za stariju i veću djecu skok nije bio preveliki izazov, ali za mene, mlađu i stasom sitnu curicu, bilo je teško. Skočila sam, ali nisam prispjela na drugu stranu, već sam pala u sredinu kanala. Pomogli su mi sestra Anera i druga djeca, izvukli su me, ali u dosta lošem stanju. Uspjela sam doći do nastambe, netko je javio majci i ona se pobrinula za mene. Ali kratko nakon toga počela sam pobolijevati, a bilo je to u razdoblju kratko prije putovanja u Argentinu.

Na brodu sam se teško razboljela. Bilo je zdravstvenog osoblja, ali točnu dijagnozu nisu mogli postaviti. Mislili su da je možda vrsta zaraze, pa su me izolirali u zasebnu kabinu, visoko na brodu. Samo su tri osobe mogle do mene, i one su se izmjenjivale: majka, stric Joso i mlada studentica Ančica Lokmer, kći Krunoslava Lokmera, poznatoga hrvatskog domoljuba koji je položio život za Hrvatsku. Moje se zdravstveno stanje pogoršalo toliko da se majka pomirila sa sudbinom, mislila je da ne ću preživjeti. Skrušeno se molila da ne umrem prije negoli stignemo do kopna, da mi more ne bude grob. Kad je na brodu umrla jedna mala Talijanka, svi su Hrvati sletjeli na palubu, vjerovali su da u more spuštaju mene. Ali, eto, stigla sam u Buenos Aires živa, dobro se sjećam kako sam krhkim koracima ušla u novi svijet.

Kako su godine prolazile, tako je logor Fermo bio i mjesto velikih životnih događaja, mjesto vjenčanja, rađanja, a i smrti. Naša je obitelj bila blagoslovljena rođenjem još jednoga djeteta, sestre Ikice. Djeca su se rađala i život je zaista išao dalje. Većina djece rođene u logoru kasnije će u Buenos Airesu proći kroz napušteni

židovski starački dom i među njima će se razviti posebna prijateljstva, koja u mnogim slučajevima traju i danas.

Ali našu obitelj nije zaobišla ni smrt. U logoru u Fermu umrla je naša baka Mara, 2. rujna 1947. godine. Željno je čekala da barem još jednom vidi sina Mimu, ali on je u to vrijeme već bio daleko, u Austriji, pripremao se za put u Hrvatsku. Baka je pokopana na mjesnome groblju, u blizini logora. Kasnije smo doznali da su njeni posmrtni ostatci premješteni u zajedničku kosturnicu u kripti crkve svete Lucije u Fermu.

12.

Na tlu domovine

Komu je bilo teže, onima koji su se povlačili ili Hrvatima koji su ostali u domovini! Bilo je teško i jednima i drugima, svatko je trpio na svoj način.

Hrvati koji su preživjeli rat i ostali u domovini, bili su izloženi osveti nove jugoslavenske komunističke vlasti prema svemu hrvatskome. U samom početku, nakon svibnja 1945., pisma nisu ni odlazila ni dolazila. Pojedinci koji su odlazili u Hrvatsku da nekoga spase i koji su se vraćali, donosili su vijesti iz svoga najužeg zavičaja. Velika većina izbjeglica nije mogla doznati što se dogodilo s njihovim obiteljima. Nisu znali jesu li preživjeli i ako jesu, kako žive u novim prilikama.

Važno mi je zato svjedočanstvo sestrične Marije o događajima iz onoga vremena. O njima nam naravno nikada nije pisala u Argentinu.

Mariju sam, pri jednom od susreta u Hrvatskoj, pitala da mi na fotografiji koju smo imali sa sobom u Argentini pokaže koji je od više ljudi na fotografiji naš djed Gajo. Fotografija je bila iz daleke 1917., na poleđini je bila bilješka o godini, i bio je djedov potpis rukom. Ali, probudila sam nova sjećanja i zatomljene osjećaje – Marija naime nije znala! Čudila sam se kako je to moguće, no ono što je rekla još mi je jednom predočilo razmjere jugoslavenskoga komunističkog nasilja. Nova je vlast htjela uništiti pristaše hrvatske nezavisnosti i na taj način što je gazila korijene. Nastojala je prati mozgove i brisati sjećanja.

Marija mi je rekla kako je točno bilo. U obiteljsku kuću u gospićku Centralsku ulicu njena se majka Milka s njima djecom iz

Budaka vratila tijekom ljeta 1945., nekoliko mjeseci nakon što su jugoslavenski komunisti bili preuzeli vlast. Gospićke kuće i ulice bile su oštećene ili srušene, kamenja od ruševina bilo je na sve strane. Ali najstrašnije je bilo što su brojne žene bile u crnini. A stan u obiteljskoj kući do temelja opljačkan, ničega nije bilo. I nigdje fotografija! Nigdje uspomena! Marija nikada nije imala priliku vidjeti fotografiju na kojoj je djed Gajo!

Jedino, Marijina je majka uspjela naći nekoliko sanduka, od njih je u praznoj kući napravila ležaj. Ali sljedećih je dana ipak išla u Narodni odbor, oprezno je pitala za svoje stvari. Uspjela je postići da joj vrate jedan krevet. No uvalili su joj nekoliko partizana i jednu partizanku, morala ih je primiti na stan.

U drugome stanu obiteljske kuće, u stanu tete Mande, bile su iste prilike. A u kući više nije bilo Marijina oca, ni strica Ive, ni braćića Ante. Sa svih se strana čulo za ubojstva, za uhićenja. Vladao je strah, i vladala je glad. Marija se sjeća kako se pronijela vijest da vlasti kane sve Gospićane poslati u Rusiju. Dobro je čula i kako po noći tjeraju ljude i viču: „Bando ustaška!“ Slušala je fijukanje biča, i čula je krik: „Ubij, al' me više ne muči!“ Čula bi i korake u trku, i povik: „Pobježe banda!“

Marija je vidjela i vješala kod groblja sv. Marije Magdalene, i dugoljasto brdo tamnocrvenkaste boje koje se protezalo od prvih križeva do živice. Dvojica jugoslavenskih vojnika su ju jednom ondje zaustavili i ispitivali ju što ondje radi. Rekla im je da je izgubila kravu, a oni su ju potjerali kući, nisu dopuštali da se mještani približavaju groblju. A ona je znala da ondje, kod groblja, vješaju one čije korake ona po noći čuje dok ih jugoslavenski vojnici sprovode.

Vidjela je Marija u svojoj kući i *partizansku bolest*, kod podstanara. Dobili bi napad, bacali se po podu, i vikali bi. Ona i mačka sakrile bi se pod krevet. Ali i nepoznati naoružani vojnici

uvijek su ponovno upadali u kuću, pretresali su, tražili su njezina oca. Znanci su joj govorili da je otac mrtav, ali ona je osjećala i vjerovala da je živ.

Trebalo je preživjeti, dolazila je zima, a zime su u Lici oštre. Marijina majka molila je susjeda koji je bio partizan pa je u novoj Jugoslaviji odmah postao upraviteljem gospićke elektrocentrale, da joj dopusti da nasiječe drva. Dopustio je, pa čak i odredio da njegov brat Branko pođe s njom i pomogne joj, vjerojatno zato da je nadgleda. Ali brzo su se vratili, bez drva. Marija se sjeća da je majka, sva očajna, tiho govorila teti Mandi da je odustala od sječe, da su uz šumu na gospićkom predjelu Imovina naišli na brdo mrtvih tijela žena i curica. Govorila je: „Brdo mrtvih, same žene, sve u kijklama, a ima i curica.“ A čula je i kako je majka rekla da je to zlo sigurno napravio partizan Nikola Teslić. Znalo se da Teslić neobuzdano ubija baš žene i djevojke.

13.

Izbjeglice razvijaju političku djelatnost

Hrabri ljudi koji su političku borbu predvodili u vrijeme prve Jugoslavije, i koji su bili na odgovornim dužnostima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a koji su preživjeli, prvi su u izbjeglištvu odmah počeli razmišljati o obnovi političkih djelatnosti. Drugi su ih sa strane podupirali.

Već nekoliko mjeseci nakon Bleiburga, 20. rujna 1945., u austrijskome mjestu Spittal na Dravi sastali su se preživjeli hrvatski ministri dr. Džafer Kulenović, dr. Lovro Sušić, ing. Ivica Frković, dr. Josip Balen, dr. Mate Frković i dr. Jozo Dumandžić, a nazočan je bio i mr. Božidar Kavran, s ciljem utemeljenja političkog vodstva u izbjeglištvu. Dr. Ante Pavelić bio je informiran, točnije, upravo je njegova preporuka bila da ministri ustanove zamjensko vrhovno državno tijelo. Tijelo je doista i utemeljeno, nazvano je Hrvatskim Državnim Vodstvom. Članovima su postali Sušić, Frković i Kavran, a četvrtim će članom kasnije postati dr. Meho Mehičić. Predsjednikom je bio imenovan dr. Lovro Sušić. Hrvatsko Državno Vodstvo bilo je tijelo koje će kasnije voditi vojnu osloboditeljsku akciju „Deseti travnja“.

U današnjem vremenu brze tehnologije teško je zamisliti kako su ljudi u doba neposredno nakon ratnoga vihora, u kaosu koji je posvuda vladao, komunicirali na veće udaljenosti. Ipak, teklići su prelazili granice, legalno ili ilegalno. Kasnije su pisma putovala dijelom i redovnom poštom, često šifrirana. Svakako, veze su se uspostavljale. Tako su u logor Fermo počela stizati i pisma ocu, pa i ona povjerljiva sadržaja.

Pisma su dolazila na ime Anke Vlajinić, žene Ante Vlajinića, očeva suborca iz skupine koja je 1934. prošla suđenje u Gospi-

ću. Također su dolazila i na ime Jucike Dučmelić, supruge Franje Dučmelića, iz prijateljske vinkovačke obitelji. Otac je uspostavljao veze na sve strane, sa svima koji su mogli pomoći u razmišljanju kako dalje. Komunicirao je s istaknutim Hrvatima u Rimu, u Austriji, u Parizu i u Engleskoj. Kasnije, kad se iz Ferma odselio u Rim, njemu i Mati Frkoviću najvažnija je pošta, ona od Lovre Sušića, dolazila preko Krunoslava Draganovića. A Draganoviću ju je vjerojatno donosio teklić.

Otac je u Fermu imao nekoliko uloga, dio su bile javne, a dio tajne, cijele je dane radio. K njemu su stizali prijedlozi i planovi za daljnji politički rad, da priloži svoje mišljenje. Preko ing. Ivica Frkovića, koji je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio ministar ruda i šuma, očev šef, ocu je primjerice na doradu stigao elaborat dr. Josipa Balena, s nazivom *Ekonomska problematika Hrvatske*. Otac je radu pridodao nacрте državne uprave, gospodarstva i oružanih snaga, i preko kurira ga je slao dalje, u Austriju, ministrima na uvid. Ali dr. Sušić je odgovorio da teze pripadaju boljim vremenima.

U Fermu je međutim početkom 1946. skupina časnika počela konspirativno raditi na planu koji jest bio za stvarno vrijeme. Bili su to dopukovnik Josip Braco Tomljenović, Krešo Župan, Blaž Jurković i Ivica Gržeta. Počeli su pripravlјati akciju koja će vremenom dobiti naziv akcija „Deseti travnja“. Razvijali su plan da izabrani časnici, dragovolјci, krenu natrag u domovinu i ondje se povežu s vojnicima koji se nisu povlačili, koji su ostali u našim šumama i djelovali u tzv. križarskim skupinama. Vjerovali su da ih je još uvijek veliki broj, da pružaju otpor na cijelom području ranije Nezavisne Države Hrvatske.

Otac je bio veza između skupine i dr. Sušića kao predsjednika Hrvatskoga Državnog Vodstva, uz plan je priložio i svoje mišljenje. Dr. Sušić je uskoro potvrdio da Vodstvo plan prihvaća. Tako se počeo oblikovati veliki hrvatski pothvat, s ciljem obnavljanja borbe. U prvom dijelu, pokretači su rad usmјerili na okupljanje

ljudi, da utvrde tko bi, osim njih samih, zaista bio spreman na odlazak u aktivnu borbu u Hrvatsku.

U prvom je vremenu izbjeglištva svoju težinu imalo i pitanje državnog zlata iznesenog iz Hrvatske u svibnju 1945. Ne osjećam se pozvana da bih o temi mogla govoriti. Svakako, Sušić je jedini imao mandat za donošenje ključnih političkih odluka, pa tako i odluka o postupanju sa zlatom. Odredio je da jednim dijelom može upravljati Draganović, za pomoć hrvatskim izbjeglicama.

Ali i general Vilko Pečnikar je smatrao kako bi i on trebao raspolagati sredstvima, i to za političke aktivnosti koje je planirao razviti. Ljudi su ljudi, i u ovim teškim prilikama pojedini su željeli vodeće uloge, i bilo je sukobljavanja. Došlo se do zaključka da je u dogovoru s dr. Sušićem potrebno imenovati odbor čiji bi članovi nadzirali raspodjelu. General Pečnikar predlagao je da članom odbora svakako bude i moj otac, znao je da ga ljudi poštuju, Ali otac je prijedlog odlučno otklonio. Htio je u tom se slučaju držati podalje, bio je uvjeren da takve situacije najčešće krivo završe.

Majka je pripovijedala da je jednoga dana u naš odjeljak u nastambi došla žena jednoga od preživjelih ministara hrvatske vlade. Imala je poruku za oca, da bi čim prije trebao doći u Rim, zato što će se visokim dužnosnicima dijeliti dio zlata, te da njemu kao državnom tajniku pripada oko devedeset dukata. Majka je vijest primila sa zadovoljstvom, zato što je mislila kako će na taj način riješiti mnoge obiteljske potrebe. No, otac je poruku glatko odbio: „Ja po dukate ne ću ići“. To naravno nije bilo ono što je majka željela čuti. Ali otac je ostao ustrajan: „Mi ćemo sebi dijeliti dukate, a drugi će ljudi gladovati!“ Majka mu je na to rekla: „Pa, i mi smo gladni!“ No, s očeve strane nije bilo popuštanja, još je dodao: „Meni je važniji pošten glas negoli zlatan pas.“ Ponosim se njegovom odlukom, iako je za nas imala tegobne posljedice. Majka je s nama djecom 1948. u Argentinu došla bez ikakvih sredstava da započne novi život. Bilo joj je jako teško.

Prolazim sjećanjima na upravo spominjane ljude i događaje, pa me tako prezime Pečnikar nosi u daleki Buenos Aires, u stari dom za izbjeglice. Prema ulici je bila velika zidana zgrada. Usporedo s njom stajala je oronula dvorišna kuća, izgledala je kao da će se svaki čas srušiti, u njoj smo mi imali malu sobu. Dalje, iza dvorišne kuće u kojoj smo bili mi, bila je još i jedna baraka. Najviše je dvorišnog prostora bilo oko srednje kuće, mi smo se djeca ondje igrali, ili smo onuda prolazili po kojoj zadaći.

Jednoga dana u zimsko doba, kad se je vlaga uvlačila ljudima u kosti i u zidove soba, zasjalo je sunce. Trčala sam oko kuće i vidjela kako jedna starica sjedi na stolici ispred sobe koju je dijelila s drugima, da se malo ugrije na suncu. Prošla sam i pozdravila, željela sam odmah dalje, no ona me zazvala da se približim. Pitala me za ime. Držala me za ruke i nešto mi je govorila.

Inače, ruke privlače moju pozornost, još iz te djetinjje dobi, često sam razmišljala koliko zla i koliko puno dobra mogu učiniti. Uočila sam njene stare, naborane ruke i otrčala sam dalje, do naše sobe, gdje je majka ubrzano šivala, nagnuta nad svojom šingericom. Pogledala sam majčine mlade i snažne ruke i rekla joj o starici. Majka, žena velika srca, rekla mi je da je uvijek pozdravim kad je vidim. Rekla mi je da je starica sama, da ne zna gdje joj je sin. To je bila stara majka generala Pečnikara.

U Fermu su se pojedini Hrvati zaposlili na radnim mjestima unutar samog logora, već sam spominjala. Ika Duić, koja je kod nas u Zagrebu bila kućna pomoćnica, radila je u praonici, prala je rublje Britankama koje su bile na službi u logoru. Bila je vrlo vrijedna i temeljita, na neki je način svojim iznimnim trudom zaradila par manjih zlatnika, vjerojatno ih je dobila baš od Britanki. Pratila je ona s ljubavlju našu obitelj, a bilo joj je poznato kretanje oca koji je u to vrijeme već živio putujući između Ferma i Rima.

Naravno, nije mogla znati o kakvim je točno političkim aktivnostima riječ, ali je uočila da se nešto događa. Jednom, kad je otac bio u logoru a opet se spremao na put, došla je k njemu i pružila mu je dva zlatnika. On se zahvalio i rekao joj je: „Iko, to ti zadrži za sebe, trebat će ti.“

Ovo je primjer lojalnosti i poštenja među ljudskim bićima, povezanim u dobru i u zlu. Ika je u Zagrebu u našoj obitelji bila našla svoj dom i to nije nikada zaboravila. Kad smo mi djevojčice s majkom stigle u Buenos Aires, prve argentinske cipele koje smo dobile, bile su od Ike. Možda ih je kupila onim dvama zlatnicima.

14.

Put vodi dalje, iz Ferma u Rim

U svibnju 1946. Mate Frković i Josip Balen preselili su se iz Austrije, gdje su boravili nakon napuštanja domovine, u Rim. Došli su kao predstavnici Hrvatskoga Državnog Vodstva, sam Frković je bio član Vodstva. Cilj je bio raditi na razvitku pothvata „Deseti travnja“, prvenstveno na okupljanju ljudi koji bi išli u borbu u domovinu. Rim je bio izabran zato što su se u Italiji nalazili brojni prognani Hrvati.

Njih dvojica bili su strane Sušića, kao predsjednika Hrvatskoga Državnog Vodstva, ovlaštene i posredovati u sporu o zlatu između Pečnikara i vlč. Draganovića. Nije teško zaključiti da je novac također imao važnost, za pomoć izbjeglicama, ali i za financiranje daljnje političke borbe.

Kad su Frković i Balen stigli na talijansko tlo, uhitili su ih Britanci. Premještali su ih iz zatvora u zatvor i na kraju su ih zadržali u tamnici u Trevisu. Hrvati nisu znali gdje se njih dvojica nalaze. Srećom, zatvorenici su po nekome uspjeli poslati obavijest ocu u Fermo, pa je on odmah pokrenuo pripreme za njihovo spašavanje.

Majka je govorila o tome događaju, rekla je kako je za pothvat trebalo nešto novaca, i kako je otac prodao jedini kaput koji je imao, da pridonese za spas prijatelja i suboraca. Hrabri Hrvati izradili su plan i uspjeli su uhićenike osloboditi iz zatvora. Tek su krajem rujna dr. Frković i dr. Balen stigli na odredište, u Rim.

15.

Dva prijatelja

Majka je znala reći: “Pa, takoreći, skupa su odrasli!” Mislila je na prijateljstvo oca i dr. Mate Frkovića. Bili su gotovo vršnjaci, Mate je bio godinu mlađi. Moguće je da su se poznavali već kao djeca, njihova su rodna sela jedno uz drugo. Obje su se obitelji u doba njihova dječastva preselile u Gospić, Frkovići iz Ličkoga Novog, Rosandići iz Kaniže. U isto su vrijeme pohađali gospićku gimnaziju. Rano su jedan i drugi bili svjesni teškog položaja ličkih seljaka, znali su kako ih vlast batina i progoni ako i malo dignu glavu. Znali su za težak položaj Hrvata u cijeloj novoj državi – Kraljevstvu odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji.

Ujedinilo ih je uvjerenje da je Srbima i Jugoslaviji potrebno pružiti otpor, žele li Hrvati opstati. Vjerojatno je da su se susretali u domu obitelji Frković Gucinih, u njihovoj novoj velikoj kući u Gospiću, ali vjerojatno i u kući Rosandićevih, i u kućama drugih mladića, istomišljenika. Kovali su snove o slobodnoj i neovisnoj Hrvatskoj prema učenju oca domovine dr. Ante Starčevića, a imali su najboljeg učitelja, Marka Došena. Prijateljstvo se dalje nastavilo tijekom studija u Zagrebu. Uvijek su ih vezali isti ideali. Dva Ličana! Dva Hrvata!

Ali, bilo je među njima dvojicom i razlika. Pa i fizičkih. Otac je bio srednje visine, mršav, nosio je naočale. Bio je športaš, u mladosti je u Gospiću pobjeđivao u natjecanjima u trčanju. U malo zrelijim godinama bavio se lovom, lovio je i divlje svinje. Bio je brza hoda, puno je pješačio po Velebitu i po i drugim hrvatskim šumama. U šumama se najbolje osjećao.

Mate Frković je bio niži od oca, ali širokih pleća, čvrst kao kamen. U natjecanjima u snazi među gospićkim je mladićima bio

smatran najjačim. Ta snaga pokazala se u studentskim danima, u okršajima s političkim protivnicima na Sveučilištu, velikosrbima i jugoslavenima. Slavne su njegove bitke, u kojima je u zgradi Sveučilišta znao na katu biti opkoljen cijelom skupinom jugofila, a on bi ih jednog po jednog bacao niza stube. Jugofili bi dolje vikali: „Bjež’mo! Puno ih je gore!“ A na vrhu stuba bio je samo Mate Frković, drugi su bili u pojedinačnim borbama na raznim stranama.

Obojica prijatelja bili su odlučni i neustrašivi, spremni žrtvovati život za Hrvatsku. A bili su vjerni jedan drugome.

Nije ih obeshabrila ni propast Države 1945. Bili su spremni dalje raditi u skladu s onim što su smatrali da je na dobro hrvatskoga naroda. Tako su ponovno ušli u borbu, u kojoj je otac izgubio život. Prijatelj Mate samo je igrom slučaja ostao na životu.

U središtu Rima

U listopadu 1946. u Italiji je boravio Božidar Kavran. Dopratio je poglavnika Pavelića, koji je iz Austrije odlučio preseliti u Italiju. Pavelić je u prvom razdoblju nakon povlačenja živio u Austriji, no sigurnosni su razlozi tražili da ide dalje. Rijetke su osobe bile upućene u njegovo kretanju, a oni koji su znali, strogo su čuvali tajnu. Ozna je Pavelića posvuda tražila, ali nije uspjela doznati za njegova boravišta.

Svoj boravak u Italiji Kavran je želio iskoristiti da više dozna o prilikama među hrvatskim izbjeglicama u toj zemlji, pogotovo o prilikama u logoru Fermo. Svakako je želio sastati se s mojim ocem i tražio je da on dođe u Rim. Susret je pomogla organizirati prof. Dolores Bracanović, znala je gdje će i kako u Fermu naći oca, i kako će mu prenijeti Kavranovu poruku.

Prof. Bracanović je tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske bila na istaknutim političkim dužnostima. Iz Italije će kasnije otputovati u Argentinu. Živjela je u Buenos Airesu sa skupinom hrvatskih sveučilištarki, u ulici Yerbal. Kao curica sam odlazila onamo s majkom u posjet Ančici Lokmer, mladoj studentici koja me čuvala na brodu kad sam bila teško bolesna. Prof. Bracanović je bila ugledna u hrvatskoj zajednici. Susretala sam ju kasnije godinama, kad je radila u uredu Hrvatskoga doma.

Susret u Rimu bio je unaprijed točno dogovoren. Oca je Dolores Bracanović pratila na putu do Rima, do glavnoga željezničkog kolodvora u Rimu. Dalje je on trebao putovati sam, do predgrađa Civitavecchia. A ondje ga je na kolodvoru čekala mlada Talijanka, svast Jure Francetića, nju je trebao slijediti dok ne ugleda Kavrana. Dakle, uvijek je bilo ljudi, ponekad i stranaca, koji su bili spremni pomagati, pa i izlagati se mogućim neugodnostima ili i opasnostima.

Kavran i otac razgovarali su o tada već prilično oblikovanu planu obnavljanja odnosno organiziranja borbe u domovini. Hrvatsko je Državno Vodstvo u međuvremenu Kavranu bilo predalo operativno vodstvo pothvata. On je ocu priopćio da je Hrvatsko Državno Vodstvo odlučilo da Rim, uz austrijsku središnjicu, bude mjesto za daljnju organizaciju, posebno za novačenje ljudi, te da će zato dr. Balen i dr. Mate Frković boraviti u Rimu.

Kavran je ocu također priopćio da će Frković, kao član samoga Vodstva, u Rimu imati vodstveni mandat. Od oca su pak očekivali, budući da je on poznao ljude i prilike u Italiji, da intenzivno surađuje s Frkovićem i da mu u svakom pogledu bude pri ruci. Također su očekivali da će na sebe preuzeti dužnost da njeguje veze s predstavnicima drugih hrvatskih političkih struja u Italiji, posebno s predstavnicima HSS-a, zato da u pothvatu budu uključeni Hrvati raznih političkih orijentacija.

Kavran je ocu također priopćio da je dr. Frković u Italiji ovlašten odlučivati o sporu vezanu uza zlato, no otac je odmah objasnio da na tom području ne bi htio surađivati. Naravno, Kavrana to očevo distanciranje nije razveselilo, ali ga je morao prihvatiti. Otac je jedino prihvatio da će razgovarati s Josipom Tomljenovićem i potaknuti ga da razgovara s Moškovim. Znao je da su Tomljenović i Moškov u dobrim odnosima.

Kavran se malo nakon ovog susreta i razgovora vratio u Austriju. A otac je u logoru u Fermu sazvaio sastanak istaknutijih ljudi, i prenio im je poruke Hrvatskoga Državnog Vodstva, o tome da su u tijeku pripreve za organizaciju otpora u domovini.

Dr. Mate Frković i dr. Josip Balen u Rimu su se, krajem rujna 1946., nakon što su izašli iz zatvora, smjestili u stanu obitelji Drage Žubrinčića. Otac ih je ondje ubrzo posjetio.

Frković je odmah počeo radom, sazvaio je prvi širi sastanak.

Iz Ferma su u Rim uz oca putovali Josip Braco Tomljenović, Krešo Župan, Ivica Gržeta i Ante Kolarac, ljudi koji su prvi i zamislili osnovne obrise pothvata.

S njima je na sastanak trebao putovati i general Moškov, no tih su dana britanske vojne vlasti u Italiji uhitile njega i Franu Šarića. Hrvati su i u ovome, kao i u drugim sličnim slučajevima, odmah poduzimali sve moguće za njihovo oslobođenje. Nažalost, uspjeli su samo dijelom, spasili su Šarića, a Moškova su okupacijske vojne vlasti izručile Jugoslaviji. Kako je poznato, komunistički ga je režim smaknuo nakon teškoga mučenja.

Na širem sastanku u Rimu Frković je nastojao postaviti budući politički okvir akcije, a drugima je prepustio vojna pitanja. U vojnički dio nije ulazio ni otac. Pukovnik Kolarac bio je spreman preuzeti vojno zapovijedanje akcijom, ali do toga nije došlo. Kasnije će, prema očevoj preporuci, za vojnog zapovjednika biti imenovan dopukovnik Tomljenović, kodnim nadimkom Zmaj od Bosne.

Obitelj Josipa Brace Tomljenovića, žena i dvoje djece, kasnije su također živjeli u Buenos Airesu, dobro ih se sjećam.

Na širi sastanak u Rim, tada, ujesen 1946., iz Ferma je putovao i očev dobar znanac i suradnik Julije Špalj. Njegovo mi je ime poznato iz djetinjstva, majka ga je često znala spominjati. Otac ga je u Rimu preporučio Vodstvu kao poštena čovjeka. A Špalj je išao zato što je želio izravno čuti pojedinosti planova za prebacivanje u Hrvatsku, jer je i sam želio sudjelovati. Bio je otac četvero djece, ne znam je li obitelj 1945. ostala u Hrvatskoj ili je bila s njim u iseljeništvu. On je kasnije doista odlučio sudjelovati u borbi. Bio je u skupini s ocem kad su, 1948., krenuli u Hrvatsku.

Tijekom jeseni 1946. otac je u Rim odlazio sve češće, radni sastanci u užem krugu postajali su sve učestalijima, jer su i zadatci bili sve opsežniji. Krajem siječnja 1947. odlučio je da će napustiti

Fermo, da se mora preseliti u Rim. U Fermo će tijekom sljedećih mjeseci uvijek ponovno dolaziti, u posjet obitelji, ali i zbog održavanja političkih sastanaka i dogovora s ljudima u samom logoru.

U Rimu se je smjestio u stanu Drage Žubrinića. Ali Žubrinić, koji je ranije bio politički aktivan, u to je vrijeme, početkom 1947., odlučio da će s obitelji ipak napustiti Italiju i odseliti u Argentinu. Odluku o iseljenju u Argentinu uskoro zatim donio je i bivši ministar Balen. Zatvorsko ga je iskustvo ozbiljno pogodilo, a procjenjivao je kako bi ga mogli opet uhititi, a onda i izručiti Jugoslaviji.

Uopće, sve je veći broj Hrvata razmišljao o napuštanju Europe kao o jedinom rješenju. No, sve to nije poljuljalo odlučnost najhrabrijih, onih koji nisu željeli mijenjati odluku da će ići natrag u domovinu, u borbu. Među njima su bili i otac i njegov prijatelj Mate Frković. U veljači 1947. u rimskome su stanu ostala samo njih dvojica.

Tada, tijekom 1947., brojni su Hrvati dakle već odlazili. I majka je ozbiljno razmišljala o tome da ide i ona, s nama djecom. A jednako je tako mislila ići i žena Mate Frkovića, sa svojom djecom.

U Austriji su dalje djelovali drugi članovi Hrvatskoga Državnog Vodstva, a okupljali su se i drugi spremni borci. Kavran je Frkoviću uskoro javio da radi na uspostavljanju kanala kojim će ljudi koji borave u Italiji, moći krenuti prema bazi u Austriji. I javljao je neka budu spremni, da će uskoro biti vrijeme pripreve za put.

17.

Život u domovini

U domovini su se ljudi nakon svibnja 1945. našli teško pritisnuti nasilnim režimom.

Kazivačica je meni ovdje i dalje sestrična Marija, svjedokinja za prilike u Gospiću. Marija je kao dijete pozorno slušala što su stariji govorili, a mnogo je toga i sama vidjela. Nova je vlast popisivala sve što su ljudi posjedovali – krave, konje, pa i kokoši – i tjerala ih da predaju određene količine hrane, često i više negoli su uopće imali.

Marija se sjeća kako su njezina majka i teta dale po mraku zaklati tele, da bi došle do nešto novca, i kako su ljudi potajno dolazili po meso. Veterinar koji nije bio pristaša nove vlasti, potpisao je da je tele uginulo. Marijina majka i sestrična Ivka, i druge žene i djevojke iz ulice, morale su svakodnevno ići na rad koji su vlasti zvale dobrovoljnim, premda je bio prisilan. Marija se sjeća da su s takvog rada uvijek dolazile ljute.

U prodavaonicama se moglo kupiti samo na bonove, danima se čekalo za malo ulja i šećera. Tijekom zime žene bi po najvećoj hladnoći pred prodavaonice dolazile uvečer i u redu čekale do ujutro, kako bi kupile metar bilo kakve tkanine da djeci sašiju najnužniju odjeću. U redu je nekad morala čekati i Marija. Nije imala cipela, samo domaće vunene papuče podšivene automobilskom gumom. Sašili su joj zeleni kaput. Ali sjeća se kako je jako grebao, jer je tkanina bila vrlo prosta, osjećala ga je kao da je tkan od koprive.

Zločini nad pučanstvom nisu prestali ni 1946. Ljudi su nestajali, obitelji bi svoga našle ubijenoga na livadi, mrtva su tijela sa žicom oko vrata plutala u rijeci Novčici. Tijekom ljeta djeca su se igrala,

ronila su, natjecala su se tko će s dna rijeke izroniti vojnu kacigu. Ali nalazila su ljudske lubanje. Svako malo bi se čulo za politička suđenja na gospićkom sudu. Sudilo se i trima časnim sestrama milosrdnicama sv. Vinka; sestru Žarku Ivasić osudili su na smrt, a dvije njezine susestre na dvadeset godina robije. Sestru Žarku su ubili u svibnju 1946. na gospićkome groblju.

Partizanka koja je stanovala u Rosandića kući, mlada žena s velikim pletenicama, zvala se Jaga, ponekad je znala doći u kuhinju na razgovor s ukućanima. Tako je bilo i za Badnjak 1946. Tom je prigodom Mariji dala slatkiš od šećera, nazvala ga je čokolodom. Marija ga je rado uzela. Ali Jaga je djevojčicu počela ispitivati o ocu, da joj kaže gdje je on sada. Marija je često sanjala oca i zamišljala da je on ipak blizu, pa je rekla da je on, eto, ovdje, u kući, možda na tavanu, u vrtu, u konobi. Majka se naravno umiješala, pokušavala je partizanku uvjeriti da dijete izmišlja, da on nije tu. Ali Marijin je iskaz imao posljedica. Opet su se pojavili vojnici, sve su još jednom pretresali, vilama su prekapali zemlju u dvorištu. Marija je dobro zapamtila tu večer, majka ju je strogo kaznila.

Dječje igre postajale bi ponekad i opasne, tako su neka djeca znala Mariju gađati kamenjem i vikati joj: „Ustašo!“. Naučila je već kao malena djevojčica boriti se i braniti. Jednoga je dana stala na Stopino brdašće, malu uzvisinu u blizini kuće, pa je kamenjem uzvratila. Jednoga je pogodila u glavu, morali su ga nositi u bolnicu na šivanje. Djeca su vidjela da je hrabra, ponovno su ju primili u igru. U ulici su ju zvali *ajduk*. Kasnije se pitala, zašto na nju kame-nje baca i susjed Jure, kojemu su partizani ubili tri strica. Jedan od njih, Stipe, po struci sudac, bio je najbolji prijatelj njezina oca.

Marija se sjeća kako se je jednoga dana igrala s djecom na stubama ispred kuće, i da im je prišao Bego, desetogodišnji dječak iz susjedstva. No potjerali su ga zato što je znao biti grub i udarati. Veselili su se kad su vidjeli kako se istim putem, uplakan, vraća prema njima, suze su mu curile niz blatno lice. Ali

zaprepastili su se kad su pogledali bolje i opazili da iza Bege ide jugoslavenski vojnik s puškom uperenom u njega. Djeca su počela vriskati i plakati, iz kuća su izletjele majke. Istodobno je iz obližnje vojarne slučajno dolazio drugi, stariji vojnik, i upleo se, mlađega je pitao što će s dječakom. Mlađi je odgovorio: „Ubit ću ga!“ Možda zbog vriskanja djece i žena, stariji je partizan mlađemu naredio da dječaka pusti. Bego je očajan trčao kući, dugo se nije dolazio igrati.

Žene mojih stričeva, Milka i Manda, bile su sestre. Bile su rodom iz Bilaja, sela u blizini Gospića. Mariju bi ponekad poslali svojim u Bilaj. I u Bilaju je Marija čula da se u skoro svakoj kući plače za sinom ili ocem. U Bilaju je Marija upoznala Katu, koju su zvali *lipa Kata*, zato što je bila vrlo lijepa. A bila je i jako dobra, Marija ju je zavoljela. Ali Katina se sudbina pokazala okrutnom. Jugoslavenske su je vlasti zatvorile, a onda i ubile, objesili su je. Govorilo se da je to bilo zato što se nije htjela udati za nekog partizana, oficirčinu. Marija se pitala, je li i lipa Kata bila *banda*, ustaša.

A pitala se i gdje su, *klapci*, momčići, dva sina susjede Slovenke. U obitelji su ih čekali da se vrate, ali se nisu vratili. A imali su petnaest godina, nosili su hlače do ispod koljena.

A zašto su ubili petnaestogodišnjeg sina susjeda Adžije! Jesu li svi ti mladići bili *banda*? Marija se sjeća i mladoga Jakova, njega su partizani pred kraj rata kao dječaka bili povukli sa sobom. Vratio se, i znao ju je presresti i pitati, voli li ona druga Staljina. Govorio joj je da ga on voli, da voli komuniste. Marija je šutjela, a on je prijeto. A u Jakovljevoj je kući njegova *baba* oboljela od muke zbog unukova ponašanja. Pa partizani su Jakovu ubili oca! Jakov je ipak vremenom došao k sebi, skinuo je kapu s petokrakom, baka je opet stala na noge. U godinama koje će slijediti, Jakov će uspjeti pobjeći iz zemlje, živio je kasnije u Kanadi.

Marija je zaobilazila sve one koji su na kapama imali crvene zvijezde i nosili pištolje i noževe, i imali živčanu bolest pa bi pali na zemlju i bacali se na sve strane, toliko da bi onim svojim cipelama punim čavala mogli ubiti čovjeka. Takve je živčane napade Marija vidjela u svojoj kući, takvi se prizori ne zaboravljaju.

Neprestano je čekala svoga oca. Čekala je poštaru, zato što je vidjela u susjedstvu kako obitelji među sobom šapću i vesele se kad im poštar donese pismo obrubljeno crvenim i modrim prugama, i kako pismo nose od kuće do kuće i pokazuju ga. To su bila pisma od onih koji su preživjeli. A onda, jednoga dana, vidjela je kako iz džepa tete Mande viri omotnica obrubljena crvenim i modrim. Znala je da je od njezina oca! Vladao je veliki strah, odrasli su pazili da se pred djecom ne govori ništa što bi ona mogla reći dalje, ali ovaj su put majka i teta odlučile reći da je pismo iz Italije. Da su svi živi! I da su ondje na sigurnom.

Djeca bi, kad bi se naljutila, stvarno znala viknuti: „Ustašo!“ To je trebala biti najveća uvreda. Svaki put kad bi je čula, Marija bi se stresla, koliko god da je bila hrabra. Ipak bi ju često prožeo strah, znala je da je njezin otac bio ustaša. Jednom je čula kako je majka u očaju rekla: „Da se nije bavio politikom, ne bi morao bježati!“

Na to bi Marija razmišljala o tome, bi li otac bio mogao ostati kod kuće da se nije bavio politikom. Ali, znala je da se politikom nisu bavili Slovenkine sinovi, ni sin susjeda Adžije, ni bratić Ante, ni Bego! Dobro, svi su govorili da su ustaše krivi za rat i da su sve najgore radili. A ona je iz ustaške obitelji, rekli su joj, i znala je da je stric Mime bio nešto visoko kod ustaša. Ali vidjela je ona partizane koji su po noći odvodili ljude i ubijali ih. No, možda je bilo i onih koji nisu ubijali. Možda su i ustaše činili zlo. Ali ona je znala da njezin otac i njezini stričevi, Mime i Ive, nisu. Ali, kako dalje! Ljudi i dalje nestaju, svi žive u strahu, svatko se nečega boji. Nikoga nije bilo tko nije živio u strahu, osim onih u uniformama sa zvijezdama na kapama. Zatvor je bio pun zatvorenika, to je vid-

jela kad je onuda prolazila s prijateljicom Karmelom. Pred večer bi išle svojom ulicom, do zatvorske zgrade, gledale bi kad bi se dio zatvorenika vraćao s radova.

U školi je osjetila nepravdu i zlostavljanje sa strane učiteljice, pa i od pojedine djece u razredu. Ipak, imala je i sreću, bilo je i učitelja koji su je branili. Kroz školu je ipak prolazila, bila je izvršna učenica. Ali trebala je uvijek paziti na svaku sitnicu, osobito u višim razredima, da je ne bi izbacili.

S njom su u razred išla i djeca koja su bila bez roditelja i koja su stanovala u dječjem domu. Među njima je bila tiha djevojčica koja se zvala Ankica Pavelić. Progonila ju je jedna druga djevojčica iz doma, izmislila je da je Ankica kći poglavnika Ante Pavelića. Ankica se zbog toga pokušala objesiti. Marija je s drugom djecom imala prilike ići u dom, ali bilo joj je uvijek neugodno. Ondje se uzvikivalo: „Živio drug Tito i Partija!“ I pjevale su se partizanske pjesme. Mislila je na svog oca, da je zbog jugoslavenskih komunisti morao otići. A ona bi sada trebala pjevati očevim progoniteljima u čast! Osjećala je da ne želi, da bi izdala oca kad bi zapjevala.

Djeca koja su živjela u poslijeratnome Gospiću čula su i vidjela mnoge strahote. Iskustvo je proželo njihove osobnosti za cijeli život. Marija je od malih nogu znala da će sve dok su jugoslavenski komunisti na vlasti, ona biti kriva za sve ustaše. Ali sebi je rekla: „Pa, neka me bičuju, ali ja ću preživjeti!“

Djelatnost u Rimu

Rim je dakle postao važna točka za rad na pripravama pothvata „Deseti travnja“. Ali Rim je i po mnogočemu drugome bio važno središte za Hrvate. U Rimu se nalazio vlč. Krunoslav Draganović, ondje je imao svoj ured. A on se bavio mnogim aktivnostima, ljudi su mu se stalno obraćali za pomoć. U Rimu je bio i Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima, kamo su se također mnogi obraćali za različite vrste pomoći.

Vlč. Draganović je našao smještaj za Matu Frkovića i Josipa Balena kad su oni stigli u Rim, o tome je već bilo govora. Ali bio je vrlo oprezan zato što su na popisima za izručenje bili označeni kao ratni zločinci, posebno dr. Frković, koji je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tijekom 1944. i 1945. bio na mjestu ministra unutarnjih poslova. Draganović je zato uključivao posrednike, Iliju Šaravanju i Vlahu Lovrića. Oni su Frkoviću i Balenu prenosili vijesti, a kasnije Frkoviću i ocu, kad su njih dvojica ostali sami. Također su im nosili i hranu, iz menze Bratovštine sv. Jeronima. Menzu su Hrvati među sobom zvali *Zagrebačkom menzom*.

Tijekom 1946. u Rim je iz logora u Fermu došlo još nekoliko ljudi, kako bi sudjelovali u hrvatskim aktivnostima i ojačali ih, ne samo oni koji su radili na pripravi otpora. Osnovani su tako i Hrvatski odbor, s ciljem informiranja i promidžbe, da javnosti što bolje prikažu težinu položaja u kojem se padom pod jugoslavensku komunističku diktaturu našla Hrvatska. Na čelu Hrvatskog odbora bili su prof. Ivan Oršanić i general Vilko Pečnikar. Hrvatski odbor bio je smješten u prostorijama Hrvatskog zavoda sv. Jeronima. Pisali su priopćenja, proglase i članke, i to na raznim jezicima. Na osobit su način nastojali pomagati onima koji su dolazili u Rim

tražiti dokumente, i izlaz za sebe i obitelj. Odbor je organizirao i spomenutu menzu. Menza je također bila smještena u Hrvatskome zavodu sv. Jeronima, a vodio ju je Ante Budimirović. Troškove je pokrivao general Pečnikar, iz sredstava koje je imao od manje količine državnog zlata. Menza je uspješno radila do 1947. godine.

U ožujku 1947. britanske vlasti u Italiji provele su veliku raciju u blizini Hrvatskog zavoda sv. Jeronima. Namjera im je bila hvataći Hrvate, znali su da mnogi dolaze u Zavod. Među uhićenima su tada bili i Šaravanja i Lovrić, ali također i dr. Ivo Tuškan. Srećom, svi uhićenici su uskoro i pušteni. Tuškan je bio liječnik, kao i njegova žena Maca, živjeli su kasnije u SAD-u, godinama su zdušno novčano pomagali hrvatske iseljeničke kulturne aktivnosti, a puno kasnije, od 1990., i kulturne aktivnosti u slobodnoj Hrvatskoj. Bila sam osobno s njima u vrlo dobrim odnosima. Nakon racije 1947. godine, rad Zagrebačke menze se ugasio, a nažalost malo-pomalo ugasila se i djelatnost Hrvatskog odbora. Glavni razlog bio je u tome što su Hrvati napuštali Europu i odlazili u prekomorske zemlje.

Hrvati koji su u Rimu ovisili o prehrani iz Zagrebačke menze, pomoć su kasnije tražili u Papinskoj menzi, tako i otac i njegov prijatelj Mate Frković. Dozvole za pravo obraćanja Papinskoj menzi izdavao je vlč. Stanislav Golik, tajnik Bratovštine sv. Jeronima. Bilo je vrlo teško ljudima koji su bez svoje krivice morali živjeti bez vlastitih sredstava i ovisili o drugima. Otac i Frković često su ostajali na kruhu i smokvama.

Za vezu između Draganovića i ljudi u Fermu i u Rimu, za organizaciju dogovora i sastanaka, bili su zaduženi također i Karlo Mirth i gospodin Galinović, kojemu nažalost ne znam ime. Otac je i sam, kako sam već spomenula, zbog dogovora uvijek ponovno iz Rima dolazio u Fermo. U vrijeme jednog od njegovih boravaka u Fermu, početkom travnja 1947., Britanci su u logoru proveli još jednu veliku raciju i tom su prilikom uhitili dvadesetak Hrvata, među njima i prof. Dušana Žanka, predsjednika hrvatskoga predstavnič-

kog odbora u logoru. Major White nije pokazao obazrivost, bez obzira na dotadašnje uljudne međusobne odnose, jednostavno je proveo naređenje vojnih vlasti. Otac u samom trenutku racije srećom više nije bio u logoru. Uspio je posjetiti svoju obitelj i obaviti nekoliko sastanaka, i već je bio krenuo natrag u Rim, skupa s Julijom Špaljem i dr. Marijanom Španićem.

Uhićeni Hrvati nisu ni ovom prilikom ostali napušteni, njihovi su ih sunarodnjaci i prijatelji na svaki način nastojali izvući iz zatvora i spasiti od izručenja. Bilo je uvijek ljudi spremnih izložiti i vlastiti život, samo da pomognu. O njima sam slušala, a pojedine sam kasnije i osobno poznala.

Jedan među njima bio je gospodin Beg, nažalost mu ne znam ime, a koji je, kako su govorili, izgledao kao pravi Englez. On bi oblačio britansku odoru i upuštao se u najopasnije situacije, s par engleskih riječi koje je bio naučio. A zaista je izgledao kao Englez, bio je visok, svijetle puti i odvažna držanja. Ne znam kako su Hrvati došli do britanske odore, tko ju je uspio nabaviti, je li bila iz skladišta ili iz praonice rublja. Spašavali su također i braća Vidović, Joza i Iva; u srpnju 1946. spasili su iz karabinjerske postaje u Fermu prof. Danijela Crljena. U tom su pothvatu surađivali s ocem, poznato mi je. Kao da ih danas vidim, kako prolaze, snažni i ponosni!

U hrabrosti nisu zaostajale ni žene, o nekima se sjećanje zadržalo, o drugima nije. Jedna od žena koja je sudjelovala u spašavanju zatvorenika bila je ing. Anka Rukavina, poznavala sam ju kasnije u Argentini.

Uz njezino je sudjelovanje u svibnju 1947. izveden pothvat spašavanja velike skupine zatvorenih Hrvata iz rimskoga zatvora Regina Elena, među njima i prof. Dušana Žanka i mladoga hrvatskog vojnika Ante Skelina. O organizaciji i provedbi spašavanja objavljeno je nekoliko sjećanja, posebno u *Hrvatskoj reviji* urednika Vinka Nikolića. Zaista, to spašavanje se odvijalo kao u filmu.

Antu Skelina susrela sam, mnogo godina kasnije, 1995., u Buenos Airesu, kada sam došla na dužnost veleposlanice Republike Hrvatske u Argentini. Obilazila sam hrvatsku zajednicu, posjećivala razna mjesta, pa sam nazočila i sv. misi u predgrađu San Juso, gdje je dušobrižnik bio fra Jozo Peranić. Hrvati s toga područja lijepo su me primili, ali srdačnost gospodina Skelina ostala mi je u posebnu sjećanju. On i njegova obitelj u sljedećim su me godinama, koje sam provela na dužnosti veleposlanice, pratili s pravom odanošću, sve zbog velikog poštovanja prema mom ocu i njegovoj žrtvi za Hrvatsku.

Spomenula sam da je iz zatvora bio spašen i prof. Crljen, a s njim je otac u Fermu bio povezan. Crljen je kasnije također živio u Argentini. Njegova je obitelj 1945., na povlačenju iz domovine, doživjela strašne udarce. Na putu im je umrla malena kći Danijela, a druga, Jadranka, teško se razboljela, djetinjstvo je provela u invalidskim kolicima, rano je umrla, u Buenos Airesu.

Ime Danijela Crljena često se spominjalo u vezi takozvane predaje hrvatske vojske u Bleiburgu. Crljen je, naime, bio jedan od hrvatskih predstavnika kojima je britanski zapovjednik Patrick Scott u bleiburškom dvorcu grofova Thurn-Valsassina priopćio da Hrvati imaju sat vremena za predaju Jugoslavenskoj armiji.

Mnogi su Hrvati dugo mislili da je bila riječ o pregovorima, pa je prof Crljen bio izložen optuživanjima da je trebao učiniti više. No, istina je da je Britanac zaprijetio vatrom i granatiranjem, ne polože li Hrvati odmah oružje. O strašnom je događaju Crljen napisao opširno svjedočenje. Bio je uvijek spreman za razgovor o ovoj temi, puno smo puta razgovarali.

S prof. Crljenom sam razgovarala i 1977., tijekom djelovanja u Hrvatskome narodnom vijeću. Oboje smo tada bili vijećnici, odnosno *sabornici*, kako smo mi tada govorili.

U tom su razdoblju u Vijeću djelovali i proljećari, među njima i Bruno Bušić. Sa strane starijih pripadnika političkog iseljništva bilo je tada i nepovjerenja prema novopridošlima. Mene samu zanimalo je što proljećari imaju reći, što oni misle, mišljenja starijih sam već dobro poznavala. U Vijeće sam bila izabrana kao nezavisna sabornica, ali odlučila sam se priključiti zastupnicima Hrvatske republikanske stranke koju je, poznato je, predvodio dr. Ivo Korsky, i to upravo zato što su oni dali potporu proljećarima.

Ali želim se vratiti na 1946., na očevu djelatnost tijekom tog vremena. Bio je potpuno usredotočen na to da okupi ljude koji su spremni poći u borbu natrag u Hrvatsku, a koji bi za tako težak zadatak bili i sposobni. Otac je za tu zadaću bio i službeno zadužen sa strane Hrvatskoga Državnog Vodstva, i to jamačno u prvom redu zbog toga što je bio sposoban dobro ocijeniti sposobnosti ljudi, i što je bio poznat kao osoba koja može razgovarati s ljudima različitih političkih struja.

U tom je smislu otac razvio i suradnju s dr. Marijanom Španićem, koji je u to vrijeme dobio priliku za selidbu u Pariz. Otac i dr. Frković s njim su razgovarali prije njegova odlaska i povjerali su mu zadaću da se u Parizu poveže s Hrvatima koji su ondje već boravili. U Parizu se u to vrijeme nalazio Branko Kuštro, koji će kasnije poći u borbu u domovinu, a on je tada održavao bliske veze s krugom ljudi oko HSS-a.

Otac je koristio svaku priliku kako bi unaprijedio suradnju s ljudima iz HSS-a. U mladosti je sam bio blizak HSS-u, a znao je da stranka i dalje ima duboke korijene u narodu. U Parizu je tada boravio i dr. Andrija Artuković, a bio je dobar prijatelj s francuskim odvjetnikom dr. Georgesom Desbonsom, još iz razdoblja svoje prve emigracije.

Prijateljstvo se bilo razvilo u vrijeme kad je Desbons, tijekom 1934. i 1935., pred francuskim sudom branio ustaše okrivljene za atentat na jugoslavenskog kralja Aleksandra u Marseilleu. U

obrani je, 1935., sudjelovao i odvjetnik dr. Émile de Saint-Auban. Pamtim da je rekao: „Ustaše nisu razbojnici, oni su borci za hrvatsku nacionalnu samostalnost.“ Nezaboravne su i riječi samoga dr. Desbonsa: „Klanjam se uspomeni sviju Hrvata koji su pali za slobodu svoje domovine.“

Dr. Artuković se iz Pariza kasnije dalje preselio u Irsku, ali je druge Hrvate upoznao sa svojim francuskim vezama. U jednom od pisama Lovri Sušiću, otac je pisao o potrebi izdavanja punomoći pojedinim ljudima kako bi mogli uspostavljati sustavnije kontakte s Francuzima. Kad je Branko Kuštro napustio Pariz zato što se uključio u skupinu koja je išla u domovinu, svoje je veze predao dr. Španiću, uključujući i vezu prema Desbonsu. Poznato je da je Desbons s hrvatskim težnjama upoznao i svoga prijatelja generala Charlesa de Gaullea, no značajnih rezultata nije bilo.

U nastojanjima da se postigne suradnja s HSS-om nije bilo napretka. Predstavnici HSS-a pokazivali su otklon prema ljudima koji su bili na vodećim položajima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa onda i prema onima iz Hrvatskoga Državnog Vodstva. Bilo je iznimaka, onih koji su smatrali da je dobra svaka suradnja koja bi vodila obnovi države, ali takvi nisu dolazili do izražaja.

U logoru Fermo boravio je i dr. Drago Jelić, preko njega je otac uspostavio vezu s njegovim bratom dr. Brankom Jelićem.

Poznat je Jelićev slučaj. Britanske tajne službe skinule su ga u listopadu 1939. u Gibraltaru s broda kojim se iz SAD-a vraćao u Europu i držale ga zatočenog na otoku Man u Irskome moru, te i na drugim mjestima, sve do prosinca 1945. godine. Nakon što su ga pustili na slobodu, živio je u Londonu, i odmah je počeo aktivno politički djelovati.

Otac se s dr. Brankom Jelićem dopisivao, iz pisama se vidi suglasje kako je važno da se Hrvati zadrže u Europi, da budu spremni za

borbu u domovini kad dođe pravi trenutak. Također su bili suglasni u tome da se produbi odnos prema HSS-u. Jelić je u Londonu već bio u vezi s dr. Jurjem Krnjevićem, koji je u pogledu stvaranja samostalne hrvatske države bio jasniji negoli dr. Vlatko Maček.

U jednom od članaka koje je u poslijeratnim godinama objavljivao u hrvatskim političkim publikacijama, posebno u *Hrvatskoj reviji*, Mate Frković je u rujnu 1971. pisao, da su ohrabrujuće bile riječi Winstona Churchilla: „Za vrijeme rata mislio sam da mogu dati povjerenje Titu. On mi je obećao da će ispuniti sporazum zaključen sa Šubašićem. Sad mi je potpuno jasno da sam počinio jednu od najvećih pogrešaka u ovom ratu.“

Po svemu sudeći, Hrvati su vjerovali da su zapadni Saveznici postali svjesni poraznih posljedica ugovora sklopljenoga na Jalti. Nadali su se da će SAD i zapadne demokracije pružiti snažan otpor SSSR-u. Na to očekivanje se oslanjao i Branko Jelić u svojim aktivnostima u Londonu, a oslanjali su se i vodeći ljudi Hrvatskoga Državnog Vodstva u Austriji.

U godinama koje će slijediti, u poslijeratnim godinama, dr. Branko Jelić postat će jedan od najistaknutijih prvaka hrvatske političke emigracije. U Münchenu je 1950. osnovao Hrvatski narodni odbor i godinama mu bio na čelu. Preživio je nekoliko Udbinih atentata. Podlegao je od posljedica jednoga od njih, u Münchenu, 31. svibnja 1972. godine.

U razdoblju tijekom kojega je otac boravio u Rimu, pa i putovao između Rima i Ferma, koordinirajući rad, pomagala mu je i majka. Prvenstveno se naravno brinula za nas djecu, ali je skrbila i za potrebe sudionika akcije, koliko je najviše mogla.

U tome joj je puno pomagao gospodin Hitrec, ime mu danas više nažalost ne znam, koji je u logoru Fermo vodio skladište. Majci je davao hranu i druge potrepštine, a ona je sve predavala ocu,

koji je dijelio dalje. Otac je češće tražio i šećer. Kasnije je majka zaključila da je šećer vjerojatno bio za ljude koji su se već spremali za odlazak u domovinu. Gospodin Hitrec je sa svoje strane sigurno bio svjestan da se izlaže opasnosti, očito je da je želio sudjelovati.

Gospodin Hitrec se kasnije također odselio u Argentinu. Poznato mi je da je radio kao učitelj u internatu za hrvatsku ratnu siročad, koju su u mjestu Chovet u provinciji Santa Fe, 350 kilometara od Buenos Airesa, osnovali hrvatski franjevci koji su i sami bili izbjeglice. Bili su to fra Lino Pedišić, dr. fra Bonifacije Perović, fra Urban Štefanić, fra Gabrijel Arko i nekoliko drugih. Franjevci su uspjeli ondje doći do nekoliko skromnih prostorija za stanovanje djece, a hranu su osiguravali tako što su obilazili farme naših starih iseljenika i molili za pomoć. Majke same nisu mogle ništa plaćati.

U tom je internatu boravio i Stipe Šarić, koji će postati moj muž, a također i Stipin brat Frane. Dječaci su tijekom prijepodneva pohađali redovnu argentinsku pučku školu, a tijekom poslijepodneva su imali nastavu na hrvatskome.

Godine 1955. franjevci su internat preselili u mjesto Miramar u provinciji Cordoba, 700 kilometara od Buenos Airesa, u solidnu zgradu koju su dobili u nasljedstvo od hrvatskog starosjeditelja, udovca bez djece. Nekadašnji su se učenici dugo sjećali kako su ondje stalno jeli meso nutrija, s farme na kojoj su nutrije uzgajali za krzno, pa su bili spremni meso darivati. Kroz internat su prošli brojni hrvatski dječaci, sjećam se prezimena Šarić, Džal, Čutić, Sudar, Židovec, Halupa, Jelovina, Cettolo, Bijelić, Marović, i drugih. Franjevci su na ovaj način zaista puno pomogli mnogim udovicama i obiteljima izbjeglica.

Kad je zadnji put došao iz Rima u Fermo, u proljeće 1947., otac je održao više sastanaka i dogovora. Razgovarao je sa svojim bratom Josom, s Julijom Špaljem, s Božidarom Petračićem te s drugima. Govorio im je o tome kako teče prvi dio akcije Hrvatskoga

Državnog Vodstva. Vrlo osobita je činjenica da je među onima koji su se već bili javili za odlazak u domovinu, bio značajan broj šumarskih inženjera. Bili su to: Franjo Petek, Josip Jazovšek, Božidar Petračić i Mime Rosandić. Ing. Petračić bio je očevo prijateljski iz razdoblja života i rada u Vinkovcima.

Otac je obavijestio dragovoljce kako trebaju čekati da kanal za prvi dio putovanja, do Austrije, bude uspostavljen, a da će obavijest stići preko Julija Špalja. Špalja je u međuvremenu Vodstvo imenovalo koordinatorom za dragovoljce u Fermu. Ubrzo je obavijest i stigla, bila je uspostavljena veza zvana „Šmit“, za put iz Italije do baze u Austriji, zadnjeg odredišta prije negoli će se prelaziti austrijsko-jugoslavenska granica. Dragovoljci su dobili i naputak o tome što svaki treba ponijeti sa sobom, a dobili su i informaciju da će troškove snositi Vodstvo ako ih sami ne mogu podmiriti.

Teško je danas uopće pojmiti koliko energije i hrabrosti su imali Hrvati koji su se odlučili za aktivnu borbu na tlu okupirane Hrvatske. Bili su potpuno nesebično predani svome cilju.

Koraci su postajali sve konkretnijima. Božidar Kavran je u dogovoru s vlč. Draganovićem u Fermo poslao novčana sredstva za troškove prvog dijela puta. Otac i Mate Frković su i sami počeli pripremanjima za put prema Austriji.

U samom Fermu jedna se skupina dragovoljaca samoorganizirala; bili su to Božidar Petračić, Vladimir Hranilović, Vjekoslav Španiček, Stjepan Križanić i Josef Jezovšek. Čekali su da se uspostavi veza „Šmit“, i tada su krenuli prema Austriji, bili su prvi koji su krenuli iz Ferma. Nakon njihova odlaska, koordinaciju u Fermu preuzeo je Julije Špalj. Kasnije, kad je i Špalj krenuo prema Austriji, u Fermu će koordinirati ing. Ivan Asančaić. On nije najavio da bi sudjelovao u pothvatu „Deseti travnja“. Imao je ženu i četvero djece, odlučio se za put u Argentinu. Kasnije je bio ugledan i vrlo aktivan u političkom radu hrvatske zajednice. Poznavala sam ga, bio je dobar čovjek.

Prije puta u Austriju, Mate Frković se još založio da se srede odnosi između vlč. Draganovića i generala Pečnikara, odranije opterećeni pitanjem državnoga zlata. Dr. Frković je naglašavao kako treba podržati Draganovića u svim njegovim nastojanjima i zalaganjima. Bilo je očito da on može puno učiniti za dobrobit hrvatskih izbjeglica. Imao je izvrsne veze na raznim stranama – prema crkvenim dostojanstvenicima, savezničkoj vojnoj upravi, talijanskim vlastima, pa i prema HSS-u. Brojne su se informacije slijevale u njegov ured, on je bio najpovoljnija osoba za organizaciju pomoći.

Prije negoli su krenuli na put prema Austriji, otac i dr. Frković sastali su se s vlč. Draganovićem, da s njim izravno razgovaraju o vlastitim koracima, o odlasku u domovinu. Informirali su ga i o osobama koje je Vodstvo ovlastilo za nastavak aktivnosti u Italiji. I zahvalili su mu za njegovo zalaganje.

Već krajem 1946. postalo je jasno da bi Hrvati kojima je prijeto izručenje zapravo trebali napustiti Italiju, a kasnije je to bilo sve očitije. Veći dio američkih i britanskih vojnih snaga povlačio se iz Italije, i moglo se očekivati da će prijetnja postajati i većom negoli je bila već i do tada.

Trenutak je bio vrlo težak. Niti jedna zemlja u Europi nije bila spremna primiti hrvatske izbjeglice, jedina mogućnost koja se pružala, bilo je iseljenje u prekomorske zemlje, uglavnom samo u Argentinu. Na korak se nije bilo lako odlučiti. Ljudi su osjećali da je takva selidba put u nepovrat. Europu su morali ostaviti daleko iza sebe, a tako i Hrvatsku. Budućnost će pokazati da je strah bio opravdan, velika većina hrvatskih izbjeglica nikad više ne će vidjeti Hrvatsku. Ipak, mnogi će potomci, nakon pada Jugoslavije, doći u posjet domovini svojih djedova i baka, a pojedini će čak sa svojom djecom doći živjeti za stalno.

Put dalje – Austrija

Otac je pošao. Bilo je proljeće 1947. Krenuo je prema svojoj sljedećoj postaji, prema Austriji. U logoru u Fermu ostavio je ženu, nas djecu i staru majku. Ostavio je i braću, i dobre prijatelje, znance, i suborce. Neki od suboraca će se kasnije još priključiti, i oni će krenuti prema Austriji, i dalje u Hrvatsku. Dio njih otac će sresti na suđenju u Zagrebu u srpnju 1948. godine. Odlazio je u novu sredinu, među ljude koje dijelom nije ni poznavao. Znao je da će se morati snalaziti. Je li mu bilo teško? Vjerujem da jest. Ali otac je znao potisnuti osjećaje, staviti ih na stranu. Cilj je bio puno veći od pojedinca!

Na put je krenuo s prijateljem dr. Matom Frkovićem. U prvome dijelu puta putovali su skupa s dr. Josipom Raspudićem i s Vicom Barićem – o pojedinostima znam iz zapisa i svjedočenja Mate Frkovića. Frković je dobro poznavao Raspudića, iz Ministarstva unutarnjih poslova, a Vice Barić bio je njegov rođak, svâk. Barić je bio hrvatski časnik, a bio je američki državljanin, koji je, kako je bilo poznato, u Italiji radio za američke vojne snage. Dr. Frković je preko njega nastojao doći u vezu s Amerikancima, pa im pokušati prikazati cjelokupnu sliku hrvatskih nastojanja da opet uspostave državu, i možda postići da oni pruže pomoć. Svi skupa putovali su vlakom do Udina, a ondje je Raspudić krenuo svojim putem. Otac, dr. Frković i Vice Barić putovali su skupa do mjesta Pontebba, zadnje željezničke postaje na talijanskoj strani.

U Pontebbi se Barić uputio na jednu stranu, a otac i njegov prijatelj Frković na drugu. Njih dvojica su dalje nastavili put pješice preko Alpa i na taj su način, pješice, prešli talijansko-austrijsku granicu. Dva dana kasnije stigli su u blizinu Villacha, ali ondje ih

je ipak uočila i zaustavila austrijska straža. Frković je imao neku vrstu austrijskog dokumenta, pa su ga pustili dalje, ali je otac mogao pokazati jedino iskaznicu Crvenog križa, i to na krivo ime, pa su ga priveli. Nakon saslušanja bio je pred sudom Britanske vojne uprave osuđen na kaznu zatvora u trajanju od tri mjeseca. Zatvorili su ga u zatvor u Villachu. Nije bilo prvi put da je otac završio u zatvoru, a ni zadnji. Među zatvorenicima je našao znanca, gospodina Plešu, iz Ministarstva šuma i ruda u Zagrebu, koji je već bio pri kraju služenja slične kazne, pa je po njemu poslao svojim poruku gdje se nalazi. Frković je bio nazočan kad su oca uhitili, ali nije znao kamo su ga odveli.

Oca su u zatvoru ubrzo posjetili Krešo Župan i Ivica Gržeta. Župan će se u rujnu 1947. prebaciti u Hrvatsku skupa s drugim borcima iz četvrtke skupine, a Gržeta će biti u devetoj skupini, ići će u ožujku 1948. Gržeta je kod Amerikanaca bio pohađao radio-telegrafski tečaj, borci su smatrali da će im znanja biti korisna i potrebna.

Oca su pustili iz zatvora sredinom kolovoza 1947., pred vratima zatvora dočekali su ga Župan, Gržeta i Mate Frković. Skupa su krenuli u bazu, kako su Kavran i borci nazivali svoju operativnu središnjicu.

Baza se nalazila u selu Trofaiachu u blizini Villacha. Austrija je ocu bila nepoznati teren. A nepoznati su mu bili i ljudi u bazi, neke je prvi put vidio i upoznao. To se odnosi i na Franju Radoša i Marijana Srncu, kod kojih je nakon dolaska bio smješten, u stanu u ulici Linkenweg br. 2 u Villachu. Prema Kavranovu naputku, u tom se je stanu trebao zadržati dok mu ne osiguraju drugo mjesto, bez austrijske dozvole boravka prijetilo mu je ponovno uhićenje.

Nekoliko dana kasnije stigao je naputak dr. Lovre Sušića, da otac ipak prijeđe na drugu adresu, u Mösel kod Sankt Veita na Glanu, u šumsku baraku u kojoj je stanovao dio boraca. Bili su zaposleni kao šumski radnici, kako bi bili što bolje prikriiveni. Nije

danas jasno tko je bio poduzetnik koji je ljude zapošljavao, i tko je bio vlasnik barake, no poznato je da su Kavran, Frković, Sušić i otac u baraci održavali sastanke. Otac je često odlazio i s radnicima u šumu, što je sigurno bilo najsigurnije, a njemu i najdraže.

Sljedećih su dana u Fermo upućene pismene punomoći osobama koje su već djelovale u ime Hrvatskoga Državnog Vodstva. Djelatnosti su se očito vodile službeno, uz pisane naputke onima koji su ih zaduženi provesti, s opisom postavljenih ciljeva. Kavran i Sušić donosili su također i odluke koje su morale ostati zaštićene strogom tajnom, za koje su znali samo oni, i za koje su sigurno odgovarali dr. Paveliću.

Na sastancima vodećih osoba pothvata, uvijek je ponovno bila riječ o ljudima koji bi se u sljedećem razdoblju još mogli priključiti. Dr. Sušić, koji je cijelo vrijeme nakon napuštanja domovine boravio samo u Austriji, želio je stoga od oca čuti informacije o djelatnostima u Italiji, a posebno o pojedinim istaknutim ljudima i njihovim namjerama, postoje li izgledi da će se pridružiti aktivnoj borbi, ili se misle seliti iz Europe. Primjerice, zanimao se za prof. Mirka Eterovića, s kojim je otac bio dobar u Fermu.

Misli me ovdje vode u jedno puno kasnije razdoblje, daleko od sastanaka u Austriji, u Argentinu, u vrijeme moga veleposlaničkog mandata, u godinu 1999. Profesor Eterović bio je u to vrijeme ugledan profesor na Sveučilištu u Cordobi. Ali neprijatelji su stalno rovarili protiv Hrvata, i te 1999. godine preko novina su započeli optužbama protiv njega, da je ratni zločinac, da je tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske bio upravitelj logora i da je odgovoran za ubijanja ljudi. Optužbe su se ubrzo proširile argentinskim medijima. Pogođeni su bili prof. Eterović i njegova obitelj, ali i svi Hrvati u Argentini. Ali zaprepaštenima su se osjetili i Argentinaci koji su s prof. Eterovićem bili u prijateljskim odnosima, posebno studenti kojima je predavao i koji su ga cijenili.

Optužba je bila zlonamjerno namještena, tumačila je da je prof. Eterović bio logornik, a to da znači upravitelj logora. U stvarnosti je logornik bio niži položaj unutar ustaške organizacije. Ali kampanju se nije moglo smatrati šaljivom, u nju je bilo upleteno više židovskih organizacija i drugih udruga u kojima su djelovali neprijatelji Hrvata. Ubrzo se uključilo i argentinsko pravosuđe. Ne ću ulaziti u pojedinosti, rekla bih samo da je veleposlanstvo Republike Hrvatske odigralo, vjerujem, pozitivnu ulogu da se slučaj okonča što brže i povoljnije. Naš je savjet bio da je trenutak da prof. Eterović krene u Hrvatsku, u kojoj tada već desetljećima nije bio, otkad ju je u svibnju 1945. morao napustiti. Hrvatska je u međuvremenu bila slobodna, mogao je u njoj naći utočište dok se slučaj ne riješi.

Prof. Eterović i obitelj su savjet prihvatili. Odana obitelj je u Argentini vodila pravnu bitku da se optužba u potpunosti odbaci, obranu je vodio odvjetnik dr. Ignacio Velez Funes. U Hrvatskoj je braniteljsku dužnost preuzeo odvjetnik Tomislav Jonjić. Odvjetnici su uspješno dokazali neosnovanost optužbi, argentinski sud je u prosincu 1999. donio pravomoćnu oslobađajuću presudu, još jedna hrvatska drama bila je završena. Prof. Eterović se iz slobodne Hrvatske zadovoljan vratio u Cordobu, gdje su ga čekali žena i drugi članovi obitelji. Osobno sam bila vrlo zadovoljna ishodom slučaja, zahvalna svima koji su pridonijeli da sve dobro prođe.

Ali, natrag u Austriju – vodeći ljudi akcije često su se sastajali. Na temelju onoga što je izjavljivao te zapisivao dr. Frković, i uz pomoć postojećih pisama, moguće je primijetiti da odnosi između oca i Frkovića na jednoj, te Kavrana na drugoj strani, i nisu bili uvijek jednostavni.

Otac je već u Italiji bio dobro upoznat s planom akcije, smatrao je kako je dobro zamišljena, da je ostvarenje cilja moguće. Računao je da će stanovita pomoć doći sa strane Amerikanaca, i bilo mu je poznato da se u tom smjeru poduzimaju koraci. Međutim,

neke od pojedinosti, posebno one koje su spadale u područje tajnosti, nisu bile poznate ni njemu ni dr. Frkoviću. Sada, u izravnome susretu s Kavranom, otac i Frković su zaključili da Kavran možda ipak nema dovoljno iskustva za delikatnu ulogu koju je preuzeo. A Kavran je samostalno trebao donositi, i donosio je, brojne teške odluke. Sam je bio potpuno odgovoran za podjelu zadataka, za raspored slanja ljudi, za provjeru dogovorenih povratnih informacija. Iskusni borci, kao što su bili otac i dr. Frković, vidjeli su nedostatke, i na njih su počeli upozoravati.

Akcija je imala svoj programski dokument koji se zvao *Upute 1–2–3*. Nažalost nisam imala prilike vidjeti tekst dokumenta, znam da se sastojao od tri dijela, od Temeljnih načela, Osnovnih odredaba i Glavnih uputa i smjernica. Prema svemu, bila je riječ o načelima idejnoga, vojnog i upravnog značaja. Poznato je da su osnove bile vrlo široko postavljene, svi u borbi, i križari i novopridošli dočasnici i časnici, bili bi smatrani pripadnicima Hrvatskih oružanih snaga. Otac se s dokumentom očito susreo tek nakon dolaska u Austriju, dr. Sušić mu ga je predao s molbom da ga proüči i iznese prijedloge za dopune i promjene.

U iskazima zabilježenima u Udbinim istražnim zapisnicima, koje sam dobila u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, može se vidjeti da je na radnim sastancima dolazilo do razlika u pogledima na *Upute 1-2-3*, što je vjerojatno točno, zato što se o očevim neslaganjima može pročitati i iz njegovih pisama dr. Sušiću. Prema mojoj ocjeni, Sušić i Kavran nisu bili spremni prihvatiti mišljenja o nužnosti da se pojedini dijelovi koncepcije izmijene.

Ali suradnja se nastavila, zato što je sve sudionike povezivala velika želja da se akcija ostvari, da se u domovini organizira djelatna borba za ponovnu uspostavu nezavisnosti i slobode. No u pismima koja je otac slao Sušiću, nakon što je bolje upoznao ljude, zaista je puno uznemirujućih tonova, puno upozorenja o neispravnim temeljima.

A u Austriju su iz Italije stizali i novi dragovoljci, sljedeći su bili Ivica Gržeta, Josip Tomljenović i Drago Jilek. Otac se s njima želio sastati te je iz Mösela došao u bazu u Villach.

Toga je dana, mogao je biti 17. ili 18. rujna 1947., ondje zatekao pripadnike skupine predvođene Krešom Županom, koji su se upravo te večeri spremali na pokret i prelazak austrijsko-jugoslavenske granice. Riječ je bila o četvrtoj skupini koja je polazila u domovinu. Prema Udbinim podacima, ako su točni, uhitili su ih 19. rujna 1947. godine.

Kad spominjem Jileka, prigoda je da se sjetimo njegove žrtve. Bio je cijenjen među izbjeglicama, preuzimao je ozbiljne zadatke. Tada, 1947., vjerojatno ipak nije bilo planirano da krene u domovinu. U ožujku 1949. u Rimu su ga ugrabili agenti Udbe i prebacili ga u Beograd, a ondje su ga u zatvorima godinama ispitivali i mučili. Htjeli su da potvrdi veze Andrije Hebranga s ustašama. Ubili su ga vjerojatno 1950. godine.

U Villachu je nakon dolaska Tomljenovića, Gržete i Jileka održan sastanak na kojem su bili Kavran, dr. Frković i otac. Govorilo se o zapovjedniku svih hrvatskih vojnih snaga, položaju koji je u domovini trebao preuzeti dopukovnik Tomljenović. On sam želio je prvo se savjetovati s generalom Stjepanom Peričićem, i prema tome postupiti. Ljudi koji su upravo bili stigli iz Ferma, ocu su prenijeli vijest da je 3. rujna u Fermu umrla njegova majka Mara. Vijest je oca sigurno jako pogodila. Odlučio je otputovati natrag u Mösel, u žalosti je tražio mir, nekoliko je dana proveo na radu sa šumskim radnicima.

U Möselu je oca posjetio Vjekoslav Blaškov, koji je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj obnašao više visokih dužnosti, između ostalog bio je glavni povjerenik Radničke komore. Blaškov je u Austriji bio zaposlen na nekom seljačkom gospodarstvu. Bio je u vezi s dr. Sušićem i odlučio je uključiti se u akciju, želio je sudjelovati u dalj-

njoj borbi. U domovinu će krenuti kao pripadnik sedamnaeste skupine, u lipnju 1948. godine. Dr. Frković je u kasnijim godinama pisao da se sjeća kako su Amerikanci, s kojima je on u vrijeme pripremanja akcije surađivao, imali vrlo dobro mišljenje o vodećim ljudima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a da su znali istaknuti kako su zapazili Vjekoslava Blaškova, i kako su ga posebno cijenili.

U baraku u Mösel došla su tih dana dvojica visokih hrvatskih časnika, iz nekog mjesta u Austriji u kojem su do tada bili boravili. A došli su zato što im je netko bio dojavio da im prijete uhićenje i nadali su se da bi u baraci mogli naći privremeno sklonište. Obojica su bili rodom s Kupresa i u baraku su došli zemljaku Kazimiru Kuni. Kasnije su se prebacili u američku zonu, i potom su išli dalje. Spominjem ih zato što oni nisu bili upoznati s aktivnostima Hrvatskoga Državnog Vodstva, pred njima se nije govorilo o akciji. Činjenica upućuje na zaključak da je postojala opća tajnost, da nije točno ono što se ponekad čuje, da se na svim stranama znalo kako se priprema velika vojna akcija.

Koncem rujna 1947. ing. Ivica Frković, koji je tada živio sa ženom Ljerkom u unajmljenu stanu u Grazu, pismom je pozvao oca k sebi. Otac je privremeno napustio bazu i područje Villacha te je otputovao u Graz.

Otac i ing. Frković bili su stari prijatelji, mogli su slobodno i otvoreno razgovarati o svemu, i o obiteljskim prilikama. Frković je bio upoznat s akcijom Hrvatskoga Državnog Vodstva, i to preko svoga brata, dr. Mate. Ali sam nije bio spreman uključiti se, zato što je bio pogođen strašnom obiteljskom tragedijom. Jugoslavenški su partizani dvije godine ranije, 1945., likvidirali dvije njegove kćeri, Jasnu i Mirnu.

U stan, u Graz, stigao je tom prilikom i Frkovićev brat Mate. Trojica prijatelja zajednički su vijećali, analizirali su mogući tijek akcije, posebno su razmatrali značenje koje bi za akciju mogla

imati suradnja s Amerikancima. Oni su u međuvremenu slali sve jasnije poruke da žele suradnju s Vodstvom.

A tragedija roditelja Frković bila je zaista teška. U velikoj skupini visokih dužnosnika vlade Nezavisne Države Hrvatske, koju su Englezi zarobili u Tamswegu u Austriji 17. svibnja 1945., bilo je i troje djece ing. Ivica i Ljerke Frković – dvadesetdvogodišnja Mirna, šesnaestogodišnja Jasna i trinaestogodišnji Vladimir. Sami roditelji u tom su se trenutku igrom slučaja nalazili na drugome mjestu. Englezi su zarobljenike sljedećeg dana u Rosenbachu predali jugoslavenskim partizanima – ovaj sam strašan događaj već spominjala. Jugoslavenski partizani ubili su Mirnu, kao i druge mlade djevojke i žene, u blizini Škofje Loke u Sloveniji, 25. svibnja 1945. Jasnu i Vladimira tjerovali su do Zagreba, u Zagreb su stigli živi. Nekoliko mjeseci kasnije, ujak Krsto Vuković uspio je Vladimira kriomice vratiti roditeljima u Austriju. Jasna je ostala u Zagrebu, a uskoro joj se zauvijek izgubio svaki trag.

Roditeljima Frković ostao je živ samo sin Vladimir, cilj im je bio spasiti njega, i zato su se odlučili na iseljenje u Argentinu, u Austriji su čekali priliku da krenu. Kasnije su s Vladimirom živjeli u Buenos Airesu, kao i mi. Majka je bila u vrlo dobrim odnosima s njima. Često smo bili gosti u njihovoj kućici u Buenos Airesu, u predgrađu zvanom Florida. Za vrijeme susreta govorilo se o prošlim vremenima, o ljudima i događajima. Bila sam dijete, ali sve me zanimalo, slušala sam. Ipak, ustajala bih od stola i svaki bih put gledala fotografije na policama i po zidovima. Na njima su bile kćeri Frkovićevih, Mirna i Jasna, u raznim životnim razdobljima, najčešće snimljene kod fotografa u Zagrebu. S roditeljima je u Buenos Airesu bio samo sin Vladimir, osjećala sam da ne mogu glasno pitati gdje su djevojke, što je s njima.

Kad smo se jednom od Frkovića vlakom vraćale u našu sobicu na Monteu, pitala sam majku da mi kaže o sestrama Frković. Majka nam nije uljepšavala istinu o njihovoj sudbini, sabrano i otvo-

reno je rekla sve što je znala o njihovu okrutnu svršetku. Jednom je prilikom rekla kako ona sama ne bi mogla gledati fotografije mrtve djece na zidovima svaki dan. No roditelji Frković dnevno su se suočavali s fotografijama, sa svojom nesrećom.

O Mirni je majka rekla da je bila iznimno dobra osoba. Opisala nam je kako je Mirni njezina majka jednom kupila novi kaput, i Mirna se jako razveselila. Međutim, nakon nekog je vremena majka primijetila da njezina Mirna opet nosi stari kaput. I priznala joj je da je novi dala svojoj siromašnoj prijateljici koja je s njom išla u isti razred, u zagrebačkoj gimnaziji časnih sestara milosrdnica, na Savskoj cesti.

I danas kad zatvorim oči, vidim fotografije, i na njima djevojke kojima su nasilno prekinuli život samo zato što su bile Hrvatice.

*Mime Rosandić (stoji na vratima), dr. Mile Budak (iza djevojčice), Marko Čović (drugi desno od dr. Budaka),
Joso Rosandić (peti desno od dr. Budaka), Jurica Frković (šesti desno od dr. Budaka), Sveti Rok, 1941.*

Miroslav Rosandić, u uredu Ministarstva šuma i ruda, Zagreb, 1942.

Majka Fina i otac Mime, djeca Anera i Neda, sretni obiteljski dani, Zagreb, 1944.

Mime Rosandić (u sredini), Jure Pavičić (treći s desna), Fina Rosandić (u svijetloj kaputi), Zagreb, 1944.

Razvijaju se veze

Među ljudima koji su se obraćali dr. Mati Frkoviću i preko njega tražili oca, bio je i ing. Josip Bosiljević. Znao je nešto o tome da je Ivan Prpić, koji je u Zagrebu bio predsjednik Trgovačke komore, prenosio Krsti Vukoviću pojedine obavijesti o dodirima s Amerikancima u Austriji. Međutim, baš prve izravne kontakte s Amerikancima ostvario je dr. Oto Pavlič, njemu su se američki časnici obratili i izrazili zainteresiranost za susret s vodećim Hrvatima. Htjeli su se upoznati s težnjama i planovima hrvatskih izbjeglica. Ne znam danas, je li tko od Hrvata možda radio baš za američke vojne tajne službe, ali nije teško zaključiti kako je moguće da je netko igrao i tu ulogu.

Istodobno je i samo Hrvatsko Državno Vodstvo tražilo mogućnosti da uspostavi veze s Amerikancima. O svemu tome najviše podataka danas imamo iz onoga što je u poslijeratnim godinama izjavljivao i pisao dr. Mate Frković. Dakle, znamo da su se Hrvati od početka nadali kako bi Amerikanci u stanovitoj mjeri mogli pomoći. Ali bilo je i intenzivnih diskusija o tome, je li takvo što uopće pametno, bili su svjesni da su moguće zamke i prijekave.

Nakon razgovora i razmišljanja, Frković je odlučio poslati ing. Bosiljevića kao izvidnicu, bez osobitih ovlasti. Sastanak je održan u blizini Salzburga. S Bosiljevićem je kao prevoditelj išao Prpićev sin, jedan od rijetkih Hrvata u ono doba koji je znao engleski. Kad je riječ o prevoditeljima, često se danas pitam kako se prevodilo, je li bilo ispravno ili su prevoditelji sa svoje strane prešućivali ili iskrivljivali, namjerno ili nenamjerno.

Amerikanci su na prvome sastanku sa sobom imali prevoditeljicu koja je govorila srpski, bila je Ruskinja koja je do pred kraj

rata živjela u Beogradu. Bosiljević je iznosio opće točke hrvatske problematike, kako je bio i ovlašten. Američki su predstavnici na to zahtijevali sastanak s vodećom osobom i predložili su sljedeći termin. Hrvati su ponudu prihvatili, na sljedeći je sastanak išao Mate Frković, čiji je mandat u Vodstvu uključivao upravo vanjsku politiku. Tražio je od Amerikanaca da zamijene prevoditeljicu, sam je vodio mladoga Prpića. Taj je sastanak održan u središnjici američke obavještajne službe u mjestu Zell am See.

Prvo što su Amerikanci ponudili, bio je radio-telegrafski tečaj. Prvi je priliku za tečaj dobio ing. Bosiljević, o tome je obavijestio Božidara Kavrana. Hrvati su ponudu prihvatili, za koordinaciju je bio određen Ivica Gržeta. U dogovoru s Kavranom na tečaj je upućeno nekoliko ljudi.

Krajem listopada 1947. nalazimo Frkovića i oca u bazi u mjestu Trofaiachu. Bili su iznenađeni kad su čuli da je tih dana dopukovnik Tomljenović već krenuo u domovinu, predvodeći petu skupinu. Bilo je naime ranije dogovoreno da će dr. Frković dopukovnika Tomljenovića prije polaska upoznati s nekim dodatnim informacijama, ali Kavran je očito bio odlučio drugačije. On je bio taj koji je samostalno, odnosno uz konzultacije samo s dr. Sušićem, određivao sastav skupina i odlučivao o trenutku njihova odlaska.

Otac se tom prilikom opet vratio u šumsku baraku u Möselu. Nekoliko dana kasnije u Mösel je došao i Kavran. Nije bio zadovoljan načinom suradnje ing. Bosiljevića s Amerikancima, osobito ne s time kako se provodio radio-telegrafski tečaj. Nije dovoljno poznao ing. Bosiljevića i nije u nj imao dovoljno povjerenja.

Otac je baraku još jednom napustio, ovaj put je putovao u mjesto Unterwald, k dr. Matu Frkoviću. Otkako se bio vratio iz Rima, Frković je stanovao u Unterwaldu, u stanu Krste Vukovića. Otac i Frković su dalje razmatrali prilike, posebno su do najmanjih pojedinosti analizirali sadržaj razgovora s Amerikancima. Frkovićeve

je ocjena bila da razgovori idu u dobrom smjeru. Što su dulje trajali, našlo se više dodirnih točaka, pogotovo što se tiče procjene o neizbježnosti ratnog sukoba sa SSSR-om, te o razložnosti organizacije otpora u europskim zemljama pod komunizmom, u ovom slučaju u Hrvatskoj.

Na zahtjev Amerikanaca dr. Frković je zdušno radio na opširnom elaboratu o hrvatskoj problematici, o aktualnim prilikama u zemlji, o želji da se samostalna država obnovi. Upoznao ih je sa sadržajem *Uputa 1–2–3*. Amerikanci su na poseban način bili zainteresirani za konkretne informacije o hrvatskim križarskim skupinama u zemlji. Frković je ocu također kazao kako su mu Amerikanci nudili novčanu pomoć, ali da je on ponudu otklonio. Izričito im je naglasio da Hrvatsko Državno Vodstvo traži pomoć i suradnju na točkama koje su u interesu obiju strana, ali da želi zadržati apsolutnu samostalnost.

Za vrijeme očeva boravka u Unterwaldu, u stan Krste Vukovića nakratko je bio došao i Miško Vučetić. U članku koji je objavio puno godina kasnije, 1984., u *Hrvatskoj reviji*, dr. Frković je Vučetića, jednako kao i prijatelja iz svojih ranih dana u Varaždinu, Božu Gregla, označio izdajicama. Teško je danas reći, jesu li otac i Frković već u ono vrijeme, u jesen 1947., gajili sumnje. Bili su iskusni borci i sigurno su uvijek vodili računa o mogućnosti izdaje. Nažalost, možda nisu svi sudionici akcije bili oprezni na isti način.

Frković je, već je rečeno, bio jedini od Vodstva ovlašten voditi pregovore s Amerikancima. Međutim, on je oca upoznao s činjenicom da se dogovoreno krši. Doživio je da je na jednome širem sastanku bio nazočan i američki časnik koji je podrijetlom bio Srbin, Milovanović, a taj da je tom prilikom kazao kako održava izravnu vezu s Hrvatima ing. Ivom Bulićem i Gecom Altmanom. Milovanović je među Hrvatima u Austriji bio poznat kao zao i zlonamjeran Srbin. Frković je ocu dalje rekao kako je na Milovanovićevu primjedbu reagirao tako što je naglasio da jedini on sa

strane Vodstva ima ovlasti voditi pregovore, te da će razjasniti nastalu situaciju kako bi se suradnja mogla nastaviti.

Na sljedećem sastanku Vodstva, kojem su nazočili Frković, Kavran i Sušić, raspravljalo se o samostalnom sudjelovanju Bulića i Altmana na sastancima s Amerikancima. Pokazalo se da je do toga došlo tako što su Kavran i Sušić doista ranije bili pristali da ing. Bulić samostalno razgovara, zato što ih je Altman informirao da Bulić ima dobre vlastite kontakte s američkim časnicima. Razumije se da je Frković bio neugodno iznenađen što je bez njegova znanja došlo do paralelnih ovlasti. Zaprijetio je da će od svega odustati, ne riješi li se situacija, koja je bila ne samo neugodna, već i opasna. Dogovoreno je kako će se ubuduće paziti da se dogovorene ovlasti strogo poštuju.

Pregovori s Amerikancima su se nastavili. Ovi su u međuvremenu izrazili želju da bi se povezali i s Makedoncima, posebno s njihovim prvakom Vančom Mihajlovim, s kojim su Hrvati blisko surađivali prije Drugoga svjetskog rata. Mihajlov je također živio u Austriji, u blizini mjesta Mondsee, i Frković se je bio s njime sastao.

Mihajlov je bio spreman na suradnju, ali samo tako da bi s Amerikancima surađivao preko Hrvata. Očito, postojala je zainteresiranost Amerikanaca za povezivanje s emigrantskim skupinama iz svih europskih zemalja porobljenih komunizmom. I postojala je spremnost da im se pomogne u borbi za slobodu. Sigurno, američke obavještajne službe imale su svoje interese, željele su znati što se u tim zemljama događa i što se može dogoditi, pa i iskušati snagu režima, a to je bilo najlakše tako da Hrvatima, i drugima, pruže male, gotovo beznačajne usluge.

I dok su čekali na odlazak u borbu, i psihički bili u mislima na težak put koji im je predstojao, pripadnici akcije poduzimali su sve aktivnosti koje su bile moguće, a koje su mogle pridonijeti poboljšanju prilika progrianih ljudi, uopće, dobru domovine. Svi

su oni uostalom tako postupali i ranije, u prijeratnim i u ratnim godinama, uvijek su se zalagali za više dobra, prema svojim uvjerenjima.

Za primjer neka ovdje bude spomenut Blaškov. Redovito je posjećivao skupine hrvatskih radnika, u barakama ili na radilištima. Zadaća mu je bila povjerena sa strane Vodstva, u skladu s njegovim ranijim djelovanjem u domovini. Radnike je nastojao hrabriti da ostanu na okupu, i da se što je više moguće uključe u političke aktivnosti za dobro Hrvatske. Vjekoslav Blaškov stanovao je jedno vrijeme s ocem u Möselu, vjerujem da su puno razgovarali, i zajednički analizirali. U domovinu je krenuo u lipnju 1948., sa sedamnaestom, predzadnjom skupinom.

Opasnost je uvijek vrebala sa svih strana. U baraku u Möselu jednoga je dana iznenada došao Marijan Srnec, koji je bio zadužen za stan u Villachu. Morao je na brzinu pobjeći, vlasnica ga je upozorila da je u stanu bila britanska vojna policija, da su stan pretresli. Do adrese su došli nakon uhićenja Ivana Krilića. Krilić je bio uhićen pri prijelazu granice prema Italiji. Po zadatku je ranije bio došao iz Italije u Austriju, i bio je na stanu kod Srнца. Krilić je zbog ilegalnog prijelaza austrijsko-talijanske granice kažnjen s tri mjeseca zatvora, a zatim su ga austrijske vlasti predale Britancima. Oni su znali njegov pravi identitet, znali su da je bio prijatelj Velimira Pavelića, sina poglavnika Pavelića. Ipak, pustili su ga na slobodu.

Vodstvo je bilo vrlo zabrinuto, zato što su prilikom pretresa stana u Villachu Britanci našli dokumentaciju, i to onaj dio koji se odnosio na račune za troškove vezane uz ljude koji su odlazili na zadatak u domovinu. Pojedini od njih u Austriji nisu bili prijavljeni. Ocu je bilo jasno da je njegovo ime otkriveno, također da je otkriveno njegovo prebivalište. Zato je krajem siječnja 1948. odlučio ponovno otići u Unterwald, Krsti Vukoviću. U Unterwaldu se zadržao do kraja veljače.

Nakon Krilićeva uhićenja, odnosno nakon što je britanska vojna policija odnijela dokumentaciju, Hrvati su očekivali daljnja uhićenja. Zato su napustili svoju bazu u Trofaiachu, svi koji su ondje boravili premjestili su se u novu bazu, također u Trofaiachu, ali na drugoj strani mjesta. I promijenili su radno mjesto.

Ovaj premještaj objašnjava kako je došlo do toga da dr. Mate Frković nije otišao u domovinu. Prema njegovu svjedočenju, u razgovoru s Vinkom Nikolićem za *Hrvatsku reviju*, bilo je planirano da on krene upravo u razdoblju tijekom kojega je došlo do premještaja. No, komunikacija nije bila dobra. Kad je Frković u dogovoreno vrijeme stigao u bazu, zatekao je samo lugara. Od njega je doznao da su se radnici odselili. Kavran je očito propustio obavijestiti Frkovića o novom prebivalištu boraca.

Božidar Kavran bio je zadnji dragovoljac koji je krenuo u domovinu. Austrijsko-jugoslavensku granicu prešao je vjerojatno 1. srpnja 1948, uhitili su ga, ako je točno kako je Jugoslavija tvrdila, 3. srpnja. Nekoliko dana kasnije, 7. na 8. srpnja 1948., agenti jugoslavenske Udbe pokušali su oteti dr. Matu Frkovića iz stana Bože Gregla u malome austrijskome mjestu Elsbettenuu blizini Salzburga; htjeli su ga imati kao krunskog svjedoka na suđenju pripadnicima Kavranove skupine u Zagrebu.

Izdajica je bio Božo Gregl, surađivao je s Udbom. Dr. Frkovića napala su dvojica, uspjeli su mu staviti lisice, ali samo na jednu ruku, i izudarali su ga pištoljem po glavi. Bio je ozlijeđen, ali se slobodnom rukom uspio braniti, bio je vrlo snažan. Nastala je buka, napadači su vidjeli kako bi se mogli pojaviti drugi stanari, pobjegli su kroz prozor. S njima je pobjegao i izdajica Gregl. Frković je odmah napustio to mjesto i našao utočište kod dr. Sušića u mjestu Salzau. O događaju je opširno svjedočio u razgovoru s Vinkom Nikolićem za *Hrvatsku reviju*, 1984. godine.

U Fermu majka nije znala kuda se otac kreće. Nije znala da je

bio u zatvoru u Austriji, nije znala gdje je živio i s kim se sastajao, niti kako je. Bila je u brizi za nas djecu i u brizi za muža. Sve više ljudi selilo je iz logora, trebala se i ona odlučiti, nije u Fermu željela ostati među zadnjima. Otac je s Fermom bio u redovitoj vezi, a njemu se, u vremenu dok je bio u Austriji, moglo pisati na nekoliko adresa, u Villach i u Mösel, ali pisma su putovala neredovito i vrlo sporo, a pisati se moglo samo malo i prikriveno. Otac je znao da će pisma koja šalje u logor biti cenzurirana, pa je pisao tako da sadržaj mogu razumjeti samo pojedini.

Iz Austrije nam je otac za Božić 1947. poslao pismo koje je majka uspjela sačuvati. Pisao je 16. prosinca 1947. godine:

„Draga dico!

Želim vam sretne Božićne blagdane te da budete dobre mami i da je dobro slušate. Isto tako i ostalima u kući. Svakako mi se javite, da znam što radite i kako živite. Ja vam nemam ništa poslati za ovaj Božić, a za drugi će već biti bolje. Nikamo ne treba ići jer nije dobro ni tamo kuda su ostali otišli. Nije ni lipo, ni pametno, ni pošteno od nikoga da uzmiče, a pogotovo ako je to stalno. Ja neću uzmaknuti pa se ne znam što dogodilo. Jedino Aneri šaljem sličicu, da ju mama nauči pivca narisati. Sve vas lipo pozdravlja, vaš tata“

Već od kraja siječnja 1948. otac se nalazio u Unterwaldu, kod Krste Vukovića. Onamo je u posjet dolazio netko tko je očito bio dobar znanac dr. Frkovića i domaćina Vukovića, za kojega iz Udbinih arhivskih dokumenata vidim da je bio agent kodnoga imena „Tinka“. Tko je bio jugoslavenski agent „Tinka“? Je li to bio Božo Gregl? Ili Miško Vučetić?

Dr. Frković je kasnije i jednoga i drugoga označio kao izdajice i agente. Ali mogao je to biti i netko treći. Teško je znati.

Agent „Tinka“ bio je bijeda od čovjeka, spreman izdati prijatelje i svoj hrvatski narod. Iz Graza je 1. ožujka 1948. svojim nared-

bodavcima poslao izvješće o tome da je bio u posjetu kod Krste Vukovića. Pisao je da Frkovića nije pronašao kod kuće, ali da je bio s Vukovićem i s Mimom Rosandićem. Piše da je razgovor sadržavao komentare o članku iz salzburških novina o pregovorima između Amerikanaca i predstavnika jugoslavenskih vlasti, o jugoslavenskome zlatu u Americi i o imetku američkih državljana u Jugoslaviji. Dalje izvješćuje kako su komentirali da bi takvi razgovori mogli omesti tijek dogovora koje Frković u ime Vodstva vodi s Amerikancima u Austriji. I da su rekli kako su se pregovori doista otegli, zato što američki pregovarači za daljnje razgovore trebaju naputke svojih nadređenih.

„Tinka“ je u svom izvješću dalje pisao da su Vuković i otac razgovarali i o tome kako pregovore s Amerikancima također vode i srpski emigranti, i kako tvrde da i oni imaju borbe u šumama, da je njihov otpor značajan, i da se svi pobunjenici zapravo bore za povratak jugoslavenskoga kralja Petra. Razgovarali su i o tome kako Srbi od Amerikanaca dobivaju materijalna sredstva, da je dr. Frković o tome osobno slušao na jednom od sastanaka, na kojem da je govorio i američki časnik Srbin Milutinović.

„Tinka“ je u izvješću također napisao kako je uočio da otac ne gubi nadu u konačan uspjeh, bez obzira na prepreke u radu. Da on svoju procjenu zasniva na očekivanju da će neminovno izbiti ratni sukob između zapadnih Saveznika i SSSR-a. I da energično tvrdi kako bi se Jugoslavija srušila i bez tog sukoba, jedino da bi u tom slučaju njezina propast nastupila nešto sporije.

„Tinka“ je nadalje pisao kako su Vuković i otac razgovarali i o daljnjoj ulozi dr. Ante Pavelića u hrvatskoj borbi, te da je otac rekao kako dr. Pavelića poštuje, ali da u emigraciji i u domovinskom otporu treba tražiti nove vođe. On sam da bi za oružanu borbu u domovini za vođu predložio Rafaela Bobana, vjeruje da je živ, a u emigraciji dr. Matu Frkovića, i to zato što on nikad nije bio germanofilski raspoložen, pa bi bio prihvatljiv zapadnim silama.

Tako je izvješćivao agent Ozne. I zaradio je krvarinu.

Slijedeći dalje očev boravak u Austriji, nalazim ga u društvu s Brankom Kuštro, koji je došao iz Francuske da bi se priključio akciji.

Zajedno su išli u Trofaiach. Otac je u bazi u Trofaiachu tom prilikom susreo nove osobe, koje su se upravo spremale za pokret prema domovini. Bilo je dakle Hrvata nepoznatih ocu, dolazili su iz raznih sredina kako bi se uključili u borbu. Pretpostavljam da su razgovarali, dijelili iskustva, razmjenjivali poglede na situaciju u kojoj su se nalazili. Ali bilo je i drugačijih zgoda, takvih u kojima su se drugi htjeli baš s njim, s ocem, posavjetovati, pogotovo je to bio slučaj s hrvatskim časnicima.

Otac je u međuvremenu imao i uvid u teškoće s kojima su se dnevno susretali Hrvati koji su boravili u Austriji, a koji nisu bili povezani s akcijom. Bilo je puno dobrih ljudi odanih domovini, ali i pojedinih ubačenih Juda, koji su mutili vodu i razarali zajednicu. Živjelo se pod upravom okupacijskih sila, najvećim dijelom u logorima. Mnogima je još uvijek prijetila opasnost izručenja, zbog toga su prelazili iz britanske u američku zonu, ili obrnuto. Trajno su živjeli u nesigurnosti, neizvjesni su bili izgledi za budućnost.

Nakon kratkog boravka u Trofaiachu, otac i Kuštro nastavili su put prema Möselu. Ondje su skupa proveli zimu 1947./48. Dogovorili su se da će na put u Hrvatsku poći zajedno i o tome su obavijestili Božidara Kavrana.

Međutim koncem ožujka 1948. Kavran je pozvao samo Kuštru, da dođe u bazu i spremi se za put. Otac i sam Kuštro nisu znali koji je bio razlog ovakve Kavranove odluke. Branko Kuštro bio je učitelj, oženjen i otac dvoje djece. Bio je pripadnik devete skupine, Udba je pripadnike te skupine uhitila, prema onome kako su tvrdili, 27. ožujka 1948. godine.

Otac je u Austriji proveo skoro cijelu godinu. Tijekom tog vremena stekao je sliku o prilikama u kojima su se ljudi spremali za provođenje akcije, posebno o suodnosima među ključnim ljudima akcije. Dr. Mate Frković je s ocem dijelio pojedinosti o radu samoga Vodstva, i pojedinosti o suradnji s Amerikancima, za koju je sam bio zadužen. Dakle, otac je bio dobro informiran, osim o dijelu koji je bio tajan i za koji je bio mjerodavan isključivo Božidar Kavran. U pojedinosti strogo tajnoga dijela nije bio upućen ni dr. Mate Frković. Vremenom je otac razvio i stanovitu kritičnost i skepsu, i o svojim je zapažanjima pisao dr. Lovri Sušiću.

Dopisivanje s dr. Lovrom Sušićem, upozorenja

Raspolažem s tri očeva pisma koja je pisao dr. Lovri Sušiću, predsjedniku Hrvatskoga Državnog Vodstva. Pisma sam svojedobno dobila od hrvatskog povjesničara dr. Jere Jareba, kojemu je Sušić prije smrti predao svoju pismohranu.

Dostupno mi je tako i opširno očevo pismo Sušiću od 9. ožujka 1948. Vidi se da su se, u ovom slučaju, ali redovito i inače, tajili pravi identiteti, koristila su se lažna imena. Sam dr. Sušić je bio *Onkel*, Mate Frković *teta Ana*, Božidar Kavran *Matek*, a otac je bio *Tvrtko*. A pod pojmom *Amerika* na više se mjesta misli na Hrvatsku. Aktualnu Sušićevu adresu otac je bio dobio od dr. Mate Frkovića. Vjerojatno je, naime, da je Sušić zbog sigurnosti sam češće mijenjao boravište. Svakako, komunikacija s njime bila je rijetka. A otac je pisao:

„Prošlo je dugo vremena a da se ne vidjesmo i ne javismo jedan drugome. Dok sam bio u Fermu, to je ipak išlo na svoj način. Ovdje mi to ipak izgleda drugačije. Prijatelji prijateljima kriju pojedine stvari, neko čudno ponašanje, podvaljivanja, ljubomora, itd. Sve to ne vodi pravom cilju, a pogotovo s razloga jer nas nema mnogo na raspolaganju. Dapače mi izgleda da se pojavljuju osim tebe i još drugih ‘gospodara’ i ‘informatora’, pa čovik ne zna što je na stvari. Ja ti tvrdim da to dobro ne će svršiti.

Vrlo ti je dobro poznato da su se pojedine stvari događale, a da nam nisu dobro prošle, a to je sve bilo radi toga, jer se nitko s nikim ne će da konzultira. Vrlo se dobro sjećaš da si prema mome prijedlogu prihvatio instituciju vodstva, u onim uputama za Ameriku, pa smo jednim sporazumom išli zdravim putem naprijed. Bojim se da naša stvar ide na niže, a trebala bi ići na više. Samo

se slogom, nesebično, odgovorno, bez bolesne ambicije, sa stanovitom praksom i sposobnošću može ići naprijed. Rasovština* u punom zamahu. Samo konceptualci su u mogućnosti preuzeti stanovite stvari. Toga se treba i držati. Nadalje, izvrtanje činjenica, prikazivanje stvari na krivi način, to je na dnevnom redu.“

Tom pismu Sušiću otac je priložio i izvadak iz pisma koje je primio od dr. Španića iz Pariza, o hrvatskim djelatnostima u Francuskoj. Vidi se da je trajno marljivo radio na vezama s istaknutim pojedincima u drugim sredinama. Prvenstveno se međutim iz samog pisma vidi zabrinutost, očito je da nije bio potpuno zadovoljan načinom priprava akcije.

Dopisivanje između oca i Sušića se nastavilo. U pismu od 12. ožujka 1948. otac se osvrće na pismo koje je sam primio iz Pariza, od prijatelja kojega označava samo inicijalima Z. M., koje je bilo napisano na vrlo zagonetan način. Ipak, piše, mogao je zaključiti da prijatelj želi reći o povezanosti s francuskim odvjetnikom Desbonsom, i s nekima drugima, tako i s Andrijom Artukovićem.

Otac je Sušiću javljao i obavijesti koje je imao iz SAD-a, citirao je iz jednoga drugoga pisma, koje je također bio dobio: „Ovih dana sam primio iz Amerike od jednog gospodina pismo, koji mi veli da je među našima teška situacija. Odbor Ujedinjenih Hrvata želi naćiniti odbor, quasi vladu, ali magarac stari** ni da ćuje. Još će mu se ovih dana učiniti jedna ponuda pa ako ni to ne ide, onda bez njega. Sastav odbora: Meštrović, Kljaković, Mandić, Radica, dva fesa (radi Bosne) i još neki ugledni Hrvati. Uostalom to ću detaljnije znati za brzo vrijeme, a to bih htio javiti i dalje.“

Dalje je otac pisao Sušiću o ljudima koji će u Austriju još stići,

* Prema *ras, rasovi* (izvorno: etiopski dvorski dostojanstvenik), negativno obojena oznaka za ljude koji u strukturi vlasti imaju osobitu moć; takvima su u ustaškom pokretu obićno oznaćavani ljudi posebnog povjerenja poglavnika dr. Pavelića, u pravilu povratnici iz prve emigracije.

** *Magarac stari* oznaćuje dr. Vladka Maćeka.

ali također i o nekoliko pojedinosti za koje je smatrao da su važne za daljnji rad. Tako je iznio i prijedlog da bi trebalo promaknuti sve dočasnike i časnike koji su odlazili u borbu.

Otac je naravno pratio prilike svoje obitelji koju je bio ostavio u Fermu u Italiji, koliko je o tome najviše mogao doznati, pa i preko Caritasa. Znao je da se je majka s nama djecom konačno morala odlučiti za put u Argentinu, i znao je za poteškoće koje je morala rješavati da bi put osigurala. U pismu dr. Sušiću od 25. ožujka 1948. pisao je: „Moji su nedavno bili u Bagnoliu, za put prema Argentini. Izgleda da su je teško primili jer ima puno dice, Aneru, Maru i Iku. I to je isto bilo s Nevenkom Sudar. Smatraju da ne će same biti sposobne dicu prehraniti. Sada kada su pošle, neka idu, jer im ja zbilja nikako ne mogu pomoći.“

Vjerujem da je ocu bilo teško pisati ove riječi.

Nevenka Sudar, koju otac spominje u pismu, bila je žena pukovnika Frane Sudara, koji je bio rodom iz Brušana u Lici. Gospođa Sudar je u Argentinu, kao i majka, putovala sa svoje troje malene djece.

Kasnije je majka nama djeci govorila o tome kako se je odlučila na put, a i to, na koje je teškoće pritom nailazila. U izbjegličkome logoru u Bagnoliju dobila je potrebne isprave, ali joj u Genovi neposredno pred ukrcaj ipak nisu htjeli dopustiti da putuje, upravo zato što je išla sama s troje male djece. Tražila je pomoć vlč. Draganovića i on je u zadnji tren uspio intervenirati. Iz Genove smo krenuli 5. travnja 1948. brodom „Empire Halber“. U Buenos Aires smo stigli 29. travnja 1948. godine.

U pismu Lovri Sušiću od 25. ožujka 1948., otac je pisao da je primio njegov odgovor na svoje zadnje pismo. To Sušićevo pismo očito nije bilo u onome dijelu njegove pismohrane koja je dospjela u Jarebove ruke, pa ga ni ja nemam. A otac je tada, u ožujku 1948., dalje još pisao: „U vremenu nakon moga prvog lista bilo

je raznih događaja u mojoj bližoj okolini. Naime neka gospoda su počela izigravati razne rasovčice i informatore, a što nikako ne služi našoj stvari na čast, a pogotovo ne na korist. Uopće nikoga ne slušaju, ne će da znaju za disciplinu, proglašuju se zvanima i ovlaštenima, guraju naše ljude u propast. Povod su da bih te zamolio da se nekako tome stane na put, te da se jedinstveno počne i upravljati, to jest da se sve svede na jedan kolosijek, jer se radi o našim ljudima, a ti su dužni da te poslušaju. Nadalje su mi se javili i javljaju mi se naši, ne činom mlađi ljudi, i tuže se da ih se potpuno zapostavlja te me traže da se to stavi u red. Ja sam to tebi zadnji put iznašao, a ti potegnuvši to donekle i na bližu okolinu, držim i njih moraš saslušati, da se dovede sve u jedan sklad. Naglašavam, u protivnom ćemo ići unazad. Eto, to me je nagnalo da ono napišem u zadnjem pismu. Teta Ana mi je uvijek sve rekla što je znala pa s te strane sam i bio upućivan.“

Dalje je pisao: „Slažem se s tobom i to iznad svega da nas je malo i da je među nama potrebna potpuna solidarnost i iskrenost te povjerenje i sloga, i da zato moramo izbjegavati sve što to narušuje. Audiatur et altera pars princip je koji vodi do objektivnosti, jer jednostranost ubija i dotuče svaku inicijativu. Jednostranost i egoizam, bilo u kom pogledu, upravo su vrhovi i klinovi svakoj osnovi, a i vrhunac iznad svega mora biti koliko politički toliko i privatni moral. Ako tome inteligencija ne povjeruje, onda teško tom narodu, a o pokretu da i ne govorimo.“

U pismu je otac na jednome mjestu citirao i Milu Budaka, njegovu poznatu izreku „zašto se daje čoviku nositi sedamdeset kilograma, a on može samo trideset nositi“.

Može se samo nagađati, na koga je pri tome mislio, ali sigurno je da je kod ljudi vidio nedostatke koji su bili posljedica činjenice da za bolje nisu bili sposobni. Ali pisao je i dalje: „Ako se gornjega dosljedno svi držimo, onda tvoji navodi naprijed navedeni potpuno stoje, a toga se svaki upućen ima i pridržati. U našoj stvari

vrlo je važno usvojiti princip kolektivnog razmatranja i odlučivanja jer protivno se i nehotice dolazi do pogrešnog rasuđivanja, a onda, logično, i do krive odluke. Dapače, to je jednostrani kolosijek na kojem sigurno leže naprijed spomenuta jednostrana razmatranja, a to dovodi do rasovštine, 'kantonskih generala', te konačno do Bleiburga. Osobno volim svako sporazumno rješenje jer nije egoistično. Ja bih ovo želio s tobom razjasniti, a bit će mi osobito drago ako se to dogodi u bližoj budućnosti. Svakako želim disciplinu za svakoga, pa će onda otpasti samovolja bilo čija i moći ćemo ići naprijed.“

U pismu je otac dalje spomenuo i svoj pravni status u Austriji, koji da još nije uređen, a također je pisao i o teškoj obiteljskoj situaciji u kojoj da je Kazimir Kuna, koji se u to vrijeme upravo spremao krenuti u domovinu. Molio je Sušića da Kuni pomogne, premda sam Kuna pomoć ne traži. Pismo je otac završio opaskom o tome da je preko granice mislio krenuti s Brankom Kuštrom: „Nas dvojica smo se cijele zime dogovarali da idemo skupa na posao, s našim ljudima. A ja opet osta. Ne znam koji je tome tehnički razlog. Ja sam prije preko Kuštre obavijestio Mateka da želimo skupa.“

Prema svemu sudeći, Kavran je formiranje skupina zaista držao u potpunoj tajnosti, pojedinosti je možda dijelio jedino još s dr. Sušićem.

Sljedeće pismo Sušiću otac je uputio već tri dana kasnije, 29. ožujka 1948. Pisao je: „Evo Mateka već dva dana kod mene, pa mi je drago da smo stvar postavili kako treba.“

Dakle, moguće je zaključiti da su možebitni nesporazumi između oca i Božidara Kavrana bili riješeni.

U istome pismu, od 29. ožujka 1948., otac je Sušiću pisao i sljedeće: „Nadalje smo dobro obrazložili pitanje unapređenja ljudi, specijalno onih s kojima Matek ima posla. Svakako bi bilo dobro

da ih Matek prije polaska unaprijedi jer treba stvoriti surogat za sve koji su kod Bleiburga uništeni. To je od svega najvažnije jer će ih unutra staviti do protivnog mišljenja i odvit će se stvar u protivnom pravcu. Po mome mišljenju ubuduće ni jedan slučaj ne bi smio biti a da naprijed navedeno Matek ne sprovede. On će ti o tome već detaljnije reći. Ovo bi imao biti naš najjači potez jer moramo stvoriti nekoliko stotina mladih časnika od dobrih dočasnika jer je protivna strana, Tito, na taj način to stvorila od daleko lošijeg materijala. Žao mi je da se o tome osobno ne možemo razjasniti. Ta stvar ovisi o tebi, pa te molim da je uzmeš prvenstveno u obzir. Nadalje, moj prijedlog koji sam ti dostavio svojevremeno, da se obavi unaprijeđenje cjelokupnog časništva, bez obzira kojim postrojbama pripadali.“

Ovo je pismo otac završio riječima: „Evo to ti nabaci, a ti odluči kako misliš da je najbolje. Odlazim u bazu, i poslije mislim dalje u Ameriku. Tvrtko“.

Otac je, zaključujem iz svega, bio spreman za aktivno sudjelovanje u borbi za slobodu domovine od prvog trenutka kad su rodoljubi u izbjeglištvu počeli oblikovati plan. Bio je dobar poznavatelj hrvatskih šuma i gora, u kojima su križari bili nastavili pružati otpor. Dobro je znao kakav je neprijatelj na drugoj strani, poznao ga je od rane mladosti. Dobro je poznao i hrvatski narod, i vjerovao je u njega. Trebalo je sada među narodom pokrenuti borbu, vlastitim snagama, uz stanovitu pomoć slobodnog svijeta. Nisu sudionici akcije bili naivni, ni otac ni njegovi drugovi. Znali su da je riječ o akciji velika rizika, već se je bilo čulo da su neki nastradali, oni koji su išli mađarskim kanalom.

Plan su temeljito pripremali, vjerovali su u uspjeh. I išli su.

U sačuvanoj korespondenciji između oca i dr. Lovre Sušića, koju sam dobila, samo je jedno Sušićevo pismo; nosi nadnevak 5. travnja 1948. godine. Sušić je ocu pisao:

„Dragi Tvrтко! Tvoja oba pisma, od 25. i od 29., u redu primio, pa ti mnogo zahvaljujem. Tvoje misli o potrebi discipline, zavođenju reda i svođenja na jedan kolosijek, a također i isključivanje svakog jednostranog rada, dapače naprotiv o potrebi suradnje, savjetovanja i dogovora – sve su na mjestu i provedba istih nužda kao uvjet svakog postrojnog rada, a napose našeg, pogotovo obzirom na prilike u kojima se isti odvija, i na svrhu za kojom se ide. Međutim dok stvarno nismo počeli sa nekim pravim radom, nije se to moglo postići. Slom je toliko šokirao duše i mozgove da je u početku nastao pravi kaos, a napose su bili poljuljani svi autoriteti tako da nitko nije više nikoga ni priznavao ni poštivao. Pogotovo je mnogo tome doprinijela ‘žuta groznica’, zapravo najteži moralni udarac koji smo nakon političkog sloma doživjeli. Trebalo je zato proći stanovito vrijeme, da se ljudi i saberu, i razberu bitno od nebitnoga, trebalo je sačekati, da se poplava donekle slegne. A i vanjske prilike su bile nepovoljne. Sada je međutim situacija druga i doma i vani i među nama samima, pa se ukazuje mogućnost ne samo improviziranog kao do sada, nego sustavnog rada. A kad ljudi vide da se doista počelo tako raditi, i to ne samo naši ljudi nego i drugi, pa tako i – nazovimo ih tako – saveznici, onda će mnogo toga negativnog samo po sebi otpasti a napose razna ‘ukopčavanja’ u tuđe službe a i pojave jednostranih akcija na svoju ruku, koje su često, barem neke, poduzimane i iz dobrih pobuda, a napose u uvjerenju da se nitko za ništa ne brine, pa da su zato dotični pozvani da zagrabe. Kako navedoh, vjerujem da će mnogo toga samo po sebi otpasti, ali dakako, mi moramo također potrebno poduzeti da se sređivanje ubrza i pravi sistematski i usklađen rad započne. Utješno je da se naši ljudi opet vraćaju na ispravan put i da se odsvuda čuje želja i volja za takovim radom, i vjera u uspjeh. Ja ću nastojati da se Tvojih pobuda držim, a vjerujem da će i ćakan* naskoro neposredno zgrabiti jer vrijeme je već za to dozrelo. Držim da ćemo već ovaj mjesec to postići i mnoge temeljne stvari konačno na mjesto postaviti.

* Riječju „ćakan“ (otac, od milja) označava se dr. Ante Pavelić.

Razvoj prilika u SAD-u pratim s napetošću. Izgleda mi da su oni tamo siti strančarenja Mačekovog i da se hoće s njim obračunati. Članak 'Paralela dvojice velikana', a još više članak dr. Vančika 'Stav iseljene Hrvatske' jasno to pokazuju. Pitanje ćakana s njihovog stanovišta nije uopće aktualno, a i moje je stanovište da se time ne forsira. Zato je danas najaktualnije: organizacija šume, politička i vojnička, i njezino faktično povezivanje s narodom. Dobro organizirana i s narodom povezana šuma bit će najodlučniji faktor i za naše unutarnje političke prilike i za stav saveznika. Kad budemo to imali, ne treba nas glava boljeti ni za Mačeka ni za klerikalne osnove. Uostalom te su sve osnove tempirane na vrijeme nakon protjerivanja boljševizma, dok je naš rad usredotočen na samo protjerivanje tj. oslobođenje. Uspjeh tog rada bit će odlučan i priznat.

Zato pozdravljam Tvoju odluku da putuješ u našu Ameriku, ne samo kao junačku nego nadasve kao patriotsku. Tamo će se za našu stvar najviše učiniti. Sva naša i bilo čija vanjska nastojanja imat će samo onda nekog uspjeha, ako budu refleks tamošnjeg uspješnog rada i snage. Zato te molim da svima dolje kažeš, da su oni ne samo po imenu nego i sadržajno prvoborci i da je na njima težište cjelokupnog našeg rada i najbitniji uvjet našeg uspjeha. Njihov idealizam je najrealnija hrvatska stvarnost. Nastoj da se tamo radi u duhu Tvojih misli, i nadasve taktično i unutar šume i u doticaju s narodom dogovorno ali i disciplinirano, s osjećajem odgovornosti, sa zdravim nu nikako bolesnim ambicijama.

Organizaciona osnova, kako smo je za početak u brzini postavili, a koja je za početak prilično i odgovala, svakako će se tijekom vremena morati mijenjati, jer će i sam posao to tražiti, a i ćakan je već nešto u tom pravcu rekao. Međutim za sada neka još ostane, a Tebe molim, kada se upoznaš dobro sa situacijom, da nam tamošnje poglede i konkretne prijedloge sa možebitnim izmjenama dostaviš.

Jedno napose stavljam na srce: oprezan i nadasve taktičan rad u odnošaju prema našim pravoslavcima. Bog sačuvaj da se dogodi ma i pojedinačni slučaj svojevoljne likvidacije samo radi toga jer je netko Srbin.

Pitanju Mačeka treba posvetiti najveću pažnju. Moje je mišljenje da će on polagano ishlapiti iz srca njegovih. Naša je dužnost da tome naravnom procesu samo pomognemo, nu pametno. Zato bi najveća pogriješka bila udariti otvoreno proti njemu, iako bi on to obzirom na njegov dosadašnji rad ili bolje nerad vani i zaslužio, a napose na svoj čisto stranački stav. Takav nastup bio bi pogriješan i urodio bi protivnim posljeticom.

Zato nikako napadati, dapače ga što manje spominjati, ali ljudima koji znadu logički misliti i koji nisu zaslijepljeni, bez ikakvog ponižavanja ili vrijeđanja razjasniti da on nažalost nije odgovorio nadama, koje smo svi bili u nj polagali nakon razgovora i dogovora s ćakanom neposredno prije sloma, i onda im prikazati oprezno njegovo ponašanje vani, njegov nejasan stav u državno-političkom pogledu, njegovu neodlučnost da potrga veze s jugoslavenstvom i Petrom, njegovu neaktivnost, strančarenje, njegov stav prema NDH, i žrtvama, itd., dakle stvarne činjenice, koje nužno moraju izazvati iako ne osobno neraspoloženje a ono svakako gubitak vjere da će izvršiti prijašnje nade. Kud sreće, kad bismo mogli protivno za nj tvrditi. Treba naročito naglasiti da smo svi bili spremni slediti ga i dati mu se na raspolaganje samo pod jedinim uvjetom: Hrvatska država. On je sav moralni kapital naprosto proigrao i hoće da izigrava Ghandia a da se istodobno ne može izdići iz okvira najtjesnogrudnijeg strančara. Istodobno treba privlačiti predstavnike HSS-e na što tješnju suradnju time, da se privremeno stranački rad odloži do nakon postignuća postavljenog cilja.“

U ovom pismu ocu Sušić dalje kaže da mu otac nije ništa javio o *Otvorenoj riječi*, proglasu kojemu je on, Sušić, bio autor. Očito je želio čuti očevo mišljenje. Osvrće se i na očev prijedlog o pro-

maknućima dragovoljaca, pa u pismu dalje piše: „Tvoj prijedlog za unapređenje vrlo je umjestan i dobro obrazložen. Međutim držim, da još zasada ide predaleko, a ja nikako ne bih mogao tako dalekosežnu odluku donositi bez ćakana. Poradi toga sam se ograničio za sada na promaknuće svih ćastnika i doćastnika, koji se nalaze u djelatnom sastavu HOS, na području NDH, za jedan ćin sa ćinoredom od 10. o. mj. Provedba toga je povjerena gl. zapovjedniku HOS, s time, da mođe po pristanku HDO, privremeno obustaviti unapređenje onima, koji to svojim dosadašnjim radom i ponašanjem nisu zasluđili dok to naknadno ne zavriede. Ujedno je nalođeno gl. Zapovjedniku da unapriedi valjane i sposobne vojnike u doćastnike. Drđim, da je zasada ovo dovoljno, i da će to dati zadovoljstvo onima u domovini i podstrek ovima vani, da što prije dođu dolje, jer će se naknadno i njima isto ućiniti. Uostalom Tvoj će prijedlog biti svakako proslijeden dalje.“

Svoje pismo Sućić zavrćava rijećima: „Ako se joć prije odlaska ne vidimo, ja Te ovim putem ali u duhu grlim i zazivljem nad Tebe i nad sve naće dolje Bođji blagoslov. Bilo sretno i uspješno. Pozdravi sve naće dolje, napose Mira, Hugu, Vuka, Podgorskog, Lunu i druge. Bog vas ćuvao i ravnao vaćim putevima, da stignete do pobjede, u duhu ću biti uvijek s vama. Sve za Hrvatsku! Tvoj Onkel“.

Bođidar Kavran je krajem ođujka 1948. doćao u Mćsel i obavijestio oca da je Branko Kućstro otićao sa skupinom Ivica Grđete. Rekao mu je neka se spremi za selidbu u Trofaiach, jer da Mćsel viće nije siguran. Otac se preselio, a uskoro zatim iz Ferma je u Trofaiach stigao Julije Őpalj.

Njemu je otac bio poslao pismo da ne dolazi, da su veze poremećene, da je viće ljudi koji su ićli preko maćarskog kanala stradalo. Iz toga vidim kako je ocu briga za suborce bila na prvome mjestu, kako je Őelio da svi budu dobro informirani o rizicima kojima se izlađu, da njihove odluke budu donesene slobodno, bez pritiska. Őpalj je inaće dugo ostao u Fermu zato što je ondje bio

veza s akcijom. U domovinu je krenuo kratko nakon dolaska u Austriju, u skupini s ocem.

U očevoj skupini trebao je ići i dr. Vladimir Sabolić. U Austriji su ga danima čekali na željezničkoj postaji u Leobenu, ali on nije uspio pravodobno izaći iz američke zone i skupina je krenula bez njega. Sabolić je stigao nešto kasnije, u borbu je krenuo u šesnaestoj skupini, u lipnju 1948. godine.

Ime dr. Vladimira Sabolića, kao sudionika akcije, bilo mi je uvijek poznato. S posebnim osjećajima čitala sam zato pismo koje je do mene došlo od njegova sina Petra puno godina nakon propasti akcije, 20. svibnja 1996., iz Floride u SAD-u. Bila sam u to vrijeme na dužnosti hrvatske veleposlanice u Buenos Airesu, a gospodin Sabolić je pratio vijesti iz Hrvatske i doznao za moje boravište. Pisao mi je kako je htio biti siguran da sam kći Mime Rosandića, da se o tome informirao kod hrvatskog veleposlanstva u Washingtonu, i najavio mi je da bi mi na uvid rado poslao dokumentaciju koju je imao o akciji „Deseti travnja“.

Stiglo je zatim i najavljeno, drugo pismo Petra Sabolića, a sadržavalo je biografske zapise i više drugih pisanih dokumenata. Sjećam se da su me u dodiru s dokumentacijom obitelji Sabolić obuzeli vrlo snažni osjećaji. Veliku žutu omotnicu u prvi sam mah odložila, a tek sam ju kasnije, u mirnijem trenutku, počela pomno čitati. Ne znam zašto sam doživjela ovu snažnu uznemirenost. Temu sam doista poznavala, s njom sam odrastala, o njoj sam čitala, o njoj sam razgovarala s ljudima. Možda je bilo zato što sam se prvi put susrela s iskustvima jedne druge obitelji, prvi sam put susrela člana obitelji, sina, jednog od očevih suboraca.

A možda sam bila pogođena i zato što je Petar Sabolić puno pisao o doušnicima i izdajicama. Teško mi je bilo snaći se, tko je tko, koji su bili doušnici a koji naivni sluge Engleza i Amerikanaca. Gospodin Sabolić teretio je braću Konya, pogotovo Ljudevita, a

također i Šimu Murdelju, i od mene je očekivao da pokušam o njima dalje istraživati. Pisala sam mu da ne znam što bih mogla poduzeti, i on mi je odgovorio kako razumije da mi je teško snaći se u labirintu tragedije.

U dokumentaciji koju sam primila, bio je opisan i put dr. Vladimira Sabolića. On se s Kavranom bio sastao početkom rujna 1947., i tom je prilikom s njim razgovarao o odlasku u domovinu. Ali nekoliko dana kasnije, 19. rujna, u izbjeglički stan obitelji Sabolić upala su dvojica austrijskih oružnika s nalogom da uhite dr. Sabolića radi izručenja Jugoslaviji. Slijedila je scena kao iz filma. Sabolićeva supruga Ivana skočila je na oružnika koji je stajao kod vrata i povikala je: „Bježi, Vlado!“ Istodobno, sin Petar, koji je te 1947. imao dvadeset godina, bacio je svjetiljku na pod i navalio je na drugog oružnika. Dr. Sabolić je uspio pobjeći kroz prozor. Oružnici su u mraku zapucali, pogodili su gospođu Sabolić, ali njezina supruga nisu uhvatili. Gospođa je bila pogođena u pluća, prevezli su je u bolnicu, a mladoga Petra su zatvorili. Kasnije ga je iz zatvora uz jamčevinu uspio izvući vlč. Ante Zec Baškarad, tajnik nadbiskupa dr. Ivana Šarića. Vlč. Zec Baškarad je bio upućen u mnoge aktivnosti Hrvata u Austriji. Doživio je kasnije iznenadnu, preranu smrt, kojoj je uzrok ostao nejasan.

Doživljeni pokušaj uhićenja radi izručenja nije utjecao na odlučnost dr. Sabolića da sudjeluje u borbi. Samo mjesec kasnije, u listopadu 1947., on je pošao u domovinu sa skupinom koju je predvodio Josip Tomljenović. Svojima je kasnije govorio o osjećajima ushita koji su ga obuzeli kad je vidio svjetla iz kuća na domaku Hrvatske. Ali istodobno je primijetio da ih vodič, koji ih je bio preuzeo u drugome dijelu puta, a kojega nisu poznavali, vodi kanalom drugačijim negoli je bilo dogovoreno. Odlučio je vratiti se natrag. Svi ostali iz te skupine bili su uhićeni 25. listopada 1947. godine. Sabolić se u Austriji, nakon povratka, sastao s Kavranom i izvijestio ga je o razlozima svoje odluke. Ali Kavran je tvrdio da su svi ostali sretno stigli.

Nakon svih ovih iskustava dr. Vladimir Sabolić je ponovno krenuo u domovinu, u šesnaestoj skupini. Uhićeni su, prema tvrdnjama Udbe, 4. lipnja 1948. godine.

U svom mi je pismu Petar Sabolić pisao kako su majka i on zabrinuti čekali vijesti od oca. Bilo je dogovoreno da će se na neki način javiti. Kad vijesti nije bilo ni nakon više tjedana, on je otišao Kavranu. Kavran mu je rekao kako mu je potvrđeno da su svi sretno stigli. Petar Sabolić je u pismu dalje pisao da je tom prilikom Kavrana vidio prvi, ali i zadnji put. Dan nakon susreta Kavran je sam otputovao u domovinu. U Ud bine ruke pao je 3. srpnja 1948.

Prema pisanju Petra Sabolića, njegova majka je tijekom ljeta 1948., odmah nakon što se doznalo za neuspjeh akcije, pisala dr. Frkoviću i dr. Sušiću o svojim zapažanjima, o tome u koga treba sumnjati. Izvijestila je i dr. Pavelića i dr. Vjekoslava Vrančića, u Buenos Airesu. Bila je spremna dati izjavu pod prisegom.

Ne znam kako su sin i žena dr. Vladimira Sabolića stigli u SAD. Žao mi je što sam propustila tražiti sastanak s Petrom Sabolićem nakon što sam završila diplomatsku misiju i vratila se u SAD. Tražila sam ga tek nekoliko godina kasnije ali tada više nije bio među živima. Dr. Vladimir Sabolić je primjer domoljublja i junaštva, bio je spreman na najveću žrtvu da bi Hrvatska bila slobodna.

Ali vraćam se ocu, u Austriju. Neposredne pripreme za njegov put bile su u tijeku. U bazi u Trofaiachu skupina je bila na okupu. S Julijem Špaljem oca je, kao što sam spomenula, vezalo staro poznanstvo, ali nisam sigurna je li osobno poznavao druge pripadnike skupine. Bili su to Nikola Stanić, Marko Balenović, Mile Markovinović i Milan Žilić, svi neoženjeni, u dobi od oko dvadeset pet godina. Dobili su dodatne opće naputke i nešto hrane. Doznali su da će vođa biti Srećko Rover zvani Bimbo, i Miško Vučetić, onaj kojega je Mate Frković kasnije označio izdajicom.

Rovera je otac poznavao iz Ferma, upoznao ih je očev prijatelj Jure Pavičić. Rover je redovito putovao između Italije i Austrije, bio je osoba Kavranova i Sušićeva povjerenja, bio je uključen u razne poslove i akcije Hrvatskoga Državnog Vodstva. Otac i Rover našli su se sada ponovno, u bazi, prije polaska skupine u domovinu. Rover je bio zadužen da ih prevede preko granice.

Slušala sam o Srećku Roveru u djetinjstvu. Njegovo se ime povezivalo sa sumnjom na izdaju. Tema se u emigraciji vukla više godina, bila je povod nagađanjima i raspravama. I majka je govorila o Roveru, nije, naravno, znala što je točno i što nije. Rover je doista bio na udaru. Sa svoje je strane tražio da njegov slučaj razmotri nepristrano povjerenstvo. U svibnju 1956. u Barceloni se sastao časni sud, kojega su članovi bili istaknutiji hrvatski emigranti. Razmatrali su Roverovo izvješće i izjave pojedinih svjedoka. Oslobodili su Srećka Rovera svake krivnje. Naravno, sumnja je i dalje ostala u zraku.

U jutarnjim satima 14. travnja 1948. otac i petorica njegovih suboraca krenuli su na put u nepovrat. Iz Trofaiacha autobusom do Leobena, otamo vlakom do Leibnitza, dalje pješice preko austrijsko-jugoslavenske granice, prema Hrvatskoj. Jugoslavenska Udba je tvrdila da su ih uhitili sljedećeg dana, 15. travnja 1948. godine.

Svaki sa svojom sudbinom

Petoga travnja 1948, desetak dana prije negoli je otac prešao austrijsko-jugoslavensku granicu, majka se s nama djecom u Genovi ukrcala na brod, krenuli smo prema Buenos Airesu u Argentini. Kasnije je znala reći: „Kakva nas je sudbina zatekla!“ Često je govorila o rastanku s ocem u Fermu. On je tada vjerovao u ponovni susret. Ali to je zapravo bio početak drame.

Tada, u travnju 1948., na brodu, majka je razmišljala o svome položaju; znala je da ostaje sama s troje male djece i da se mora suočiti s neizvjesnošću. Je li bila ljuta, ogorčena, očajna i žalosna? Sigurno je da su svi ti osjećaji bili prisutni u njenoj duši. Ali ona je oca dobro poznavala, razumjela ga je. Bila je hrabra žena, prihvatila je realnost koja je bila pred njom. Djeca su joj bila smisao života. Ona su bila izvor snage koju je trebala da bi išla dalje, pa makar to bio put u neizvjesnost.

Buenos Aires, velegrad na obalama rijeke Rio de la Plata, pružit će utočište hrvatskim izbjeglicama. Brod kojim smo putovale uplovio je 29. travnja 1948. godine. Velika luka, brodovi, mnoštvo ljudi, gužva, središnji autobusni kolodvor i glavni željeznički kolodvor u blizini. Hrvati su se sa zebnjom u duši suočili s potpuno novim prizorima. Ipak, nismo bili prepušteni na milost i nemilost, nismo bili sami, dočekali su nas hrvatski svećenici. To je bilo veliko olakšanje, pravi blagoslov.

Nakon što smo se iskricali, službenici argentinske granične policije pregledali su naše dokumente. Ured za useljenike smjestio nas je zatim u prihvatni izbjeglički hotel. U hotelu je bilo dopušteno ostati mjesec dana. Već sljedećih dana pojedini su Hrvati nalazili radna mjesta, a uz posao češće i smještaj. Tako je naša

kućna pomoćnica iz zagrebačkih dana Ika Duić vrlo brzo našla posao kuharice, a uz posao i smještaj i hranu.

Brojni muškarci dobili su radna mjesta u građevinarstvu, zato što je predsjednik Juan D. Peron u to vrijeme provodio velike javne radove, Ministarstvo javnih radova tražilo je radnu snagu. Na taj su se način kratko nakon dolaska zaposlili stričevi Ive i Joso. Argentinsko je gospodarstvo bilo u usponu, poslodavci su dolazili ravno u prihvatilište, trebali su radnike za fizičke poslove.

Jedan se je poslodavac obratio i majci, nudio joj je posao kuharice, uz mogućnost da sa sobom povede djecu, ali radila bi na farmi u udaljenoj argentinskoj pampi. Majka je ponudu odbila zato što se bojala otići u daleku provinciju i odvojiti se od hrvatske zajednice, koja je većim dijelom ostajala u glavnome gradu. Vrlo je teško bilo ženama s djecom. One su najdulje ostajale u hotelu, a uprava ih je požurivala da svoju situaciju riješe čim prije, prijetili su da će pravo na obroke zadržati samo djeca.

Naši svećenici, među kojima su najbrojniji bili franjevci, nastojali su pomoći na svaki način. Za naš su se dolazak zapravo i pripremili. Znali su da Argentini treba radna snaga i da će otvoriti vrata Hrvatima. Tako su, između ostalog, prije dolaska prvih izbjeglica, od Argentinca Ricarda Balbianija ishodili dopuštenje za uporabu njegove velike stare zgrade u kojoj je ranije bio smješten židovski starački dom, a u to je vrijeme već više godina stajala prazna. Staro se je zdanje nalazilo u lijepome gradskom predjelu zvanom Flores. Majka je bila čula za tu mogućnost i nadala se da ćemo se iz izbjegličkoga hotela i mi moći preseliti onamo, da će se i za nas naći smještaj u toj zgradi, koju smo kasnije svi zvali Monte, prema ulici u kojoj se nalazila.

U državnome imigrantskom hotelu u Buenos Airesu bili su tada, u travnju i svibnju 1948., smješteni i Ivkica Šarić rođena Vukelić, i dvojica njezinih sinova, šestogodišnji Stipe i petogodiš-

nji Frane. Sa Stipom Šarićem ću puno godina kasnije, 1970., sklopiti brak. A i Ivkica Šarić je bila bez muža, a sinovi bez oca. I oni su čekali da dobiju mjesto u zgradi na Monteu. Kad su dočekali, sobu su morali dijeliti s drugima. Srećom, sinovi su kratko nakon dolaska započeli školovanjem u internatu hrvatskih franjevaca i k majci su u sobu na Monteu dolazili samo preko ljetnih praznika. Slično je bilo i kasnije, u srednjoj školi, u koju su išli kod argentinskih salezijanaca. Franjevci su iznimno voljeli dječake, posebno Stipu, u njemu su gledali budućeg svećenika. I salezijanci su ga isticali kao izvrsna učenika, a odlikovali su ga priznanjem za plemenitost. Ali Stipe je već kao dijete govorio da će biti liječnik, kako bi pomagao drugima.

Ivkica Šarić godinama nije prihvaćala realnost da su joj jugoslavenski komunisti ubili muža. I mnogi drugi su se dugo nadali, mislili su da su se njihovi dragi možda spasili, ali da se ne mogu javiti. Ivkica je istinu prihvatila tek kad se 1973. u Münchenu sastala sa svojom sestrom Marijom i svâkom Ljubanom Puškarićem.

Od Ljubana je čula svjedočenje o njegovim sjećanjima na izručenja hrvatske vojske kod Bleiburga u svibnju 1945. godine. Ljuban Puškarić i Vladimir Šarić bili su u istoj zarobljeničkoj koloni, dok ih jugoslavenski partizani nisu počeli razdvajali u skupine. Prije razdvajanja Vladimir je pokazao Ljubanu fotografiju svojih sinova, koju je nosio prislonjenu na srce. Bez suvišnih mu je riječi rekao neka ih on pomogne čuvati, spasi li se. Ljuban Puškarić prošao je križni put, i zatvor, i ostao je živ. Vladimira i njegova brata Miću Šarića, jugoslavenski partizani su ubili. Nema im groba, negdje su u kojoj od jama, kao i mnogi drugi.

Majka je s nama među zadnjima napustila Fermo, među zadnjima smo došle u Argentinu, i Monte je već bio nastanjen onima koji su došli prije nas. No pojedini od stanara uspijevali su za sebe naći bolji smještaj, pa bi oslobodili sobu, ili barem dio sobe. Majka je čula da će se iz jedne sobice, zapravo iz pred-

soblja bez prozora, iseliti obitelj Stier, roditelji s dvoje djece, i nadala se da ćemo taj smještaj dobiti mi. Imali smo sreću, u lipnju 1948. mogle smo se iseliti iz državnoga prihvatnog hotela i useliti u sobicu na Monte-u.

Kad se odlučila za put, majka je ocu poručila da ga ne će čekati u Europi, da i mi skupa s drugima odlazimo u Argentinu, a on da će uz pomoć Caritasa moći doznati gdje smo. Već smo bili na Monte-u, a ona nije imala nikakvih vijesti o njemu. Nažalost, on je u to vrijeme već bio u rukama jugoslavenskih komunista, u središnjemu istražnom zatvoru Udbe na zagrebačkoj Savskoj cesti.

U sobici smo se smjestili kako je bilo moguće. Imali smo dva željezna bolnička kreveta, stare madrace, stol, stolice i mali ormar. Više od toga ne bi ni stalo. Majka je bila zadovoljna zato što je soba bila samo za nas, nije ju morala dijeliti s drugima. U podrumu zgrade bila je organizirana javna kuhinja, hrana se dobivala tako dugo dok se ljudi ne bi sami snašli. Tako je počeo naš novi život u Buenos Airesu.

Ne znam kako su stizale vijesti iz Hrvatske u Argentinu. Ali kobna vijest o uhićenju pripadnika Kavranove skupine došla je do nas u taj dom, iako ne znam kada je to točno bilo. Jednoga dana netko je došao do majke s novinama, mislim da je bila čikaška *Danica*, i pokazao joj naslovnicu na kojoj je bio pretisak iz zagrebačkog *Vjesnika* od 11. srpnja 1948., o uhićenju pripadnika akcije. Uz članak je bila i fotografija.

Naša se sobica napunila ljudima, došli su i stričevi. Majka je gledala naslovnicu, na fotografiji je prepoznala oca. Ing. Ivica Frković bio je uz nju, nastojao ju je uvjeriti da to nije otac. Ali ona je znala da jest. Uplakan je došao i voditelj doma, vlč dr. Vlado Bilobrk. Svi su bili u šoku, potreseni, i nemoćni.

Moje sjećanje na tu situaciju je sjećanje na osjećaj da mora da se dogodilo nešto strašno. I sada imam živo pred očima prizor kako majka zatvara vrata naše sobe i mi ostajemo same. Bila je svjesna da nas je snašla tragedija, slutila je da ocu nema spasa, da će smrtno stradati. Ali bila je hrabra i odlučna. Bila je obuzeta patnjom, ali je odlučila da se ne će predati. Cilj pred očima bio joj je jasan. Boriti se za svoje troje male djece, sama.

U Gospiću, nakon propasti akcije

Sestrična Marija posvjedočila mi je o tome kako su uhićenje oca i drugova iz Kavranove skupine doživjeli u kući Rosandića u Gospiću, i kako su reagirali ljudi oko njih. U kuću se uvukao očaj, a u susjedstvu i u gradu zavladao su žalost i strah. Gospićki Hrvati, u velikoj većini, nikad, ni za postojanja komunističke Jugoslavije nisu odustali od ideje samostalne hrvatske države. Tijekom prvih poslijeratnih godina nade su polagali u svoje preživjele izbjeglice, znali su da ne će prestati misliti na slobodu domovine. A sad ko-ban završetak jedne ovako velike akcije!

Marija se i danas sjeća kako su u Rosandića kući u tišini gledali novine od 11. srpnja 1948. godine. Čula je kako majka i teta govore da piše kako su uhvatili strica Mimu i puno drugih, kako pišu da su uhvatili bandu, ustaše. Šutjela je i ona, i gledala je fotografiju u novinama. Prepoznala je strica Mimu. Svi su u kući bili vrlo zabrinuti, nisu znali što će biti dalje, što će se dogoditi. Proživljavali su teške dane. A onda je iz Zagreba do njih stigla vijest da zatvorenik ima pravo na jedan posjet članova obitelji, da ga mogu obići. Obuzela ih je zebnja pri pomisli na tužno putovanje i težak susret, ali odlučno su se spremili na put. Odlučile su poći Marijina majka i teta, i sa sobom povesti kćeri, Mariju i Ivku.

Marija pamti da su na gospićkom kolodvoru s velikom zabrinutošću čekale vlak za Zagreb, no kad je vlak stigao i kad su se trebale ukrcati, presreli su ih pripadnici Jugoslavenske vojske i odveli Ivku. Zavladao je dodatna zabrinutost, što će biti s Ivkom, izbezumljene su se vratile kući. Nekim čudom, Udba je nakon nekoliko dana Ivku ipak pustila iz zatvora, i one su opet krenule u Zagreb. Majka i teta su znale da su one najbliža rodbina, da mo-

raju ići. A računale su da će u Zagrebu naći smještaj kod sestre svoga pokojnoga svekra, kod tete Katice.

Ali, kad su stigle u Zagreb, saznale su da ne mogu u zatvor, da je pravo na posjet već iskoristila Anka Rosandić, vrlo daleka rođakinja.

Kako je do toga bilo došlo, nije jasno, vjerojatno je da je Udba pritom imala neku računicu. Ipak, ta se je žena javila teti Katici u Zagrebu, rekla je da je bila kod zatvorenika. Opisala je da je vrlo mršav, i da je skrivao ruke, ali da je ona primijetila kako na prstima nema nokte. Marija se s majkom, tetom i sestričnom vratila kući u Gospić, u gorku stvarnost.

24.

Istraga

U raznovrsnim Udbinim istražnim zapisnicima, koji su dio velikog dosjea što se čuva u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, našla sam da redovito piše kako su pripadnike skupine u kojoj je bio otac uhitili 15. travnja 1948. godine. Međutim, u jednom od dokumenata naišla sam i na podatak da su ih uhitili tek nekoliko dana nakon ulaska u Jugoslaviju. Ovi me raznoliki podatci potiču na pitanje, nije li ipak moguće da je istina nešto od onoga o čemu mi je više puta govorila sestrična Marija.

Ona mi je, naime, kazivala kako vjeruje da je mog oca vidjela u Gospiću u proljeće 1948. godine. Pri našem zadnjem susretu, u srpnju 2019., u njezinoj kući na Rabu, pitala sam ju još jednom o tome. A ona je ponovila kako doista misli da je mog oca vidjela, i tom me je svojom tvrdnjom vrlo uznemirila. Nije, naravno, mogla reći točan dan, ali opisala mi je da je rominjala sitna kiša, da je bilo oko podneva, da je ona stajala pred kućom u Centralskoj, da nikoga drugog nije bilo u blizini. A onda je u jednom trenu opazila čovjeka u partizanskoj uniformi, s kapom preko ušiju. Čovjek je žurno prošao uz susjednu kuću obitelji Stopić i krenuo je prema Novčici. Iz tog se smjera međutim odmah i vratio. Kratko je zastao pred Marijom, i prstom na ustima pokazao da mora šutjeti. A onda je trkom nestao.

Marija je u to vrijeme imala osam godina, susret je na nju ostavio dubok dojam, pomislila je, naime, da je vidjela svoga tatu. Odmah je, naravno, ušla u kuću i rekla majci, no majka joj nije povjerovala, ušutkala ju je. U trenutku o kojemu Marija govori, njezin je otac Joso već bio u Argentini, i Marija zaključuje da je to mogao biti moj otac. Braća su naime bila vrlo slična.

Marija mi je dalje govorila o tome kako joj je pedesetih godina, kad je već bila u srednjoj školi u Slavonskoj Požegi, neki Milorad, jugoslavenski milicioner, dobar prijatelj njezine školske kolegice, govorio o tome da zna o gospićkoj obitelji Rosandić, o slučaju njezina strica Mime. Mariji je čak pokazao tajne službene pisane materijale, stotinjak stranica, da pročita. A u njima je pisalo da su pojedini hrvatski borci 1947. i 1948. bili prodrli duboko u jugoslavenski teritorij, ali da je naredba vlasti bila da se objavi kako su svi bili uhvaćeni neposredno nakon prijelaza austrijsko-jugoslavenske granice. Sama sam u kopijama istražnih zapisnika našla zapisano da je otac Božidar Kavranu najavio kako će njemu i Juliju Špalju prvi cilj nakon dolaska u Hrvatsku biti kapelske šume. Pitam se, što bi od svega ovoga moglo biti stvarno i točno.

Nažalost, što god da je točno, da su pojedini uspjeli doprijeti do daljih hrvatskih mjesta ili da nisu, da su se kretali pojedinačno ili uvijek u skupini, da su pružili oružani otpor ili nisu, Udba ih je sve uhvatila i zatvorila, skupinu po skupinu, i prebacila ih u Zagreb. Ne znamo, jesu li svi ispočetka bili u istražnom zatvoru na Savskoj cesti, ili su ih odmah razdvojili u dvije skupine, onako kako će kasnije biti na suđenju. Dio ljudi je, naime, suđenje dočekaao na Savskoj cesti i sudio im je Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske, a dio u vojnom zatvoru na Novoj Vesi i sudio im je Vojni sud Zapovjedništva grada Zagreba.

A kad su se rodoljubi jednom našli u zatvorima, jasno je da su se jugoslavenski komunistički fanatici nad njima izivljavali. Jugoslavenska komunistička vlast i njezina politička policija Udba sve su političke istrage provodili mučenjima, u ovom slučaju sigurno posebno okrutnim mučenjima. Mučenjima su silili ljude da daju iskaze ili da potpisuju unaprijed sročene zapisnike.

Svi sudionici pothvata od prvog su trenutka nakon uhićenja znali što ih čeka. Sigurna sam da im je jedina misao bila, hoće li moći izdržati, tako da u istrazi ne terete drugoga, nikoga od suboraca.

Svi su oni bili osobiti ljudi, i ponijet će se časno. Posrnuo je, poznato je, Ljubo Miloš, svojim je iskazima zadao teške udarce svojim suborcima, i više od toga, postat će naime glavnim potpornjem jasenovačkoga mita. U Hrvatsku je krenuo u prvoj skupini, već u srpnju 1947., i bio je taj koji je u istražnom zatvoru odao tajne šifre. Kasnije je pristao potvrđivati sve tvrdnje o masovnim ubijanjima u logoru Jasenovac, kako god ih je Udba formulirala. Ovakvo će se Miloševo ponašanje nastaviti i na samome suđenju.

U prvoj knjizi monografije o povijesti novijega hrvatskog iseljništva autora Kazimira Katalinića *Od poraza do pobjede*, naišla sam na opis očeve reakcije na jednu od Miloševih užasnih tvrdnji na suđenju. Katalinić citira prema *Croatia Press* iz Madrida od 25. srpnja 1948. godine. Piše da je otac izjavio kako je ono što Miloš govori o ubijanjima i mučenjima u logoru Jasenovac crna laž i kleveta, i da ako je što takva učinjeno, da je bilo samo pojedinačno. Miloš se očevoj izjavi nažalost suprotstavio, ponovio je da njegovo svjedočenje nije laž, već istina.

Milošu izgleda nije bilo jasno da će ga ubiti čim suđenje jednom bude gotovo, bez obzira na strašnu ulogu koju je preuzeo na sebe. Ivan Prusac, jedan od rijetkih boraca koji je bio osuđen na vremensku kaznu te je živ izišao iz zatvora, pa i prebjegao preko granice i napisao knjigu sjećanja *Tragedija Kavrana i drugova*, na više mjesta piše o zgražanju koje je kod sudrugova izazvao Milošev posrtaj. Opisuje kako je Kavran tijekom suđenja Miloša gledao s prezirom.

Ljudi su u kasnijim godinama na razne načine razmišljali o slučaju Ljube Miloša. Jednom mi je jedan čovjek čak rekao da zna da su jugoslavenske vlasti Miloša ipak ostavile na životu. Teško je vjerovati da je bilo tako.

U literaturi o akciji „Deseti travnja“ autori pojedine skupine pripadnika akcije obično označuju rednim brojevima, prema kronologiji kretanja prema domovini, a i sama sam te oznake ovdje

koristila. Ali zapravo ne znam, tko je prvi počeo ovakvim označavanjem, prema svemu to nije bio Božidar Kavran. Skupina u kojoj su bili otac i petorica njegovih suboraca, ponekad se označava devetom, a nekad desetom skupinom.

Razlog je što je u vremenu neposredno prije oca i sudrugova austrijsko-jugoslavensku granicu prešla skupina koja nije bila povezana s akcijom „Deseti travnja“. Udba je skupinu opisivala četničko-mačkovskom, njezina su tri pripadnika uhitili u kolozu 1947. godine. Moguće je da je Udba dolazak ovih ljudi najizravnije sama organizirala, i to zato da kompromitira čistoću hrvatskoga plana. Ali moguće su i druge okolnosti. I ova su trojica bila izvedena pred sud u Zagrebu, i njih su osudili na smrt.

Nema dvojbe, Udbini su istražitelji u istražnom zatvoru na strašne načine mučili sve uhićenike. Oni koji su došli u prvim skupinama, trpjeli su dulje. S iznuđenim informacijama istražitelji su manipulirali istragu sljedeće skupine, uvjeravajući nove uhićenike da ionako sve već znaju.

Kad su uhićeni otac i njegovi sudrugovi, sigurno su doista već raspolagali mnogim informacijama. U njihovim rukama već su bili Josip Tomljenović i pojedini drugi koji su s ocem blisko surađivali u Fermu i u Rimu. Oni su u istrazi govorili uglavnom o onome što je bilo općepoznato ili su potvrdili ono što je Udba već bila doznala preko svojih doušnika. U pojedinim slučajevima otkrili su i druge pojedinosti, o sastancima i o detaljima vezanima uz slanje skupina.

Udbu je posebno zanimala veza s predstavnicima zapadnih Saveznika, pogotovo s Amerikancima. U jednom od istražnih zapišnika o Tomljenovićevu ispitivanju, onom od 24. listopada 1947., stoji da je Tomljenović izjavio kako je Kavran naglašavao da Hrvati žele biti na američkoj liniji.

U spisu iz Hrvatskog državnog arhiva ima, međutim, puno izvještaja Udbinih doušnika što sadrže podatke koji ni po čemu nisu točni. Tako ima navoda o ljudima koji da su doušnicima povjerali kako se spremaju priključiti otporu u hrvatskim šumama baš prema naputcima mog oca. No, navedenih dragovoljca nije bilo ni u jednoj od skupina koje su zaista pošle. U spisu je tako i izvješće agenta „Ranka“ od 28. listopada 1947., u kojemu sam prepoznala pojedina imena, pa mogu zaključiti kako se je taj agent kretao u blizini članova obitelji sudionika akcije, a da mu je cilj bio doznati, zašto je u jednom trenu prebacivanje skupina bilo zaustavljeno. I to je izvješće puno krivih podataka, s očitom nakanom da se naručitelju pokaže učinkovitost.

Zaista je činjenica da su istražni zapisnici osumnjičenika najčešće manipulirani. Ing. Josip Jezovšek potpisao je 15. veljače 1948. izvješće pod naslovom „Rad i život hrvatskog logora Fermo u Italiji“, u kojemu opisuje brojne pojedinosti o ljudima u logoru, a oca označuje kao jednog od glavnih pokretača tajnih priprema za pokret prema domovini. Međutim, čitamo li ovo izvješće pažljivo, primijetit ćemo da jezik i način pisanja ne mogu pripadati Jezovšek. Ali izvješće je naravno iskorišteno za optužnicu, pa u njoj stoji da je Jezovšek „u Austriju iz Ferma krenuo u proljeće 1947. prema uputama Mime Rosandića, s ciljem da se pridruži jednoj od terorističkih skupina“.

Ivan Prusac u svojoj knjizi opisuje neke od metoda mučenja koje su udbaši na njima primjenjivali. Napisao je kako su patnje bile tolike da su zatvorenici priželjkivali smrt. Batinali su ih palicama, udarali čizmama, zadavali su im posebne jake udarce po vratu, natezali su ih lancima, gušili potapanjem u vodu, izlagali gladi, uskraćivali im san. Skoro sva ispitivanja provodili su noću. Prusac piše i o tome kako mu je suborac Milan Žilić opisivao da je morao čistiti ćeliju u kojoj su stražari ubijali zatvorenike, i što je ondje nalazio. Prusac je znao i za slučaj suborca Vinka Dundovića, kojega su mučili tako što su ga vezali a na njega puštali štakora da ga grize, htjeli

su ga prisiliti da dodatno optuži nadređenoga mu Josipa Tomljenovića. Ali Prusac je opisao i iznimna junaštva kojima je svjedočio u istražnom zatvoru, opisao je kako suborac Filip Radoš uopće nije htio govoriti, da je podnosio mučenja a da nije rekao ni riječi.

Jedan od preživjelih, Ivan Ceranić, koji je u trenutku uhićenja imao 23 godine, a kojega su u sudskom postupku osudili na petnaest godina zatvora, pušten je iz zatvora 1957. godine. S njim je razgovarao fra Martin Planinić, franjevac Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja Blažene Djevice Marije, koji je godinama istraživao akciju „Deseti travnja“ i sudbine ljudi koji su akciju proveli. Ceranić je fra Martinu rekao da njega nisu mučili. Odgovor u prvi mah može zbuniti. Možda stoji u vezi s činjenicom da su Ceranića iz zatvora pustili nešto ranije. Očito, bio je vrlo oprezan.

Ivan je Prusac svoju knjigu pisao u Austriji i stoga je mogao slobodno opisati mučenja koja je preživio, pa i iskustva dijela suboraca, onih s kojima je u ćelijama dolazio u dodir. U vrijeme uhićenja imao je dvadeset i dvije godine. Možemo samo pokušati zamisliti, kakva su mučenja prošli oni koji su bili stariji i svakako upućeniji i odgovorniji za akciju, i koji su uz to bili i na odgovornim položajima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa i njezini graditelji.

Jesu li mučili mog oca? Sigurna sam da jesu. Žena koja ga je posjetila u zatvoru, posvjedočila je da je vidjela posljedice čupanja noktiju. Znam da je moj otac bio svjestan što ga čeka. I za vrijeme prve Jugoslavije mučili su ga u zatvorima, u komunističkoj Jugoslaviji mogao je očekivati samo puno gore, nikako bolje. U borbu nije krenuo naivno, znao je da je riječ o rizičnu i opasnu pothvatu. Hrabro se je odlučio za djelatnu borbu, svjesno je na taj način htio pridonijeti slobodi domovine.

U rukama sam držala prvi Udbin zapisnik o očevu ispitivanju. Naslovljen je: „O saslušanju Rosandić Mime Milan, kao okrivljenoga, sastavljeno 21. 4. 1948. u kancelarijskim prostorijama UDB-e

za Hrvatsku u Zagrebu“. Na kraju zapisnika piše: „Saslušani, Mime Rosandić, v. r.“ Ako je točno, dogodilo se u vremenu tijekom kojega smo mi, njegova obitelj, bili na brodu i putovali u Argentinu, osam dana kasnije uplovit ćemo u Buenos Aires. On nije znao što je s nama, mi nismo znali što je s njime. Ne znam, je li bilo lakše ili teže to što nismo znali. Možda je u onim trenucima bilo malo lakše.

Na većini zapisnika o očevu ispitivanju nema njegova potpisa, samo na četiri zapisnika je potpis koji bi mogao biti njegov, na mjestima na kojima piše „Okrivljenik“ i „Saslušan“, i to uz datume 1. lipnja 1948., 2. lipnja 1948., 3. lipnja 1948. i 7. lipnja 1948.

Postoji i zapisnik od pet stranica, naslovljen „Mime Rosandić, o sastanku s Kavranom 1946. u Civitavecchia kraj Rima“, na kraju kojega je potpis za koji sam sigurna da nije očevo. Već i u slučaju spomenuta prva četiri potpisana zapisnika nisam sigurna je li potpis njegov, a u ovome, petom slučaju, zaista sam sigurna da nije.

Zapisnik nosi datum 7. lipnja 1948. Prije potpisa je pitanje: „Da li se slažete sa svim do sada sastavljenim zapisnicima, da li su vaše izjave vjerno unesene u njih, i da li ste bili prisiljavani da date izjave na njih?“ Navodni očevo odgovor je: „Slažem se sa svim do sada sastavljenim zapisnicima i izjavljujem da su sve moje izjave u tim zapisnicima vjerno unesene, i da sam sve te izjave dao slobodno i bez ikakvog pritiska.“

Dakle, okrivljenik je trebao potpisati za „sve do tada“, bez ikakve specifikacije. Sama ta činjenica objašnjava, zašto su kriotvorili potpis.

Moguće je da je 7. lipnja 1948. bio zadnji dan istražnog saslušavanja u slučaju oca. Imali su već puno rezultata istrage, a jugoslavenskim se komunistima žurilo da sastave optužnicu i počnu suđenjem prije Petog kongresa KPJ-a u Beogradu, koji je bio zakazan za 21. srpnja 1948. godine.

25.

Optužnica

Već sredinom lipnja 1948. Udba je sastavila optužnicu kojom su teretili pedesetoricu uhićenika akcije „Deseti travnja“, protiv onih koje će dovesti na javno suđenje. Trideset sedmoricu nisu uključili, njih ne će biti na javnome suđenju. Tijekom suđenja optužnicu će proširiti na još trojicu, na dr. Vladimira Sabolića, Vjekoslava Blaškova i Božidara Kavrana, koje su uhitili zadnje, u lipnju 1948. godine.

Više puta sam čitala optužnicu.

Na vrhu piše: „Javno tužilaštvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 17. juna 1948., Optužnica – Vrhovnom sudu Narodne Republike Hrvatske“.

Spis ima 56 strojem pisanih stranica. Pisan je prilično ispravnim jezikom, iz čega se može zaključiti da su se političkim sudskim progonima u komunističkoj Jugoslaviji nažalost bavili i školovani ljudi. Pisan je hrvatskim, ali specifičnim boljševičkim rječnikom i stilom, i s brojnim srbizmima. Tužitelj, Josip Hrčević, bio je doktor prava, ali na suđenju će istaknuti da je on „komunist i partizan“, što zaista i odgovara njegovu rezoniranju i postupanju.

Optužnica iznosi da je „pokretač akcije bilo Hrvatsko Državno Vodstvo“, a plan da su „izradili članovi Božo Kavran, Mate Frković i Lovre Sušić“, a da se samo „rukovanje zločinačkim planom nalazilo u rukama Ante Pavelića“. Opisuje da je „neposrednu akciju vodio Božo Kavran koji se od oslobođenja do danas nesmetano kreće između Salzburga, Villacha i Trofaiacha u Austriji, gdje formira pojedine špijunsko-terorističke grupe i upućuje ih u zemlju“. Dalje se tvrdi da je „pisani opis plana sadržan u ‘Uputama, 1-2-3’, i to u poglavljima Temeljna načela, Osnovne odredbe i Glavne

upute“. Također da su „rukovodeće uloge u zemlji bile predviđene za bandite Josipa Tomljenovića (Zmaja od Bosne), Božidara Petračića (Zrinjskog) i Vladimira Sabolića (Gubca)“.

Optužnica naglašava da su akciju potpomagale strane sile i opisuje da su „teroristi bili potstrekivani i pomagani od strane najreakcionarnijih imperijalističkih krugova u inostranstvu i njihovih špijuna, neprestano potpaljivani ratno-huškačkom propagandom koja se u inostranstvu vodi protiv Sovjetskog saveza i zemalja narodne demokracije“. Opisuje da su „kroz provedenu istragu postale jasne metode i sredstva kojima se inostrani imperijalisti i njihova špijunaža služe u borbi protiv slobode i nezavisnosti drugih zemalja i naroda, među njima i protiv naše zemlje“. Dalje, da su „anglo-američke okupacione vlasti u Austriji i Italiji bile na osnovu svečanih ugovora i odredaba povelje Ujedinjenih nacija dužne da izbjegle ratne zločince i kolaboracioniste, među njima i optužene, izruče državnim vlastima Federativne Narodne Republike Jugoslavije radi suđenja za zločine, koje su oni počinili u našoj zemlji i nad našim narodom. Umjesto toga one su ih smjestile po logorima u Austriji i Italiji gdje su ove izdajice i ratni zločinci našli utočište“.

Optužnica snažno tereti Katoličku crkvu i tvrdi da su „aktivnu ulogu u širenju zločinačke djelatnosti protiv naše zemlje imali Vatikan i visoki kler, kao i čitav niz svećenika i fratara, koji su pomagali i potstrekivali optužene špijune i teroriste ubačene u našu zemlju, čime uporno nastavljaju svoju neprijateljsku i zločinačku djelatnost koju su protiv našeg naroda vršili za vrijeme njemačke i talijanske okupacije“.

Dalje možemo pročitati da je „nakon oslobođenja zemlje izvestan broj katoličkih svećenika i fratara podržavao pojedine odmetničke grupice, dok još nisu bile uništene, a neki od njih vršili su i špijunažu i diverzije. Sam zagrebački nadbiskup Stepinac dao je u nadbiskupskom dvoru u Zagrebu utočište i vodio pregovore s jednim od najpoznatijih ustaških krvnika Erihom Lisakom, kad je ovaj

došao u zemlju da nastavi svoj zločinački rad. Gvardijan i redovnici franjevačkog samostana na Kaptolu skrivali su po ustašama opljačkano blago koje je trebalo da posluži za finansiranje odmetnika. Po oslobođenju otkriveno je više veza svećenika sa ustaško-križarskim odmetnicima, te su radi zločina jatakovanja presuđivani. Poslije svega toga još i danas ima svećenika u našoj zemlji, pa čak i u redovima visokog klera, koji pronose vijesti kako su šume tobože pune odmetnika i kako će doći do izmjene stanja u našoj zemlji“.

Također piše da „svećenici – ustaše igraju istaknutu ulogu u okupljanju i pomaganju ustaške emigracije, u širenju kleveta protiv naše zemlje u inostranstvu, i konačno u ubacivanju špijunsko-terorističkih grupa u zemlju. Rad ovih svećenika odvija se u suglasnosti i uz podršku Vatikana. Njegova djelatnost ne obuhvata samo pružanje moralne pomoći nego i finansiranje terorista, i njihovo prebacivanje u zemlje Amerike, oslobađanje iz zatvora i logora onih ratnih zločinaca koji su traženi po našim vlastima za izručenje, njihovo prikrivanje po samostanima, organizacija špijunsko-terorističkih grupa i njihovo prebacivanje u zemlju. Optužba smatra da nema tog poštenog čovjeka i vjernika na svijetu, koji s ogorčenjem ne bi osudio ovaj postupak Vatikana“.

Optužnica se iznimno detaljno bavila terećenjem pripadnika skupine da su počinili teške zločine tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske, posebno da su suodgovorni za ubijanja u logorima, osobito u logoru Jasenovac koji da je bio stratište stotina tisuća žrtava, pretežito Srba. A tvrdi i da su optuženi suodgovorni za prevođenje Srba s pravoslavne na katoličku vjeru, a da je suodgovoran i nadbiskup Stepinac.

Optužnica povezuje dr. Antu Pavelića i dr. Vladka Mačeka. Za Mačeka tvrdi da je „imao svoje zastupnike u četničkom Jugoslavenskom komitetu u Njemačkoj i da je na taj način povezan s četničko-mačekovskom grupom, čiji su pripadnici također uhićeni na teritoriju Jugoslavije“. Piše: „I tako se sve ovo mačekov-

sko-ustaško i četničko emigrantsko smeće okupljalo i pripremalo za špijunsko-terorističku djelatnost protiv naše zemlje.“

U posljednjem dijelu optužnice govori se o dokazima: „Iskazima optuženih utvrđena je njihova krivnja za zločine zbog kojih ih optužujem. Pored tih iskaza postoji mnoštvo drugih dokaza: bilježnice optuženih sa raznim šiframa, depešama i uputstvima, originalna pismena uputstva koja se odnose na organizacijsku djelatnost optuženih špijunsko-terorističkih grupa, razne publikacije za vršenje propagande, letci, itd. Broj materijalnih dokaza isto tako je velik. Zaplijenjeno je naoružanje optuženih, radio-stanice, šapirografi i sredstva za umnožavanje, itd. Za ustanovljavanje zločinačke djelatnosti optuženih za vrijeme neprijateljske okupacije u zemlji postoje, pored predloženih svjedoka, i stotine drugih svjedoka koji će po potrebi pred sudom posvjedočiti zločinstva optuženih. Pored svjedoka postoji i masa dokumenata prikupljenih u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, a najrječitiji dokaz njihove zločinačke djelatnosti jeste prisustvo pohvatanih špijuna i terorista, koji se nalaze na optuženičkoj klupi i pod istragom. Iz svega izloženog slijedi da su postavke ove optužnice i krivična djela optuženih zbog kojih ih optužujem u cijelosti dokazana, pa je optužnica na zakonu osnovana.“

Optužnica na kraju kvalificira kaznena djela prema jugoslavenkim zakonima, predlaže pokretanje postupka, proglašavanje optuženika krivima te donošenje presude: „Radnjama opisanim u dispozitivu ove optužnice pod A i B svi optuženi od 1. do 50. učinili su krivična djela izdaje otadžbine, krivična djela ratnih zločina, krivična djela organizovanja, pomaganja i učešća u oružanim bandama, krivična djela organizovanja i učešća u udruženjima koja imaju cilj izvršenje zločina protiv naroda i države, te krivična djela stupanja u inostranu špijunažu, predviđena u čl. 3 tač. 1, 3, 7, 8 i 10 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države, a kažnjiva po čl. 4 st. 1 citiranog zakona.

Na osnovi napred izloženog predlažem tome Vrhovnom sudu:

1. Da po ovoj optužnici zakaže usmeni javni pretres na koji da
 - a) Pozove javnog tužioca FNRJ-a radi zastupanja optužnice;
 - b) Naredi da se iz istražnog zatvora UDBA-e za NR Hrvatsku privedu optuženi radi učešća u pretresu;
 - c) Optuženima postave branioci;
 - d) Provede predložene dokaze prema spisku dokaza koji se prilažu uz ovu optužnicu, i
2. Da taj vrhovni sud po održanoj raspravi donese presudu i oglasi za navedena djela sve optužene krivima te da ih po zakonu kazni.

Vrhovni sude Narodne Republike Hrvatske!

Na optuženičkoj klupi nalaze se pedesetorica najtežih zločinaca, bijednih slugu tuđina i izdajica naroda i domovine. Ja ih optužujem za ogroman broj zločina koji po svojoj težini prelaze sve zločine koji su ikad počinjeni nad našim narodom, a taj sud neka im sudi po zakonima naše zemlje. Pored ovih zločinaca, pred sudom demokratskog javnog mijenja u svijetu nalaze se razgolićene one reakcionarne i mračne sile u inostranstvu koje su neprijatelji mira i demokratske suradnje među narodima, koju su ove zločince pokrenuli i pokušali da iskoriste u borbi protiv nove Jugoslavije.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Javni tužilac FNRJ

Dr. Josip Hrnčević“

Optužnica, protiv oca

Optužnica ima opći dio, ali i dijelove u kojima se opisuje navodna posebna, individualna kaznena odgovornost. Dio koji se odnosi na oca ima dvije pisane stranice. Citirat ću ovdje dio onoga što su nabrojili protiv oca:

„Optuženi Rosandić spada u red najstarijih i najistaknutijih članova ustaškog rukovodstva, kako za vrijeme okupacije tako i nakon bijega iz zemlje u emigraciju. Njegov rad za ustašku stvar datira od 1930. godine u Vinkovcima, gdje je u društvu s opt. Petračićem i drugima radio na pridobivanju ljudi za Pavelića i ustaše. Na njegovu inicijativu i krugu oko njega dolazi godine 1937. do osnivanja ogranka ‘Hrvatske uzdanice’ u Vinkovcima, koja je po uputama Mile Budaka i Mladena Lorkovića iz Zagreba u svojim redovima okupljala i odgajala ustaški nastrojene elemente. On je dugogodišnji suradnik ustaškog ministra Frkovića koji ga pod konac 1940. godine obavještava o skorom napadu Njemačke i Italije na Jugoslaviju, dalje da će Hitler i Mussolini dovesti na vlast Pavelića i njegove ustaše iz inostranstva, te o planu dezorganizacije pozadine jugoslavenske vojske i državnog aparata u cilju što lakšeg sprovođenja okupacije. Opt. Rosandić se s ovim saglašava i djeluje na sprovođenju ovog plana.“

„Kao stari ustaša i petokolonaš opt. Rosandić odmah nakon okupacije postaje državni tajnik u Ministarstvu šuma i ruda, koju je dužnost obnašao sve do raspada NDH. S tog položaja on organizuje ustašku obavještajnu službu u aparatu Ministarstva šuma i ruda, uključivši u nju upravitelje šumarija i lugare na terenu, koji su podnosili izvještaje o kretanju, snazi i akcijama partizanskih jedinica i radu narodno-oslobodilačkih odbora, što je dovodilo do

hapšenja, ubijanja i odvođenja u logore pristalica NOP-a. U ljetu 1941. godine opt. Rosandić i Mile Budak kao predstavnici Glavnog ustaškog stana održavaju po Lici i Slavoniji niz skupština, kao u Gospiću, Novskoj, Jasenovcu, Vinkovcima, Slavanskom Brodu, Novoj Gradiški, Vukovaru itd., na kojima su huškali i pozivali ustaške bande na istrebljivanje Srba u Hrvatskoj i hrvatskih rodoljuba.“

„Optuženi je za čitavo vrijeme okupacije spadao u užu krugu ljudi sastavljen od Ivica i Mate Frkovića i Jure Pavičića, koji su donosili odluke o postavljanju viših ustaških funkcionera u Lici.“

„Nakon bijega iz zemlje opt. Rosandić postaje jedan od vodećih ljudi ustaške emigracije u Italiji a zatim i u Austriji. On učestvuje u donošenju i razradi odluka i planova ustaškog rukovodstva u emigraciji, u okupljanju ustaško-mačekovskih grupa i pojedinaca, o povezivanju s inostranom špijunažom, u formiranju i ubacivanju u zemlju špijunsko-terorističkih bandi.“

„Nakon dolaska u logor Fermo godine 1945. opt. Rosandić je kao osoba povjerenja i glavna veza sa Sušićem i Matom Frkovićem iz pozadine rukovodio čitavim propagandnim i organizacionim radom u logoru Fermo. Ustaški funkcioneri i oficiri obraćaju se na nj po svim važnim pitanjima i akcijama za savjet i odobrenje. Optuženi je dakle bio osnivač i duša glavne ustaške baze u Italiji t. j. u logoru Fermo gdje su se okupljali i odakle su se preko Austrije prebacivali u zemlju gotovo sve špijunsko terorističke grupe koje su pohvatane.“

„Pop Krunoslav Draganović kao pouzdanik Vatikana rukovodio je od ranije vatikanskom obavještajnom službom za Jugoslaviju i čitav Balkan. Uslijed ovog svog djelovanja i špijunskih veza Draganović postaje centralna ličnost ustaške emigracije, što je sve opt. Rosandiću bilo poznato iz razgovora s Kavranom, Matom Frkovićem, Draganovićevim saradnikom Ilijom Šaravanjom i samim Draganovićem. Nakon dolaska Pavelića, Mate Frkovića i Kavrana u

jesen 1946. u Italiju stvoren je u saradnji s popom Draganovićem plan za okupljanje ustaško-mačkovske emigracije, stvaranje špijunsko-terorističkih grupa i njihovo ubacivanje u zemlju. Kavran je preuzeo zadatak da stvori kanal za prebacivanje, a Draganović da čitavu ovu zločinačku akciju potpomaže i finansira. Mato Frković i Kavran upoznaju opt. Rosandića s ovim planom i šalju ga u logor Fermo sa zadatkom da pristupi organiziranju špijunsko-terorističkih grupa. Nakon dolaska u Fermo opt. Rosandić održava niz sastanaka sa istaknutim ustašama u logoru, kao sa Petračićem, Špaljem, i drugima, upoznaje ih sa svojim zadatkom, učestvuje u formiranju grupa i otpremanju grupe Petračić u Austriju i dalje, u zemlju. Pošto je osnovana teroristička baza u Fermu na čelu sa opt. Špaljem i pošto je izvršio niz drugih zadataka u Italiji – između ostalog opt. Rosandić je sa opt. Tomljenovićem i bojnikom Krešom Županom učestvovao u razradi plana terorističke akcije 'Deseti travanj'.

„Opt. Rosandić u junu 1947. prelazi u Austriju, gdje se smjestio u mjestu Mosel. Ondje ga u dva maha posjećuje rukovodstvo ustaške emigracije u emigraciji – Sušić, Kavran i Mato Frković – sa kojima pretresa Uputstva 1–2–3, a on ih u isto vrijeme obavještava o svom radu i djelovanju emigracije u Italiji. Kao poznavalac širokog kruga emigranata i njihovog držanja daje im popis ustaša koje treba iz Italije prebaciti u Austriju i zajedno sa njima odlučuje da se u zemlju uputi opt. Tomljenović kao komandant tzv. Hrvatskih oružanih snaga. Za vrijeme svog boravka u Austriji opt. Rosandić upoznaje se sa vezama Mate Frkovića, sa špijunažom jedne inostrane zemlje. Pošto je Frković sa svoje strane upoznao jednu grupu oficira iste špijunske službe, u kom stadiju se nalazi akcija oko stvaranja špijunsko-terorističkih grupa, oni su ustaškom rukovodstvu u Austriji obećali punu podršku i pomoć u toj zločinačkoj akciji. Nakon sprovedene ove široke zločinačke djelatnosti u emigraciji opt. Rosandić se u aprilu 1948. godine na čelu jedne špijunsko-terorističke grupe prebacio u zemlju, da u zemlji nastavi svoj zločinački rad, ali je u tome spriječen hvatanjem nakon prelaza granice.“

Na optužnici sam na očeva ime nailazila i u dijelovima koji obrazlažu navodnu kaznenu odgovornost drugih optuženika, tako i u dijelu koji se odnosi na ing. Božidara Petračića, očeva prijatelja, pripadnika druge skupine, čiji su članovi u Hrvatsku krenuli u srpnju 1947. godine.

Obrazloženje navodne Petračićeve odgovornosti počinje tvrdnjom da je kriv zbog „sudjelovanju u vlasti Nezavisne Države Hrvatske, pa tako između ostalog i zbog „ugovora ustaša sa Nijemcima o preseljenju 250 hiljada Slovenaca u Hrvatsku i isto tolikog broja Srba iz Hrvatske u Srbiju“. Što se poslijeratnog razdoblja tiče, piše da je kriv zato što je „bio jedan od predvodnika ustaškog pjevačkog zbora, koji je u proljeće 1946. u jednoj dvorani blizu Zavoda sv. Jeronima održao koncert pred crkvenim dostojanstvenicima i predstavnicima nekih zemalja u Vatikanu“, a osobito „zato što je početkom 1947. godine po predhodnom dogovoru sa Špaljem i Rosandićem, prema unapred utvrđenom planu ubacivanja špijunsko-terorističkih grupa u Jugoslaviju, oformio jednu skupinu.“

U obrazloženju kaznene odgovornosti učitelja Vladimira Hranilovića, koji je bio u skupini s Petračićem, piše da je „bio član ustaškog odbora za prekrštavanje Srba te je prijelaze organizirao, a izvršio ih je svećenik Pavao Genci iz Đakova“, ali i da je učinio niz drugih zlodjela. Što se poslijeratnog razdoblja tiče, Hranilovića povezuju s ocem, pa pišu: „Poslije bijega u inozemstvo optuženi se je oko mjesec dana sakrivao u samostanu kapucina u Wolfsbergu, a zatim po dolasku popa Draganovića, koji je radio na povezivanju teških ustaških zločinaca raspršenih po Austriji i Italiji, otputovao u logor Fermo i tamo početkom 1946. godine nakon razgovora sa opt. Rosandićem preuzeo zadatak da pronađe nekoliko lica i to intelektualaca, koji bi se sa njime ubacili u Jugoslaviju radi organiziranja banditizma i špijunaže pa se u tom cilju povezao sa Petračićem, Španičekom i Križanićem, koji su također na to pristali.“

U obrazloženju kaznene odgovornosti Ivica Gržete piše da je „kao inostrani špijun i uz pomoć pojedinih katoličkih svećenika radio na spašavanju iz zatvora ustaških zločinaca koji su već bili otkriveni od predstavnika naše zemlje i čije se izručenje moglo očekivati. Tako je koncem 1946. dobio zadatak od opt. Rosandića da preko svojih špijunskih veza izvuče iz zatvora zloglasne ustaše Frkovića i Balena, što je i učinio i na taj način onemogućio predavanje našim vlastima ove dvojice teških zločinaca.“

Učitelju Branku Kuštri, pripadniku devete skupine boraca, kao navodna kaznena djela u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske, pripisuje se povezanost s ustaškim pukovnikom Rafaelom Bobanom i vojnim operacijama na području Kupresa. Za poslijeratno razdoblje napisali su: „Pobjegavši u maju 1945. godine iz zemlje, optuženi je našao punu zaštitu i potporu u zavodu sv. Jeronima u Rimu, odakle se uputio u logor Fermo u koji dolaze mnogi svećenici napose Draganović, fra Mandić, te fermanski nadbiskup i jedan kardinal, hrabre ustaške zločince u logoru, obećavaju im skori povratak u Hrvatsku i materijalno ih pomažu. U cilju objedinjavanja svih neprijateljskih elemenata u emigraciji, opt. Kuštro u dogovoru s opt. Rosandićem odlazi u novembru 1946. u Francusku, gdje se povezuje s ljudima najbližim Mačeku, napose sa Rajkom Radićem, bivšim ustaškim oficirom, te uspostavlja kontakt između emigranata u Italiji i kruga oko Mačeka. Optuženi uz to redovito obavještava popa Draganovića o uskoj suradnji Mačeka sa bivšim kraljem Petrom, Bogoljubom Jevtićem i četničkom organizacijom 'Dušan Silni'. Posredstvom opt. Špalja preko veze Šmit, odlazi optuženi u decembru 1947. godine u Trofaiach, gdje održava više sastanaka sa opt. Rosandićem i Kavranom, te se dobivši od Kavrana oružje krajem marta 1948 godine u grupi od pet lica pod vodstvom opt. Gržete prebacuje preko granice.“

U dijelu optužnice koja se odnosi na učitelja Nikolu Stanića, koji je bio u očevoj skupini, napisali su: „Nakon oslobođenja zem-

lje povlačio se optuženi sa jedinicama PTS i nakon što ga je u jesen 1946. godine u logoru Fermo upoznao bojnik Krešo Župan sa planom ubacivanja terorista u zemlju, povezavši se sa Špaljem da mu ovaj omogući prebacivanje u zemlju, blagoslovljen od popa Golika u Rimu, krenuo je u proljeće 1948. iz Italije u Austriju, u Trofaiachu bio od Kavrana detaljno upoznat sa planovima zločinačke organizacije, te se u sastavu terorističko-špijunske grupe pod vodstvom opt. Rosandića i opt. Špalja prebacio polovicom aprila 1948. godine u zemlju.“

Pozorno sam čitala dijelove spisa u kojima se spominjalo ime Julija Špalja. Bio je u očevoj skupini, a poznato mi je da je između oca i Špalja vladalo međusobno poštovanje i povjerenje. U jednom od zapisnika o očevu ispitivanju nalazi se i pitanje, što misli o Juliju Špalju, pa je zapisano kako je otac odgovorio da je Špalj pošten čovjek.

O ocu sam pojedine navode susrela u jednom od istražnih zapisnika o ispitivanju Julija Špalja, onome na kojem je datum od 20. travnja 1948. Ondje piše da je Špalj izjavio kako je s ocem razgovarao već 1946. te da mu je otac povjerio da namjerava ići u Hrvatsku, da u hrvatskim šumama ima križara kojima bi se on pridružio. Vjerujem da je otac tako rekao, zato što znam da je njegova spremnost za nastavak borbe postojala već i u svibnju 1945. godine.

U tom zapisniku dalje piše kako je Špalj izjavio da je on sa svoje strane pred ocem izrazio želju da i on ide u Hrvatsku, što također smatram uvjerljivim, zato što sam sigurna da nitko nikoga nije nagovarao, da su odluke počivale na slobodnoj volji i na spremnosti na žrtvu. Također piše da je izjavio kako su Josip Tomljenović i njegovi suradnici u Fermu izradili organizacijski vojni plan, a da je od oca dobio nacrt o tome kako bi u Hrvatskoj, u prvom razdoblju, izgledao suodnos vojne i upravne vlasti.

Dio optužnice koji se odnosi na Julija Špalja za razdoblje Nezavisne Države Hrvatske, tereti ga za masovne i pojedinačne zločine koji da su počinjeni, a osobno ga tereti da je bio ustaški špijun. A za razdoblje nakon svibnja 1945. piše: „Poslije bijega u inostranstvo optuženi se u jesen 1946. u društvu s bivšim ustaškim funkcionerima sastao sa Mimom Rosandićem koji je prenio poruku Sušića da svi ustaški stožernici budu spremni za prebacivanje u zemlju. Početkom 1947. godine pop Draganović povezuje optuženog sa vodećim teroristima Matom Frkovićem i Mimom Rosandićem koji na nj prenose zaključke o pripremama za prebacivanje terorista. Optuženi postaje organizator i centar na koga se radi povezivanja, opreme i upućivanja iz Italije u Austriju obraćaju svi ustaški zločinci, spremni da se kao teroristi ubace u Jugoslaviju.“

Suđenje

Jugoslavenski su komunisti sigurno razmišljali o tome, je li im korisnije suditi tajno i prikriti, u koliko velikoj mjeri snažan hrvatski otpor dalje živi i ima pristaša koji su spremni izložiti i život, ili im je bolje ići u javnost i dalje učvršćivati propagandu o tome da su svemoćni pa su se, eto, domogli i ovih ljudi. No, u tome je nemalu ulogu imala i Rezolucija IB-a od 28. lipnja 1948., nakon koje je drugu Staljinu i domaćoj staljinističkoj javnosti trebalo pokazati da Jugoslavija ne uzmiče pred reakcijom, kao što ju se optuživalo iz Bukurešta, nego ostaje na lenjinsko-staljinskome kursu.

Odlučili su se za drugo, da suđenje za dio boraca bude javno, da se o njemu piše u novinama ali i da se prenosi preko radio-postaje Zagreb, da se široko čuje i zapamti, i u zemlji i u inozemstvu. A Radio Zagreb je tada bio središnja radio-postaja, Državna hrvatska krugovalna postaja naravno više nije postojala. Komunistička partija i Udba imali su naravno nadzor nad svim pojedinostima postupka. I sigurno je da su kazne odredili unaprijed.

Suđenje su odlučili održati u velikoj dvorani staroga Zagrebačkog velesajma, na zagrebačkoj Savskoj cesti, ondje gdje su danas zgrade Studentskoga centra. Počelo je 12. srpnja 1948., a završilo 27. kolovoza 1948. Nekoliko su ga puta, međutim, prekidali, zbog održavanja Petoga kongresa Komunističke partije Jugoslavije u Beogradu i zbog proširivanja optužnice na kasnije uhićene dr. Vladimira Sabolića, Vjekoslava Blaškova i Božidara Kavrana.

Pisano svjedočanstvo Ivana Prusca i istraživanja fra Martina Planinića pomažu nam doživjeti nešto od vanjskih prilika u kojima se suđenje odvijalo.

Zarobljenike, ili kako su ih službeno zvali, *optuženike*, dovozili su u policijskim vozilima. U sudnicu su svakoga od njih pratila po dvojica stražara koji su u dvorani uza nj sjedili. Ljudi su bili vidljivo izmučeni i umorni, ali su bili čisti. Prusac je opisao da se u istražnom zatvoru mjesecima nisu prali, da su bili dugih brada i dugih kosa, takvi da jedan drugoga nisu prepoznavali kad bi ih premještali iz ćelije u ćeliju. Ali na suđenju se ništa od toga nije smjelo vidjeti. Uoči suđenja davali su im nešto više hrane i dopustili su im da se operu, obriju i preobuku, također su ih i ošišali.

U dvorani je bila vrlo brojna publika, te pojedini članovi obitelji. U prednjem su dijelu sjedili i novinari. Sve je bilo puno pripadnika policije, uniformiranih i u civilu.

Kako je koji optuženik ulazio, publika je vikala i zviždala. Skandirali su: „Na vješala! Na vješala!“ Otac i njegovi sudrugovi sigurno su i na sudu očekivali boljševičke metode, znali su da je Udba u dvoranu dovela svoje ljude. Ipak, vjerujem da im nije bilo lako slušati urlanje i strašne povike. A nije bilo lako ni članovima obitelji, koliko ih je u dvorani bilo.

U kopiji sudskog zapisnika, koju imam pred sobom, navedena su imena sudaca i tužitelja, te njihovi položaji. Bili su to: Dr. Žarko Vimpušek, predsjednik Sudskog vijeća, sudac Vrhovnog suda Narodne republike Hrvatske; dr. Čedo Rajačić, član Vijeća; dr. Stjepan Mežnarić, član Vijeća; dr. Ivan Pirker, sudac Vrhovnog suda Narodne Republike Hrvatske, dopunski sudac; dr. Branko Bazala, tajnik Vrhovnog suda Narodne Republike Hrvatske, zapisničar; dr. Josip Hrnčević, javni tužitelj Federativne Narodne Republike Jugoslavije; dr. Josip Brnčić, javni tužitelj Narodne Republike Hrvatske; dr. Tomislav Marković, pomoćnik javnog tužitelja Narodne Republike Hrvatske.

Optuženici su imali branitelje po službenoj dužnosti. Ocu, kao i Josipu Tomljenoviću i Božidaru Petračiću, za branitelja je bio postavljen odvjetnik dr. Mate Tafra.

Gledamo li kao hrvatski rodoljubi, ocu su sudili zbog rodoljubnog rada tijekom prve Jugoslavije, koji je za cilj imao uspostavu nezavisne države Hrvatske. Dalje, zbog odanosti interesima hrvatskog naroda i obnašanja odgovornih dužnosti u vodstvu Nezavisne Države Hrvatske, a posebno zbog suradnje s dr. Milom Budakom, Ivicom i Matom Frkovićem, Jurom Pavičićem i drugima posvećenima načelima hrvatske slobode. I također zbog političkog rada u emigraciji i odluke da krene u oružanu borbu za oslobađanje Hrvatske od jugoslavenskoga i komunističkog jarma i ponovnu uspostavu nezavisne Hrvatske.

Sigurno je da su kazne bile unaprijed određene. I sigurno je da je glavni cilj suđenja bio zastrašiti Hrvate koji su čeznuli za slobodom. Tijek suđenja prenosio je Radio Zagreb upravo zato da jeza prodre što dublje u kosti ljudi i uguši svaku želju za pobunom.

Prilikom jednog od posjeta Hrvatskomu državnom arhivu u Zagrebu, dobila sam i kopiju očeve fotografije sa suđenja. Vidi ga se kako sjedi, stražari su s njegove lijeve i desne strane. Ošišan je i obrijan, nema naočala, mršav je. Odjeća koju nosi na sebi je otrcana i s rupama. Prekrižio je jednu ruku preko prsa, a drugom se podbočio pod bradu. Gleda koncentriranim pogledom.

Dio očeve obitelji iz Gospića, njegove nevjeste, nisu bile na suđenju. Bila je međutim njihova rođakinja, mlada Katica Mraović Slutej, u ono je doba imala tek dvadeset i tri godine. Godinu dana ranije s mužem je iz Like bila doselila u Zagreb. Moje je roditelje poznavala iz susreta u Lici. Nije mi poznato kako je dobila dozvolu, ali sačuvano je sjećanje da je i kao vrlo mlada bila iznimno hrabra, pa je moguće da je odlučno išla tražiti. I prenijelo se sjećanje da je rekla kako je bila dva ili tri puta.

Katica Mraović Slutej očevim je nevjestama, svojim rođakinjama, kasnije govorila kako je bilo teško biti u publici, kako su oko nje vikali i pokazivali mržnju i nasilje. Oca je prepoznala čim su ga

doveli u sudnicu, premda su sjedala za publiku bila znatno odmaknuta. Bila je pogođena kad je vidjela koliko je mršav, a uočila je i da je bio vrlo izmučen. Rekla je i da je govorio mirno i odvažno, da je isticao kako je vršio svoju dužnost i djelovao prema svojim uvjerenjima. Također je rekla da ga i nisu teretili za tobožnja zlodjela u ratnom razdoblju.

Tijekom boravka 2019. na Rabu, u kući sestrične Marije Rosandić, susrela sam i Miru Slutej Samaržiju, Katičinu kćer. Mira, ugodna, smirena i razborita žena, sjećala se kako je njezina majka u obitelji govorila o snažnim dojmovima koje je ponijela sa suđenja u Zagrebu 1948. godine. Mira je žalila što nije imala ništa zapisano, pa da mi majčino svjedočenje bolje prenese. Ali, znamo, tijekom desetljeća postojanja Jugoslavije o akciji pripadnika Kavanove skupine i o suđenju pripadnicima skupine, Hrvati su govorili ispod glasa, nikomu nije padalo na pamet da bi što zapisao.

U Gospiću su Milka i Manda Rosandić bile vrlo zabrinute, očajne. Muževi su im bili u emigraciji, a djever u Zagrebu, pred sudom za tako strašnu optužbu. I djeca su osjećala strašan strah. Sestrična Marija mi je rekla kako je Udba u Gospiću na više mjesta postavila zvučnike, kako bi se prenosio program Radio Zagreba, javno suđenje.

Jedan su zvučnik pričvrstili na stablo lipe uza samu kuću Rosandićevih u Centralskoj ulici. Marija se sjeća kako se zvučnik tresao od urlika publike u dvorani: „Ubiti ustaše! Neprijatelji naroda! Ubojice! Izdajnici!“ Zvučnik je bio vrlo glasan, buka se širila ulicom. No, sjeća se i da su se ljudi zatvarali u kuće, da su zatvarali vrata i prozore.

Skoro sve obitelji oplakivale su svoje, iz njihovih se srdaca baš nikakvom bukom nije moglo iščupati rodoljublje. Navečer, kad bi urlanje iz zvučnika prestalo, susjedi bi polako dolazili do stuba pred kućom obitelji Rosandić, na razgovor. Dakako, nisu govorili

o suđenju, već o svakodnevnome, o dnevnim poslovima, o tome koliko se čega može kupiti za bonove s točkicama. Dolazili su svaku večer, ukućani su jasno prepoznali da dolaze kako bi im pružili potporu, kako bi bili uz njih u njihovoj mucu.

Kad je suđenje završilo, Marija se sjeća da se pitala zašto su strica Mimu osudili na smrt. Kad su ga ubili, pitala se, zašto su ga ubili. Ako bi pitala majku ili tetu, prijetili bi joj da će ju kazniti upita li još jednom. Govorili su joj da to nije za djecu. Kad bi ju djeca u školi pitala za strica Mimu, pocrvenjela bi od muke i rekla da on nije bio zločinac. Djeca su bila u strašnome strahu, bilo je dosta onih koja su u javnosti htjela pokazati da nitko od njihovih nije bio u vezi s ustašama.

Marija mi je dalje govorila da se sjeća kako je jugoslavenska propaganda nastojala širiti, a da su pristaše režima ponavljali, kako su oni koji su pobjegli pred partizanima zločinci, oni koje su partizani ubili da su isto zločinci, a politički zatvorenici u zatvorima da su također zločinci. Djevojčica se pitala, kako to da su gotovo svi Hrvati zločinci. A partizani i jugoslavenski vojnici koji su ubili tolike Hrvate u Gospiću, nisu zločinci. Pitala se također, zašto se četnici ne spominju.

Morala je brzo naučiti da su svi Hrvati banda ili barem sumnjivi, i znala je da će taj zakon vrijediti vrlo dugo. Ono što se dogodilo sa stricem Mimom, osjećala je kao težak teret koji je legao na njezina ramena. Teret je doživljavala nekad malo lakšim a nekad iznimno teškim, ali na leđima je uvijek bio. Mislila je često bila na gospićkom groblju Svete Marije Magdalene, uz tri humka smrti, pod kojima su bila, znala je, tijela pobijenih ljudi. Mirisi smrti dugo su je, u poslijeratnim godinama, opominjali da je opasnost oko nje, i da ne će brzo proći.

U jednom od pisama Marija mi je napisala da nitko nije znao kakav je teret ona u sebi nosila, ni majka. Mislili su da je puno za-

boravila, zato što je bila dijete kad je bilo najstrašnije. Ali ona nije zaboravila, pamtila je. Teška sjećanja nisu blijedjela kako je rasla, već su postajala i bolnijima. A misli su joj letjele k ocu. Njemu je htjela reći što je sve vidjela, s njim je htjela podijeliti teret, kod njega tražiti zaštitu.

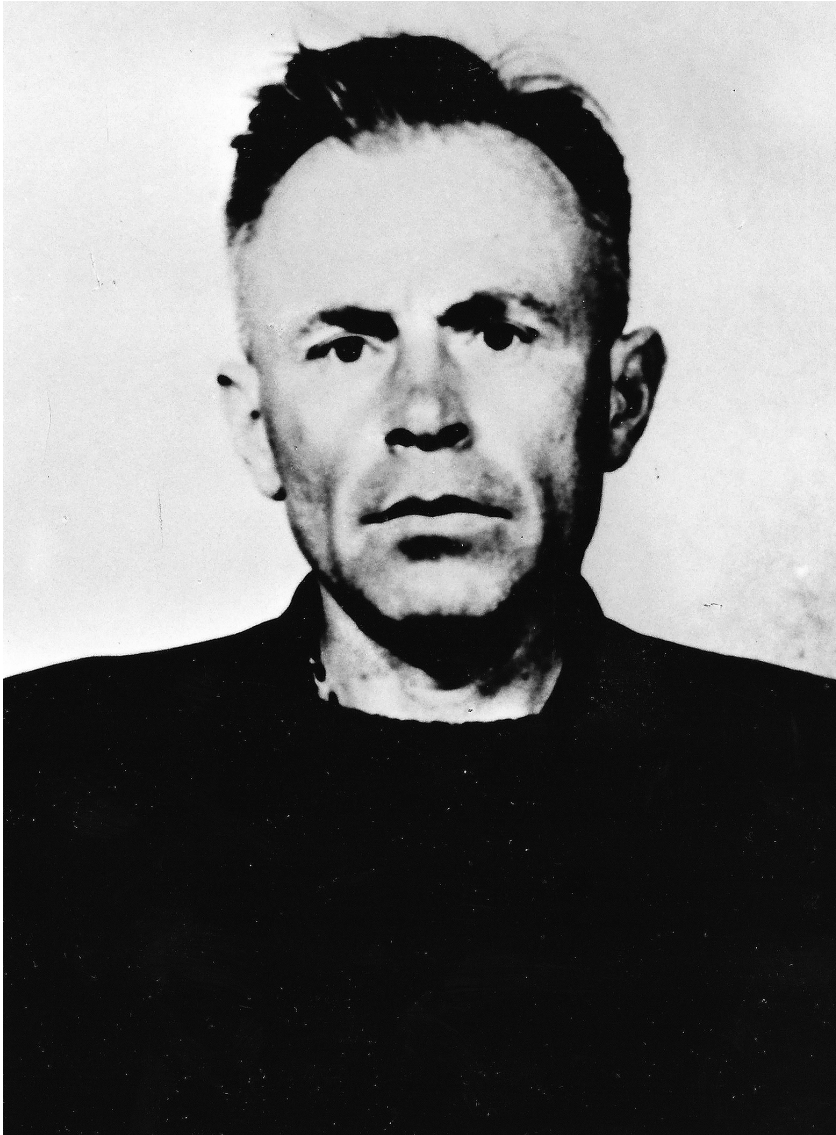
*Grozda Budak (sjedi, prva s desna), Fina Rosandić (sjedi, prva s lijeva),
Dora Werner (stoji, lijevo), Zagreb, 1941.*

Skupina izbjeglica u logoru Fermo u Italiji, blagdan Duhova, Fermo, 1946.

Majka Fina s kćerima, prije polaska u Argentinu, Italija, 1948.

Mime Rosandić, u istražnome zatvoru, Zagreb, 1948.

Izbjeglice u domu Monte u Buenos Airesu, blagoslov djece; Zdenka Kalečak (učiteljica, u bijelom kaputu), Fina Rosandić s Ilicom u naručju (do učiteljice Kalečak), Neda Rosandić (u prvom redu, treća s lijeva, u tamnom kaputu), fra Vlado Bilobrk (upravitelj doma Monte, visoka osoba u zadnjem redu), fra Ivan Hrstić (desno); Argentina, Buenos Aires, Antunovo 1949.

Učenice prvog razreda Škole sestara milosrdnica „Cristo Rey“, sestra Ljubomira Švigelj, učiteljica: Neda Rosančić (sjedi u prvom redu, treća s desna), Durdica Bogdanić (sjedi u u prvom redu, sedma s desna), Argentina, Buenos Aires, 1950.

Fina Rosandić uz singericu, pred vratima sobe u izbjegličkom domu Monte; društvo koje se redovito skupljalo uz majku dok je šivala, Argentina, Buenos Aires, 1953.

Neda Rosandić i Stipe Šarić, u dvorištu izbjegličkog doma Monte, Argentina, Buenos Aires, 1965.

Prve godine u Buenos Airesu

Hrvatske su izbjeglice listom smatrale da ćemo u izbjeglištvu u Argentini ostati samo privremeno. Ali trebalo je nekako preživjeti, a to je značilo da treba tražiti posao. Teško je ljudima bilo poduzeti prve korake, zato što su se našli u potpuno nepoznatoj sredini, u velegradu, nisu znali jezik, a u sebi su nosili težak duševni teret.

Majka je u Argentinu došla bez ikakvih sredstava. Znala je da sama mora tražiti izlaz. A bila je hrabra i spretna, nije si dopuštala pesimizam i očaj.

Srećom, ona je kao djevojka u Vinkovcima završila školu šivanja, opisivala sam to, i odmah je pomislila da bi možda mogla pokušati šivanjem, osobito zato što za šivanje nije trebalo znati španjolski. No, bio joj je potreban stroj za šivanje i trebala joj je pomoć da dođe do poslodavca.

Pitala se, kako riješiti ove dvije zapreke. Negdje je bila čula da netko prodaje polovnu „singericu“, ali nije imala novaca. Dok je razmišljala o tome što bi mogla učiniti, k nama je u posjet na Monte došao naš kum ing. Jure Petrak.

Godinama je ranije bio dobar prijatelj naše obitelji, a kao inženjer šumarstva bio je i očev kolega. On je u svibnju 1945., kad je krenuo na povlačenje, u Zagrebu ostavio ženu i petero djece. Skupa je s nama bio u Fermu, ondje se skupa s prof. Dušanom Žankom i pojedinim drugima bio posvetio organizaciji logora. U Buenos Aires je stigao malo prije nas, a odmah se uspio zaposliti kod Ministarstva javnih radova. Bio je ispočetka primljen kao fizički radnik, kao i svi drugi, ali su voditelji velikih projekata ubrzo primijetili da među Hrvatima ima visokoškoloovanih ljudi, i ponu-

dili im prikladnija radna mjesta, pa tako i njemu. Istina, Argentina u to vrijeme još nije imala razvijenu šumarsku struku, a ni organiziranu šumarsku praksu, ali imala je goleme šume i postojala je potreba za brigom i upravljanjem prirodnim bogatstvom. Među hrvatskim izbjeglicama bilo je više šumarskih inženjera i oni su dobili priliku da se posvete svojoj struci u takvim okolnostima. Kum Petrak bio je došao u posjet k nama na Monte ravno s terena na jugu Argentine.

Često nam je majka govorila o tome kako je to bilo, toga dana, kada je kum došao. Sjedili su za stolom u sredini naše sobice i razgovarali o situaciji u kojoj smo se mi nalazili. U jednom trenutku kum Petrak je posegnuo u džep, iz njega izvadio omotnicu s plaćom koju je upravo bio podigao u Ministarstvu, i pružio ju je majci, da kupi polovni stroj za šivanje. Bio je plemenit čovjek, zabrinut za našu sudbinu. Sljedeći je mjesec sigurno živio o kruhu i kavi, do svoje sljedeće plaće. Majka nikada nije zaboravila njegovu dobrotu.

Kad je kum Petrak otišao, majka je otvorila omotnicu i prebrojila novac. Kao da je bila riječ o čudu, imala je točno onoliko koliko joj je trebalo za kupnju stroja. Nedostajalo je nešto zaista sitno, za pribor. Ali čudo se nastavilo događati. Sljedeći nas je dan posjetio čovjek kojemu je otac jednom prilikom učinio neku uslugu, imena mu se više ne sjećam, i majci je tom prilikom ostavio mali dar u novcu. Tako je majka kupila stroj i drugo što joj je trebalo.

Stroj za šivanje našao se u kutu naše sobe, i majka je počela potragu za poslom. Netko ju je savjetovao da se obrati modnoj kući „Rivol“, koja se nalazila u središtu Buenos Airesa, i ona je poslala onamo. Pratio ju je Vladimir Frković, sin ing. Ivica, da joj bude prevoditelj. Bio je poletan mladić koji je do tada već bio naučio španjolski. U „Rivolu“ su majci dali materijal i kroy, da pokaže svoje znanje i sašije haljinu. Kad ju je sašila, bili su zadovoljni, i počela je zarađivati za svagdašnji kruh. Time je počeo naš život u novome svijetu.

Rokovi su uvijek bili zadani, majčina je „singerica“ često radila i noću. Spavale smo sve u istoj sobi, ali naučile smo se, i mi curice smo bez teškoća spavale dok je majka radila i „singerica“ drndala. Šefica je majku hvalila da izvrsno radi, da je vrlo spretna i brza, da se vidi kako ima puno iskustva.

Majka nam je kasnije znala govoriti kako je u sebi tada mislila: „Da ti znaš! Ovo mi je prvi posao izvan kuće u životu!“

Suđenje, dalje

Čitala sam pomno sudske zapisnike iz dosjea pohranjena u Hrvatskome državnom arhivu. Nastojala sam i na taj način što više saznati o tome kako se odvijalo suđenje u Zagrebu te 1948. godine. Naravno, jugoslavenske sudske zapisnike političkih procesa treba čitati s jednakim nepovjerenjem kojim čitamo istražne zapisnike. Uočila sam to dobro i po tome što se na mjestima nađu odgovori optuženika s kvalifikacijama „zločinac“, „terorist“ ili „plaćeni špijun imperijalističke sile“, kao da su izraze koristili sami za sebe. A sigurno je da su pokušavali govoriti o svojim ciljevima i idealima, nije vjerojatno da je koji o sebi govorio kao o zločincu.

Što se oca tiče, zapazila sam da u zapisniku piše kako ga je glavni tužitelj FNRJ, Josip Hrnčević, pitao o postupku prema njemu tijekom istrage, a otac da je odgovorio kako je postupak bio dobar. Hrnčević ga je dalje pitao, je li bio zlostavljan, a otac je odgovorio da nije. Moguće je da je otac odgovorio na ovaj način zato da kasnije, kad ga vrate u ćeliju, ne bude i dodatno strašno mučen, a moguće je da su sudski zapisnici dijelom pisani proizvoljno, u potpunom neskladu sa stvarno izrečenim u sudnici. Jedno i drugo je karakteristično za političke sudske postupke u komunističkoj diktaturi.

Na sudu je otac nastojao govoriti što manje, pokušavao je kratko objasniti općepoznate okolnosti. Majka je uvijek opisivala da je otac znao šutjeti, da je u političkom djelovanju bio vrlo konspirativan. Tada, na sudu, to nije bilo lako.

Prva su pitanja bila usmjerena na očeva rana politička zauzimanja, tako su ga pitali o djelovanju u Vinkovcima u vrijeme Krajevine Jugoslavije. Otac je rekao da je djelovao s ciljem stvaranja nezavisne Hrvatske. Tužitelj ga je pritiskao da potvrdi kako je

znao da je bila riječ o politici Ante Pavelića. Otac je odgovorio da je bila riječ o politici stvaranja slobodne Hrvatske.

Što se razdoblja Nezavisne Države Hrvatske tiče, oca su jako teretili zato što je tijekom 1941. bio u pratnji dr. Mile Budaka na velikim narodnim skupštinama. Htjeli su da komentira Budakove govore, da kaže što je na skupštinama Budak govorio o Srbima. Otac je istaknuo primjer Novske i opisao je da se ondje Budak obratio Česima, i da je od njih tražio da budu lojalni, a da se potom obratio Srbima te da je i od njih također zahtijevao lojalnost. I da se on drugoga ne sjeća. U zapisniku piše da je publika u sudnici na ovaj odgovor „oštro reagirala“.

Predsjednik sudskog vijeća je inzistirao, piše u zapisnicima, da otac potvrdi kako je Budak govorio da su Srbi krivi za sve nedaće nanesene hrvatskome narodu. Otac je odgovorio da je nedaće Hrvatima nanio Beograd. U zapisniku piše da je publika u sudnici i tom prilikom „pokazala negodovanje“. Javni tužitelj je na to ustvrdio da je o Budakovim nedjelima sve dokazano na suđenju održanom protiv njega u lipnju 1945. u Zagrebu, da je tada jasno utvrđeno kako je Budak u govorima koristio krilatice protiv Srba i kako su njegovi govori potaknuli klanja Srba po selima. Otac je odgovorio da ništa od toga njemu nije poznato.

Pokušao je objasniti da je dr. Budaka na narodnim skupštinama pratio kao stručnjak za gospodarenje šumama, i uopće gospodarenja prirodnim bogatstvima hrvatskoga naroda. Tužitelj je međutim tumačio da je otac sudjelovao u huškanju protiv Srba samim time što je bio u Budakovoj pratnji. Otac je naglašavao da nikada nije izgovorio niti jedne riječi protiv Srba.

Tužitelj i sudac oca su dalje nastojali ispitivati o logoru Jasenovac. Do Jasenovca su došli čak na taj način da su ga ispitivali o knjizi *Martyrium Croatiae* – knjigu su izbjegli Hrvati objavili na latinskome jeziku 1946. u Rimu. Pitali su ga o sadržaju, a otac je po-

kušavao objasniti da je knjiga pisana za visoke crkvene dostojanstvenike, da ističe kako su Hrvati uvijek bili predziđe kršćanstva, a da su se nakon završetka rata našli u situaciji da trebaju pomoć.

No, tužitelj je dalje inzistirao, postavljajući pitanje, je li u knjizi pisano o Jasenovcu, ali je otac odgovorio da je pisano o Mariboru. I pitao ga je da objasni, o kakvom je mučeništvu Hrvatske riječ, a otac je odgovorio kako je riječ o tome da su ubijeni brojni svećenici, da su u knjizi navedena njihova imena. Tužitelj je, međutim, odmah skrenuo drugačije i utvrdio je da su i svećenici činili zlodjela u Jasenovcu, jednako kao i Ljubo Miloš, a on, Rosandić, da je u zemlju došao skupa s Milošem. Ali otac je na to kazao da njegova djelatnost nije imala ništa zajedničkoga s djelatnošću Ljube Miloša.

Ivan Prusac u svojoj knjizi piše da suborci nisu teretili jedan drugoga, kolikogod im je bilo teško. Tijekom istrage udbaši su naravno koristili metode kojima su htjeli oslabiti povjerenje među suborcima, a optužba je tijekom suđenja postupala na isti način. Tako su oca pitali o njegovu radu u Ministarstvu šuma i ruda. Otac je pokušao objasniti s nekoliko riječi, no tužitelj ga je prekinuo tvrdnjom, da ima iskaz jednog od optuženika da je bilo drugačije. Otac je na to kratko odgovorio: „To je stvar onoga koji je to rekao.“

Tijekom suđenja oca su pitali, znade li da ga jugoslavenska Ozna na popisima koje je upućivala savezničkim vojnim vlastima u zapadnoj Europi, označuje ratnim zločincem. Otac je odgovorio da zna kako je na popisima zapadnih vojnih vlasti bio označen „sivim“. Dakle, rekao je kako je bilo. Znao je od kuma Jure Petra-ka, koji je u upravi logora imao priliku vidjeti popise, da nije bio na popisu „crnih“, onih koje su teretili da su „ratni zločinci“, već na popisu sivih, ali kojima je također prijetilo izručenje i bez te strašne paušalne oznake *ratnog zločinca*.

Tužitelj je dalje htio da otac govori o načinu spašavanja dr. Mate Frkovića i dr. Josipa Balena iz zatvora u Italiji. Suborac Gržeta je u

istrazi bio izjavio kako je on dobio zadaću planirati spašavanje, i to od mog oca, i da je spašavanje uspjelo. Tužitelj je cinično pitao oca, misli li da bi njegovi uspjeti njega samoga sada izvući iz zatvora. Na to je pitanje otac odgovorio: „Ne bi.“

Državno zlato bilo je na sudu također važna tema. Ali, kako sam već pisala, otac ni na koji način nije bio povezan s iznesenim zlatom. Na sudu je jasno rekao kako nije potrebno da on o tome išta govori. Pitali su ga i za pojedine osobe u emigraciji, ali otac je redovito odgovarao neodređeno: „Pričalo se.“

Naravno, pitali su ga i o njegovu udjelu u akciji „Deseti travnja“, o njegovoj ulozi u organiziranju ljudi za otpor u zemlji, o ulozi u stvaranju planova, o prebacivanju skupina u zemlju. Otac je svoju važnost nastojao umanjiti, pokušavao je govoriti o svojim općepoznatim aktivnostima u emigraciji. Sudac i tužitelj su ga prekidali.

Pitali su ga i o vezama sa zapadnim silama, koje su oni nazivali imperijalističkima. Znali su o ulozi Mate Frkovića u dodirima s Amerikancima, i znali su za očevo prijateljstvo s Frkovićem. Otac je na to odgovorio da je „s dr. Frkovićem uvijek bio u dobrim odnosima“.

Ali ispitivali su ga i o drugim temama, tako o suradnji s dr. Krunoslavom Draganovićem, o vezama s predstavnicima HSS-a, o dodirima s Vančom Mihajlovim, o tome što zna o Delku Bogdaniću, kojega su nazivali „poznatim ustaškim razbojnikom“.

Bijedno je bilo ponašanje očeva branitelja po službenoj dužnosti, dr. Mate Tafre. Na sudu je zaista poslužio za stvaranje privida da je Jugoslavija pravna država, pa je, eto, i ovako teškim zločincima priredila ispravan sudski postupak i dala im čak i odvjetnike. Ocu je postavljao pitanja kao da je pomoćnik tužitelja Hrnčevića, više se puta vraćao na očeve političke aktivnosti tijekom Kraljevine Jugoslavije, tijekom Nezavisne Države Hrvatske i na one veza-

ne uz akciju „Deseti travnja“, slijedeći interpretacije tužilaštva. Ni u jednom detalju nije pokušao osporiti optužnicu. Ocu je govorio da mu se obraća kao intelektualcu, da se može braniti kako hoće, ali da način na koji se brani nema smisla, zato što dokazi govore drugačije. Savjetovao mu je neka „pred sudom ukratko kaže onako kako je odgovarao drugu isljedniku za vrijeme istrage“. Otac se nakon opazaka vraćao na svoju osnovnu tvrdnju, da je njegov cilj bio stvaranje slobodne države Hrvatske.

Sudsko vijeće je požurivalo tijekom suđenja, tužitelj Hrnčević je oca pitao, ima li što ukratko nadodati u svoju obranu. Otac je naveo nekoliko slučajeva u kojima se on tijekom ratnih godina založio za spašavanje ljudskih života. Opisao je kako je skupa s Jurjom Pavičićem utjecao na generala Franju Šimića, zapovjednika hrvatskih oružanih snaga na području Hercegovine i Bosne, da na slobodu pusti veću skupinu zarobljenih partizana, da ih ne preda Nijemcima. Govorio je o nekoliko slučajeva, nije o mnogima, a zaista je bilo brojnih slučajeva u kojima je pomagao. Majka je znala o tome kako se često otac zalagao za ljude.

Očeva završna riječ

Otac je od trenutka uhićenja znao da ga čeka smrt. Ali sigurno je osjećao da je on sa svoje strane dao sve od sebe da bi Hrvatska živjela.

Optuženici su pred kraj suđenja imali priliku za završnu riječ. Većina njih mogućnost nije iskoristila, ali otac jest. Izrekao je sljedeće riječi, za mene važne, takve koje se nikada ne zaboravljaju:

„U životu nisam nikada nikog prijavio, nikada nikoga denuncirao i nikad nikome nažao učinio. Ja s ove strane nemam veze niti s kriminalom niti s tajnim agentstvom, čime bih osramotio svoj hrvatski narod. Priznajem, Vrhovni sude, da sam uvijek bio vjeran svome hrvatskom narodu, da sam uvijek bio za njegovu državu, da sam uvijek bio onaj koji je mislio samo na dobro hrvatskog naroda i želio mu samo dobro. S te strane mogu reći da su kraj mene prošle hrpe zlata i u Hrvatskoj i vani. Nikada ga nisam pogledao jer sam smatrao da je egoizam najveće zlo koje svakog čovjeka tereti, da je to najveća nevolja, koja dovodi do najneugodnijih situacija. S te strane ja s ovog mjesta izjavljujem, da mi je, eto, krivo, i da se nalazim u teškoj duševnoj situaciji. Ja razumijem mušku, fair borbu, ali ne razumijem borbu koja isključuje ljudsko dostojanstvo i koja čovjeka ponizuje do nerazumne stvari.

U ovom teškom momentu završavam. Molim svoju dječicu Aneru, Maru i Ivku da mi oprostite što ih ostavljam sirotama. Vašćakan nije uhvaćen u krađi volova, već na polju svog idealizma. Molim svakog tko me poznaje da mi oprostí ako sam ga bilo čime uvrijedio. Mojem dragom hrvatskom narodu kažem da sam ga nesebično ljubio, da mu sebe prinosim na žrtvenik. Hrvatski na-

rode, budi mi blag sudac. Ostavi me u dobroj uspomeni. Živ i sretan ti, i moja država Hrvatska!“

Zapisano je da je tužitelj Hrnčević ironično komentirao: „Sad ste čuli izljev patriotizma!“

Inače, devedesetih godina, kad je Hrvatska stekla samostalnost i slobodu, fra Martin Planinić potražio je Hrnčevića. Zabilježio je kako mu je on 21. siječnja 1993. dao izjavu da smatra kako mu je savjest čista što se tiče njegove uloge u postupcima protiv pripadnika pothvata „Deseti travnja“. Dakle, nije se kajao.

Dok sam prepisivala očevu završnu riječ, mislila sam na riječi sv. Luke: Kad vas budu vodili na izručenje, ne brinite se unaprijed što ćete govoriti, nego govorite što vam bude dano u onaj čas. Ta niste vi koji govorite, nego Duh Sveti. Predavat će na smrt brat brata, i otac sina, i ubijati ih. Ali tko ustraje do svršetka, bit će spašen.

Proći će mnoge godine prije nego što smo doznali za očeve zadnje riječi na jugoslavenskom sudu. Za njih nije znala majka, nismo znale ni mi, njegove kćeri, ni Hrvati koji su oca poznavali i poštivali. Ali narodna sudbina je htjela da Hrvati ipak dođu do slobode i obnove svoju državu, i da dođemo do ovih zapisa. Tako su očeve riječi došle do nas, da svjedoče o čovjeku koji je život posvetio upravo postizanju te slobode.

31.

Presuda

Na dan 27. kolovoza 1948. predsjednik sudskog vijeća dr. Žarko Vimpulšek pred punom je dvoranom izrekao presudu.

Gledam ju pred sobom u pisanome obliku. Na vrhu stoji naslov: Presuda u ime naroda. Dalje piše:

„Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske u Zagrebu, u vijeću sastavljenom od suca Vrhovnog suda dr. Žarka Vimpulšeka kao predsjednika vijeća, te sudaca dr. Čede Rajačića i dr. Stjepana Mežnarića kao članova vijeća, te sudskog pripravnika dr. Branka Bazale kao zapisničara, u krivičnom predmetu protiv optuženih Miloš Ljube i družine, radi krivičnih djela iz Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države, a na osnovu optužnice Javnog tužioca Federativne Narodne Republike Jugoslavije od 17. lipnja 1948., K 1/-124/48, i rješenjem ovog suda od 10. srpnja 1948., K 48-52, održanog javnog pretresa dana 12. do 17. srpnja 1948., te na osnovu proširene optužnice od 5. kolovoza 1949. K 124/48 i rješenjem ovog suda od 6. kolovoza 1948. K 1/48-119, održanog javnog pretresa dana 10. do 14. kolovoza te 16. do 18. i 20. kolovoza 1948., na kojoj je optužnicu zastupao javni tužilac FNRJ dr. Josip Hrnčević, nakon konačne riječi javnog tužioca FNRJ, da ostaje kod optužnice i traži strogu i pravednu kaznu za sve optuženike i završne riječi branilaca svih optuženika i zadnje riječi optuženika da budu što blaže i pravedno kažnjeni, donio je i javno dana 27. kolovoza 1948. izrekao presudu.“

Slijede podatci o borcima, dugi popis s njihovim imenima i osobnim podacima. Za primjer ću navesti što piše za oca i za trojicu njegovih sudrugova koji su bili u skupini koju je predvodio:

„VII. opt. Rosandić ing. Mime, nadimkom Huso, sin pok. Gaje i

Mare rođ. Hodak, rođen 9. XI. 1900. u Gospiću, državljanin FNRJ, Hrvat, zanimanjem ing. šumarstva i bivši državni tajnik, živio u Zagrebu, Krešimirov trg 9, oženjen sa Finom rođ. Obelić iz Novske, otac 3 djece, bez imetka, pismen, u zatvoru od 14. VI. 1948.

XIV. opt. Špalj Julije, nadimkom Salto, sin Mate i pok. Marije rođene Butković, rođen 17. II. 1899. u Krivom Putu, kotar Senj, državljanin FNRJ, Hrvat, zanimanjem činovnik i bivši stožernik, živio u Zagrebu, oženjen sa Dragicom rođ. Svast iz Senja, otac 4 djece, ima imetka u zajednici nekretnine u Krivom Putu, pismen, u zatvoru od 15. IV. 1948.

XXIV. opt. Stanić Nikola, nadimkom Vladak, sin Andrije i Marije rođ. Sušić, rođen 6. IX. 1924. u Našicama, državljanin FNRJ, Hrvat, zanimanjem učitelj, živio u Valpovu, neoženjen, bez imetka, pismen, u zatvoru od 15. IV. 1948.

VLIII. Žilić Milan, sin Josipa i Luce rođ. Pribanić, rođen 8. IV. 1926. u Skradinu, kotar Ogulin, državljanin FNRJ, Hrvat, zanimanjem zemljoradnik, živio u Skradinu, neoženjen, ima imetka u zajednici nekretnina u Skradinu, pismen, u zatvoru od 16. IV. 1948.“

Datum očeva uhićenja različit je od onih koji se navode na drugim mjestima, no ne znamo je li to pogriješka ili ima značenje. Datum očeva rođenja je pogriješno naveden, otac je rođen 4. studenoga 1900. godine.

No, u skupini koju je predvodio otac, bila su još dvojica boraca. Nisu ih držali u zatvoru na Savskoj cesti, već u vojnome zatvoru u zagrebačkoj Novoj vesi. Njima je sudio Vojni sud Komande grada Zagreba. Trideset i petorici su izrekli smrtnu kaznu. Među njima su i dvojica iz očeve skupine:

Marko Balenović, rođen 18. listopada 1923. u Pazarištu, kod Perušića, sin Josipa i Marije rođ. Zdunić, zemljoradnik, neoženjen, i Mile Markovinović, rođen 21. siječnja 1925. u Boričevcu, kod Do-

njeg Lapca, sin Ante i Mande rođ. Pavičić, poljodjelac, neoženjen.

Dakle, četvoricu iz očeve skupine čeka smrtna kazna: oca, Julija Špalja, Marka Balenovića i Milu Markovinovića; na vremenske će kazne osuditi Nikolu Stanića i Milana Žilića, Stanića na kaznu zatvora u trajanju od dvadeset godina i Žilića na kaznu strogog zatvora u trajanju od petnaest godina. Prema svjedočenju Ivana Prusca, Stanić se u zatvoru teško razbolio, nisu ga liječili već su ga odveli na zatvorsko groblje i ondje ga likvidirali. Žilić će kaznu izdržati, pustit će ga na slobodu, no i on je malo nakon puštanja umro.

Najstariji je u skupini bio Julije Špalj, imao je 49 godina. Zatim je slijedio otac koji je imao 48, pa Stanić 26, Balenović 25, Markovinović 23 i Žilić 22 godine.

Prusac u svojoj knjizi piše da se čudio tomu kako su se pojedini od njegovih suboraca odlučili na borbu i ostavili nezbrinute žene i nejaku djecu. On sam bio je samac, vrlo mlad, imao je 22 godine. Divio se ocu, koji da je ipak već bio zreo čovjek, uz to inženjer, a ranije na visokom položaju državnog tajnika. Prusac je nabrajao zanimanja ljudi u akciji, pa kaže da je bilo pravnika, inženjera, časnika, radnika i seljaka, a bio je i jedan učitelj i jedan svećenik. Svi spremni na žrtvu.

Ali moram se vratiti na sadržaj pisanog otpravka presude. Ondje su inkriminacije potpuno slično formulirane kao i u optužnici: „Zajedno s okupatorom i pod njegovom komandom u toku rata i neprijateljske okupacije od 1941. do 1945. godine u našoj zemlji izvršili su niz masovnih i pojedinačnih zločina, a u inostranstvu nastavili svoju zločinačku djelatnost protiv FNRJ i njenih naroda. Stavili su se u službu novih imperijalističkih gospodara, neprekidno podstrekavani neprijateljskom i ratno-huškačkom propagandom koju imperijalistički Vatikan i drugi reakcionarni krugovi u inostranstvu vode protiv FNRJ.“

U slučaju sedmorice optuženika: Božidara Kavrana, Mime Rosandića, Vladimira Sabolića, Vjekoslava Blaškova, Josipa Tomljenovića, Božidara Petračića i Julija Špalja – presuda govori i o tri posebna područja navodne kaznene odgovornosti:

„I. Što su još u vrijeme stare Jugoslavije kao petokolonaši podrivali obranu naše zemlje i pripremali okupaciju od strane fašističkih porobljivača i komadanje Jugoslavije.

II. Što su kao visoki i najviši funkcioneri ustaško-terorističke organizacije zvane NDH od samog njenog početka radili na uspostavljanju, organizovanju i održavanju njenog upravnog i vojnog aparata i ustaških organizacija, te su na vodstvu i vodećim položajima za sve vrijeme rata i neprijateljske organizacije služili okupatoru, te u ostvarenju njegovog imperijalističkog plana o porobljivanju i istrebljenju naših naroda organizovali, naređivali, izvršavali i podstrekavali na izvršenje ratnih zločina.

III. Što su nakon bijega iz zemlje nastavljajući izdaju stupili u službu novih imperijalističkih gospodara, te opt. Kavran Božidar kao član ustaškog tzv. Hrvatskog državnog vodstva, a ostali iz te grupe kao neposredni i najpovjerljiviji saučesnici tog vodstva, po uputama primanim od inostrane špijunaže, u čiju su službu stupili, te se od nje i Vatikana podstrekavani i pomagani, organizovali, rukovodili i provodili razgranatu zločinačku djelatnost upravljenu na organizovanje terorističko špijunskih grupa sastavljenih od ustaško-mačkovskih zločinaca i njihovo sistematsko ubacivanje u našu zemlju sa zadatkom, da na liniji plana imperijalističke reakcije u stvaranju tzv. ‘podzemnih pokreta otpora’ za rušenje narodnih demokracija i pripremanje rata u našoj zemlji vrše terorizam, diverzije i špijunažu; u tu svrhu učestvovali u donošenju i razradi plana u stvaranju terorističke špijunske organizacije tzv. ‘Hrvatskog državnog odbora u zemlji’ sudjelovali u njegovom provođenju i počam od svibnja 1947. godine ubacili na područje Narodne Republike Hrvatske niz terorističko špijunskih grupa i u sustavu inih se i sami ubacili.“

Obrazloženje presude počinje riječima: „Javni tužilac FNRJ optužio je u ovom postupku 55 od ukupno 96 ustaško-mačekovsko četničkih špijuna i terorista, koji su se ubacili na područje FNRJ, naoružani i snabdjeveni radio stanicama, a u cilju vršenja špijunaže, terorizma i diverzija. Obzirom na naročitu važnost slučaja a u smislu čl. 3 st. 2 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države sudio je u prvom stepenu Vrhovni sud N. R. Hrvatske. Nakon provedene glavne rasprave, ocjenjujući rezultate rasprave ovaj sud je utvrdio, da je optužnica potvrđena, kako u pogledu pojedinačnih inkriminacija, tako i u pogledu osnovnih postavki. Utvrđeno je nadalje da su inostrani imperijalisti u svojoj borbi protiv nove Jugoslavije i socijalističkog poretka koji se u njoj izgrađuje tim ratnim zločincima pružili u inostranstvu sklonište, punu pomoć i podršku, da su ih svojom ratno-huškačkom propagandom podstrekli na zločinačku aktivnost, za prikupljanje u terorističke organizacije, da su ih preko svojih špijunskih centara preuzeli u svoju službu, te ih kao svoje špijune i agente ubacili u našu zemlju u svrhu vršenja terora, kao i preko takvih zločinaca inostrani imperijalisti uspostavili svoje izgubljene pozicije u našoj zemlji. U izvršenju ovog izdajničkog i zločinačkog rada punu podršku ustašama daje veći dio katoličkog klera i sve klerikalne organizacije, naročito time što im stavljaju na raspolaganje već ranije pripremljeni klerofašistički kadar, odgojen u tom duhu u njihovim organizacijama, kao ‘Katoličkom orlu’, ‘Hrvatskom junaku’, ‘Hrvatskom križarskom bratstvu i sestinstvu’, ‘Domagoju’, itd. Pozivajući svojim poznatim proglasom od 10. travnja 1941. na saradnju sa ustašama, te stavljajući ustašama u službu tzv. građansku i seljačku zaštitu Maček daje djelotvornu podršku ustašama i okupatoru.“

U obrazloženju presude piše da su utvrđene i dokazane brojne relevantne okolnosti, popis je vrlo dug, teško ih je sve nabrojiti. Primjerice, piše kako je dokazano da velike hrvatske političke grupacije u emigraciji surađuju „na osnovu još u Zagrebu prije bijega sklopljenog sporazuma između Mačeka i Pavelića a po uputama

inostranih imperijalista“, dalje da postoji dokazana suradnja hrvatske strane s protukomunističkim predstavnicima drugih europskih zemalja i da je „ovo povezivanje nastavak izdaje vršene od tih grupa za vrijeme okupacije i nastavak njihovog paktiranja protiv naroda, ali i dokaz da sve te grupacije danas stoje pod istom komandom inostranih imperijalista, te da kraj svih prividnih različitosti rade na istoj zločinačkoj raboti, dirigovanoj zajedničkom mržnjom protiv nove Jugoslavije i zemalja narodne demokracije uopće.“

U obrazloženju presude također piše kako je „utvrđeno na ovom pretresu ustaška je emigracija, podstrekuta a odmah zatim i neposredno potpomognuta od zapadnih imperijalista i Vatikana u cilju ostvarenja špijunskih, petokolonaških i terorističkih zadataka, primljenih od inostrane obavještajne službe, stvorila u Austriji i Italiji jednu špijunsko-terorističku organizaciju, na čijem su se čelu pored najtežeg ratnog zločinca Pavelića, nalazili i ratni zločinci Lovro Sušić, Mato Frković, Meho Mehičić, svećenik Krunoslav Draganović i optuženi Božidar Kavran. U toku glavne rasprave utvrđeno je da zločinac Pavelić već u ljetu 1946., svega par tjedana nakon bijega iz zemlje, poručuje ustaškim ministrima u Austriji preko ustaškog generala Moškova, da treba okupiti razbijene ustaške bande. Nakon te poruke dolazi u rujnu 1945. kraj logora u Spitalu do sastanka ustaških ministara, gdje se vodstvo ustaša u emigraciji povjerava Lovri Sušiću, naravno pod rukovodstvom Ante Pavelića. Na tom sastanku stvaraju se osnovni planovi za okupljanje ustaša i ostalih emigrantskih grupa. Izraz te aktivnosti je i plan ‘10. travnja’ sastavljen u Italiji po opt. Tomljenoviću, opt. Kreši Županu, odobren po opt. Rosandiću i opt. Kavranu, a usvojen po tzv. Ustaškom vodstvu u Austriji. Taj plan sadrži razradu načina povezivanja tobože postojećih križarskih grupica u zemlji i njihovog korištenja za terorističke i diverzantske djelatnosti. U proljeće 1947. organizacioni plan ustaško vodstvo razrađuje te stvara tzv. ‘Hrvatsko državno vrhovništvo’ sastavljeno od ustaških zločinaca Ante Pavelića, Mate Frkovića, Lovre Sušića i opt. Božidara Kavrana, koje vodstvo svoj

plan rada razrađuje i pismeno u tzv. Uputstvima br. 1, 2, 3 tj. u 'Temeljnim načelima', 'Osnovnim odredbama' i 'Glavnim uputama i smjernicama', koji plan ide za obaranjem narodne vlasti u FNRJ, te za uspostavom NDH pod vodstvom Pavelića i ustaša. Prema tim uputstvima predviđa se u zemlji osnivanje tzv. 'Hrvatskih oružanih snaga', zatim tzv. 'Hrvatskog državnog odbora' koji bi imao rukovoditi cijelom akcijom u zemlji, a za koje su kasnije predviđeni opt. Josip Tomljenović (Zmaj od Bosne) kao komandant tih oružanih snaga, opt. Petračić Božidar (Zrinski) kao politički rukovodilac i opt. Vladimir Sabolić (Gubec) kao upravnik. Istovremeno opt. Rosandić sastavlja popis ustaških koljača i ratnih zločinaca koje će ubaciti u Jugoslaviju radi vršenja terora i špijunaže, te taj popis opt. Kavran dostavlja u terorističku bazu Fermo opt. Špalju sa nalogom da te zločince prebaci u terorističke baze u Austriji. Utvrđeno je na ovom pretresu, iz iskaza opt. Kavrana, Sabolića i Blaškova, da je u početku 1948., a po dobivenoj saglasnosti Pavelića, koji se radi lakše djelatnosti prebacio u Italiju, taj organizacioni plan još i proširio, te čitava ta zločinačka rabota po uzoru «podzemnih pokreta otpora» stvaranih po imperijalističkoj reakciji dobiva naziv 'Hrvatski narodni odpor'. Prema tom planu trebalo bi u zemlji formirati tzv. 'Matični odbor hrvatskog narodnog otpora', u koji bi ušli viđeniji ustaše i mačekovci, nadalje ostao bi 'Hrvatski državni odbor' tj. opt. Tomljenović, opt. Petračić i opt. Sabolić, dok bi ranije 'Hrvatsko državno vodstvo' dobilo novi naziv 'Radni odbor' koji bi bio jedini predstavnik 'Otpora' spram inostranstva, tj. inostrane špijunaže, a u taj radni odbor određeni su i neki novi članovi, među kojima i svećenik Draganović. Istovremeno to vodstvo predviđa i stvaranje odbora tzv. 'Hrvatskog narodnog otpora' u svim zemljama, gdje postoji ustaška i mačekovska emigracija.“

Dalje piše da su prilikom uhićenja Sabolića i Blaškova pronađeni pisani materijali uključujući i 'Otvorenu riječ' koju je napisao dr. Lovro Sušić, a gdje da piše: „A danas je jasno, da je u probitku, posebno zapadnih demokracija, postojanje hrvatske samostalne

hrvatske jadranske države.“ Isto tako da piše: „Hrvatski narodni otpor’ povezat će se u svojoj borbi sa svim protukomunističkim snagama evropskog istoka i jugo-istoka, koje priznaju hrvatsku državu u cilju što uže suradnje na rušenju boljševičkog režima, a računana pri tome i na pomoć i potporu onih velikih sila, koje su spoznale važnost protuboljševičke borbe za kulturu i slobodu uopće kao i opravdanost i pravo hrvatskog naroda na državnu samostalnost.“

U obrazloženju također piše: „Prelazeći na obrazlaganje općenito krivnje pojedinih optuženika potrebno je istaći: U pogledu krivice odgovornosti onih optuženika koji se brane, da iako su bili na rukovodećim položajima političkog i upravnog aparata NDH, nisu osobno izvršili nijedan zločin, već da su to izvršili drugi ustaše ili službenici NDH, to ovaj sud i njihovu krivicu i odgovornost uzima za utvrđenu, i to pozivom na čl. 27 Krivičnog zakona budući da su oni inicijatori i organizatori zločinačkih ustaških organizacija, te su kao takovi krivično odgovorni za sva djela, koja su obuhvaćena zločinačkim planom djelatnosti njima podređenih organizacija, ustanova i oružanih bandi. To vrijedi u pogledu obrane opt. Kavran Božidara, Blaškov Vjekoslava, Rosandić Mime, Sabolić Vladimira, Petračić Božidara, Špalj Julija, Jezovšek Josipa, Pribanić Milana i Petek Franje, glede krivičnih djela izvršenih za vrijeme neprijateljske okupacije, za koju su oglašeni krivim ovom presudom, i to upravo kao krivično odgovorni inicijatori i organizatori obzirom na položaj koji su zauzimali u ustaškom odnosno upravnom aparatu tzv. NDH. Stoga je ovaj sud i u svim slučajevima takve obrane, optuženike oglasio krivim i za ta krivična djela.“

U daljnjem se dijelu obrazlaganje naširoko odnosi na navodnu odgovornost Ljube Miloša i pojedinih drugih, koji da su bili povezani s logorom Jasenovac i s drugim logorima. Njihova je krivica dakako također proglašena utvrđenom.

Naveden je zaključak: „Razmatrajući u tom svjetlu pitanje kazne, ovaj sud smatra da prema takovim okorjelim zlikovcima

nema mjesta nikakvoj milosti. Na njih je valjalo primijeniti najstrožu kaznu, kaznu smrti.“

Slijedi dio presude s odlukom o kaznama za svakog pojedinog optuženika, uz svako je ime navedena dosuđena kazna. Oca su osudili na smrt. Četrdeset i trojicu su osudili na smrt. Među njima su i trojica koji nisu pripadali hrvatskoj skupini. Dvanaestorica su osuđeni na vremenske zatvorske kazne.

Na kraju presude stoji: Smrt fašizmu – sloboda narodu! Zagreb, dne 27. kolovoza 1948. Navedena su zatim imena članova sudskog vijeća, i dva potpisa, s oznakama dužnosti: dr. Žarko Vimpušek, predsjednik Vijeća, dr. Branko Bazala, zapisničar.

Ali očevim patnjama, i patnjama njegovih suboraca, završetkom suđenja nije došao kraj. Svi osuđenici na smrt znali su da smrt ne će lako doći, da će ih prije smrti mučiti kako su ih mučili i do tada. Jedan od njih, dr. Vladimir Sabolić, ugrabio je priliku koja mu se ukazala, skočio je kroz prozor sudske zgrade i tako je okončao svoj život.

U rukama sam držala i kopiju dokumenta Vrhovnog suda Narodne Republike Hrvatske, koji nema naslova, a nosi broj K-1/48-183. U njemu piše:

„Odjelu Unutrašnjih poslova, Odsjeku za izvršenje kazne pri G.N. O. u Zagrebu:

Presudom ovog suda od 28. kolovoza 1948., broj K-1/48-141, presuđeni su i to: 1/ Miloš Ljubo, 2/ Vrban Ante, 3/ Petar Nikola, 4/ Miličević Adam, 5/ Vasilj Mato, 6/ Martinović Jakob, 7/ Kavran Božidar, 8/ Rosandić Mime, 9/ Sabolić Vladimir, 10/ Blaškov Vjekoslav, 11/ Tomljenović Josip, 12/ Špalj Julije, 13/ Strmečki Geno Izidor, 14/ Kršul Eduard, 15/ Srnak Rudolf, 16/ Mičić Božidar, 17/ Tuk Emil, 18/ Kuštro Branko, 19/ Žilić Bariša i 20/ Šop Ivan, na smrtnu kaznu, koja će se izvršiti vješanjem, a

21/ Petračić Božidar, 22/ Gržeta Ivica, 23/ Jagarinec Mijo, 24/ Jezovšek Josip, 25/ Hranilović Vladimir, 26/ Križanić Stjepan, 27/ Španiček Vjekoslav, 28/ Liko Želimir, 29/ Pribanić Milan, 30/ Tošić Dušan, 31/ Panić Todor, 32/ Vukić Pavle, 33/ Vragolović Ivan, 34/ Matjašić Josip, 35/ Petek Franjo, 36/ Mešić Martin, 37/ Preka Jure, 38/ Čota Mihajlo, 39/ Pribilović Eduard, 40/ Medonić Jakov, 41/ Zlatar Leon, 42/ Alagić Tahir i 43/ Šmid Ivan, na smrtnu kaznu, koja će se izvršiti streljanjem.

Presuda ovog suda dostavlja se u prepisu sa klauzulom pravomoćnosti.

Imenovani nalaze se u zatvoru UDB-e na Savskoj cesti.

Odlukom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ od 29. kolovoza 1948. broj Pom 5871/48, koja se dostavlja u ovjerenom prepisu nisu uvažene molbe pomenutih za pomilovanje, dok optuženi Rosandić Mime molbu za pomilovanje ni stavio nije, te je prema tome presuda ovog suda izvršna.

U pogledu optuženika, koji su istom presudom presuđeni na vremenite kazne dostaviti će se naknadno nalozi za izvršenje kazne i presude.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

U Zagrebu, dne 30. kolovoza 1948.

Predsjednik Vijeća

Dr. Žarko Vimpulšek

Drago mi je što moj otac nije tražio pomilovanje od jugoslaven-skoga komunističkog suda.

Puno puta sam pročitala i tekst sljedećeg dokumenta:

Otsjek unutrašnjih poslova pri Gradskom izvršnom odboru u Zagrebu
III. otsjek

Broj: Pov.1573-III-I-1948

Zagreb, dne 30. [mjesec je nečitljiv] 1948.

O izvršenju smrtne kazne, sastavljeno dne 31. VIII. 1948.,
prilikom izvršavanja smrtne kazne u Zagrebu na Mirogoju

Smrtna kazna izvršena je vješanjem nad sljedećim licima:

Miloš Ljubo, Vrban Ante, Pehar Nikola, Miličević Adam, Va-
silij Mato, Martinović Jakob, Kavran Božidar, Rosandić Mime,
Sabolić Vladimir, Blaškov Vjekoslav, Tomljenović Josip, Špalj
Julije, Strmečki Geno Izidor, Kršul Eduard, Srnak Rudolf, Mičić
Božidar, Tuk Emil, Kuštro Branko, Žilić Bariša, Šop Ivan.

Smrtna kazna izvršena je streljanjem nad sljedećim licima:

Petračić Božidar, Gržeta Ivica, Jagarinec Mijo, Jezovšek Jo-
sip, Hranilović Vladimir, Križanić Stjepan, Španiček Vjekoslav,
Želimir Liko, Pribanić Milan, Tošić Dušan, Panić Todor, Vukić
Pavle, Vragolović Ivan, Matijašić Josip, Petek Franjo, Mesić
Martin, Preka Jure, Čota Mihajlo, Pribilović Eduard, Medonić
Jakov, Zlatar Leon, Alagić Tahir, Šmid Ivan.

Kazna je izvršena na temelju pravomoćne presude Vrhov-
nog suda NRJ od 28. VIII. 1948. br. K-1/48-141, a molbe za po-
milovanje svih navedenih odbijene su odlukom Prezidijuma
N. S. FNJR od 29. VIII. 1948. br. Pom 5871/48.

Identitet presuđenih ustanovljen je prije izvršenja kazne.

Da je smrt nastupila ustanovio je prisutni službeni liječnik.

U Zagrebu, dne 31. VIII. 1948. Zapisničar: [potpis nečitljiv]

Prisutni liječnik: [potpis nečitljiv]

Šef Otsjeka za izvršenje kazne [potpis nečitljiv]

Izvršenje smrtne kazne

Svjedočenje Ivana Prusca za mene je na osobit način važno i vrlo teško u onom dijelu u kojemu on piše o izvršenju smrtnih kazni.

A on opisuje kako mu je tijekom godine 1956. zatvorski liječnik u zatvoru u Staroj Gradiški operirao izraslinu na nozi, i kako je nakon operacije nekoliko dana ležao u zatvorskom stacionaru. Bolesnik na krevetu do njegova bio je Mirko Vujinović, Srbin iz okolice Kutine u Moslavini, čovjek srednjih godina. U zatvoru je bio zbog krađa, no bio je suđen na blagu kaznu, jer je tijekom rata bio partizan pa je sud uzeo njegove zasluge u obzir.

Prusac je u to vrijeme imao već puno zatvoreničkoga iskustva. Znao je kako razgovarati s nepoznatim zatvorenikom i pri tome što manje reći, a što više doznati. Vujinoviću se predstavio kao osuđeni kradljivac, i rekao je da se tijekom rata također borio kao partizan.

U razgovoru je doista uspio puno doznati, između ostaloga i o tome kako je Vujinović 1945. postao djelatnikom Ozne s činom poručnika, i kasnije Udbe, i da je bio na službi u Novom Sadu, u Vojvodini. I dalje, o tome kako su ga njegovi šefovi u srpnju 1948. iz Novog Sada premjestili na dužnost u središnji Udbin zatvor na Savskoj cesti u Zagrebu, zbog osiguranja na suđenju pripadnicima ustaške emigracije, dakle pripadnicima Kavranove skupine. Vujinović je Pruscu objasnio da je oko stotinu povjerljivih djelatnika Udbe s raznih strana bilo poslano radi osiguranja u Zagreb. U Zagrebu su prošli posebnu obuku, koju je vodio visoki Udbin funkcioner. Zatim su preuzeli dužnosti, sprovodili su uhićenike u sudnicu, ondje ih čuvali i vraćali ih u zatvor.

Vujinović je opisivao okolnosti u zatvoru i u sudnici, i Prusac je na taj način dobio potvrdu da je ono što je govorio istina. Ali Vujinović je opisao da je također bio u skupini zaduženoj za likvidacije, nakon smrtnih presuda. Rekao je da su većinu osuđenika likvidirali kratko nakon izricanja presude a da je manji broj ostao još neko vrijeme u zatvoru. A govorio je i o tome kako su ih ubijali. Opisao je da su ih odvodili po petoricu ili šestoricu. U zatvoru na Savskoj cesti bi ih prvo natjerali da se svuku, a onda bi im žicom vezali ruke i noge. Pri tome su ih udarali kuda su stigli. Vukli su ih zatim do milicijskog auta, iscrpljeni i ozlijeđeni osuđenici nisu mogli sami hodati. I vozili su ih u šumu u Maksimir, na mjesto uz gornja jezera gdje su bile iskopane plitke jame. Na stratištu su ih tukli krampovima i lopatama, kako su stigli. Vujinović je dalje rekao da je svaki put bio poprskan krvlju.

Vrlo je teško suočiti se s ovim zvjerskim ubijanjem ljudi. Bolno mi je zamišljati ovu jezivu situaciju.

Često sam se pitala, je li moj otac bio među onima koje su odvodili prve, ili je u zatvoru ostao dulje pa su ga mučili dalje, a onda ga opet ubili na ovaj način.

Nakon što je Hrvatska postala slobodnom, na više sam odgovarajućih mjesta išla pitati, ima li ikakvih podataka o tome gdje bi moglo biti grobište u kojem su zakopani otac i njegovi drugovi. Od ljudi koji su se prikupljali i dokumentirali informacije o masovnim grobištima na širemu zagrebačkom području, čula sam za grobišta na Mirogoju, u Rakovu Potoku, u Maksimiru, na Miroševcu, u podsljemenskim šumarcima i drugdje. Ali nitko mi nije znao reći, gdje su tijela osuđenika iz pothvata „Deseti travnja“ iz 1948. godine.

Uopće, identiteti ljudi u grobištima nisu poznati. Zna se da su im neprijatelji zadali okrutnu smrt, kako je udbaš Vujinović opisivao Ivanu Pruscu.

Sigurna sam da moj otac nije počinio niti jedno zlo djelo protiv bilo kojega čovjeka. Osudili su ga na smrt zato što je od rane mladosti bio borac za dobro svoga naroda, zato što mu je slobodna Hrvatska bila životni cilj. Imao je pravo ići u oružanu borbu za svoj narod, svaki čovjek ima pravo boriti se i silom kad neprijatelj na njega navaljuje silom.

Prijateljica Ivanka Madunić Kuzmanović, pjesnikinja, autorica je meni drage pjesme:

Na grobu jednom piše:
Život sam za slobodu dao.
Čuvajte je, da nisam uzalud pao!

Moj otac, kao i desetine tisuća drugih Hrvata njegova naraštaja, nije dao život uzalud! Samostalna i demokratska Hrvatska je stvorena i danas živi.

Smrtovnica

Prilikom jednog od mojih posjeta Hrvatskoj, otišla sam u središnji zagrebački Matični ured, kako bih zatražila očevu smrtovnicu. Službenica je dugo bezuspješno tražila, a onda me zamolila da se vratim kasnije, da je potrebno pogledati u posebne matične knjige.

Zaista, kad sam se vratila, uručila mi je dokument s nazivom *Izvadak iz matične knjige umrlih*. Odmah sam primijetila da ima netočnosti i praznih rubrika. Netočno je bilo upisano i samo očevo ime, pa je umjesto Milan (ili Mime) Rosandić, pisalo Mimo Rosandić, a netočan je bio i nadnevak rođenja, umjesto 4. studenoga 1900. stajao je 9. studenoga 1900.

Pisalo je:

U matici umrlih matičnog područja Gospić za godinu 1949. pod rednim brojem 00009 izvršen je dana 31. 01. 1949. upis činjenice smrti: 31. 08. 1948.

Mjesto smrti: [prazno]

Ime: Mimo Rosandić

Spol: muško

Dan rođenja: 9. 11. 1900.

Mjesto rođenja: Gospić

Narodnost: Hrvat

Državljanstvo [prazno]

Zanimanje [prazno]

Prebivalište [prazno]

Bračno stanje: nepoznato

Ime i prezime roditelja: Gajo Rosandić, Mara Rosandić r. Hodak
Primjedbe i naknadni upisi: Smrt je nastupila izvršenjem smrtne kazne, izvještaj Kotarskog suda Gospić br. 101 od 28. 01. 1949.

Zašto je do toga upisa došlo na temelju izvješća gospićkoga suda, a ne suda na čijem je području osuda navodno izvršena, nije mi sasvim jasno. No nije lako prihvatiti da Republika Hrvatska nije razotkrila više istine o grobovima i grobištima žrtava jugoslavenskoga komunizma. Devedesetih je godina bilo još puno živih svjedoka. A postoji i neistražena arhivska građa.

I dalje tragam za očevim grobom.

Odjek akcije

Zadnja osoba iz skupine „Deseti travnja“ koja je prešla austrijsko-jugoslavensku granicu bio je Božidar Kavran. Poznato je, a i sama je Udba objavila, da se Kavran uputio na put u trenutku kad je već znao da je akcija propala, da su sudionici uhićeni. Želio je predati se, da na njega nikad ne padne sumnja izdaje. Udba je kao datum uhićenja navodila 3. srpnja 1948. godine, što bi moglo biti točno.

Samo nekoliko dana nakon što je uhitila Kavrana, Udba je u samoj Austriji 7. na 8. srpnja 1948. pokušala oteti dr. Matu Frkovića, da i njega ima na suđenju u Zagrebu. No Frković je uspio napadače nadjačati, morali su pobjeći.

Nakon atentata se odmah uputio na sastanak s dr. Lovrom Sušićem, u mjesto Sulzau, gdje je Sušić boravio. Obojica su se morali suočiti s teškom činjenicom da je propao veliki pothvat kojemu su bili idejni tvorci. A morali su se suočiti i s ljudskim tragedijama, i s nacionalnom tragedijom.

Nije mi poznato kako su ti sastanci izgledali i ne znam, je li sastancima osim Frkovića i Sušića nazočio možda i tko drugi. Ne znam tko je kako reagirao, i ne znam kakvu je tko odgovornost preuzeo na sebe. Dok je suđenje u Zagrebu još trajalo, Sušić se je pismeno obratio hrvatskoj javnosti, i to priopćenjem koje je nazvao *Obavijest*. Priopćenje je nosilo nadnevak 20. srpnja 1948. godine.

U *Obavijesti* je dr. Lovro Sušić izvijestio o tragičnom ishodu akcije. Izrazio je počast borcima. Napisao je kako su oni svijetu pružili dokaz da se Hrvati nikad ne će pomiriti s ostankom u jugoslavenskoj državi, a ni s boljševizmom kao državnim uređenjem.

Odbacio je insinuacije da bi akcija bila djelo vanjskih sila. Naglasio je da je bila isključivo djelo hrvatskih idealista. I zaključio je da će Hrvati nastaviti borbu za samostalnu i demokratsku Hrvatsku.

Ne znam kakav je bio odjek *Obavijesti*, vjerojatno do mnogih tada nije ni došla, onima u domovini ostala je zacijelo nepoznata. Sigurno je jedino da su mnogi Hrvati, i u domovini i u iseljeništvu, bili potreseni razmjerima tragedije, strašnom smrću tolikih ljudi. Ali žrtve nisu bili samo sami sudionici, njih stotinjak, već u izravne žrtve treba ubrojiti i brojne pripadnike križarskih skupina koji su u hrvatskim šumama tada još postojali i koji su čekali pomoć. Pravi broj ljudi koji su život izgubili neuspjehom operacije „Deseti travnja“ nikad ne ćemo točno utvrditi.

U iseljeništvu je bilo različitih reakcija kad se saznalo za neuspjeh pothvata. Neki od onih koji su se bili javili da će sudjelovati, pa su odustali te su za sebe i svoje obitelji pošli tražiti utočište u trećim zemljama, za svoju su odluku dobili svojevrstan alibi. Mogli su reći da su bili u pravu, da su postupili razumno a drugi da su bili ljudi zanesenjaci, naivčine, pa i budale. Ipak, najveći je dio hrvatskog iseljeništvu u stradalim borcima gledao junake i isticao uvjerenje da se samo takvim junaštvom može doći do slobode i države.

Mnogima je žrtva pripadnika akcije „Deseti travnja“ ostala trajna inspiracija za daljnju borbu. I sama mislim da su muškarci i žene koji su tijekom hrvatske povijesti položili život bili zalog našega konačnog uspjeha.

Sigurno, i politička je borba bila važna. U iseljeništvu je bilo važno pisati članke i knjige, sastavljati pisma i memorandume, i slati ih svjetskim institucijama i političarima. Bilo je važno i demonstriranje i zagovaranje. U svemu sam tijekom mnogih godina i sama sudjelovala. Ali, pokazalo se da se bez spremnosti na osobnu žrtvu, i bez djelatne borbe, ne bismo bili izborili za slobodu.

Sigurno, šok zbog propasti akcije u prvom je razdoblju bio snažan i usporio je razmišljanja o aktivnom otporu. Represija je u Jugoslaviji, kao i u drugim zemljama porobljenima komunizmom, bila vrlo snažna. Ali ni najbrutalnije nasilje nikad ne može do kraja ugasiti volju naroda da nasilniku pruži otpor.

Idealizam pripadnika akcije mnogima je u domovini bio svjetlo u noći. Tisuće je političkih zatvorenika bilo u zatvorima, njima i njihovim obiteljima dolazak Hrvata iz slobodnog svijeta u borbu u Jugoslaviji bio je veliko ohrabrenje.

Na poseban način mislim na jednu osobu koju sam upoznala 1971. u Clevelandu, kad sam se onamo bila doselila iz Argentine, sa suprugom Stipom Šarićem koji je kao liječnik dobio posao u jednoj od clevelandskih bolnica.

Riječ je o Marku Marasu, iz sela Brušana, kod Gospića. Suprug i ja smo Marka susreli malo nakon dolaska, i odmah se razvilo prijateljstvo. Vremenom smo od Marka čuli njegov životni put.

Marko Maras bio je mladi hrvatski časnik. U svibnju 1945. povlačio se s hrvatskom vojskom, na Bleiburgu je pao u zarobljeništvo. Jugoslavenski su ga partizani svrstali u kolonu i pognali na križni put. Marko je brzo uočio da partizani ljude izdvajaju i odvođe. I suborac koji je s njime bio svezan u paru, shvatio je kamo njihov put vodi. Šapnuo je Marku neka bježi, da je vez na rukama labav, sam nije mogao zbog rane na nozi. Marko se odlučio, počeo je bježati, brzo i svom snagom. Bila je noć i kiša, naletio je na mjesto na kojem su partizani zarobljenike ubijali, ali krvnici se nisu snašli. Uspio je proslijediti dalje, cijele se noći nije zaustavljao.

Sljedeće čega će se kasnije sjećati, bilo je da mu netko otvara usta i ulijeva mlijeko. Iznemogla ga je našao seljak i kolima ga prevezao u svoju štalu. Ali Marko je čuo kako žena prigovara mužu, obitelji je prijela ozbiljna opasnost, i odlučio je krenuti dalje.

Nastojao je doći kući u Brušane, i uspio je, što je bilo ravno čudu, jer straže su bile na mnogim mjestima. Ali dolazak kući nije značio spas; da se javio vlastima, ubili bi ga. Otac je odlučio da će ga skrivati; pod trapom za krumpire u konobi obiteljske kuće u zemlji su iskopali izbicu. Marko je ondje pod zemljom boravio tijekom zime, a tijekom ljeta se skrivao u šumama velebitskih obronaka koji se uzdižu uza samu kuću Marasovih, koje je dobro poznao.

Tijekom naših susreta i razgovora u Clevelandu, Marko je Stipi i meni opisivao kako je bilo teško u zemljanom skrovištu, ali i u šumi. Govorio nam je o tome kako je jednom ukrao janje iz stada koje su pastiri čuvali na velebitskim pašnjacima. Ali iznenada se bio prikrao vuk i isto je janje zgrabio s druge strane. Marko se žilavo otimao s vukom, svakoga je zapala polovica.

Obitelj Marka Marasa dvanaest je godina skrivala sina i brata, i nitko se od njih nikad nije umorio, i nije se zabunio i odao, što je primjer velike obiteljske ljubavi.

A Marko se nadao da će doći borci iz emigracije, da će se Hrvati opet dići u borbu a on će se samo priključiti. Ali to se nije dogodilo. On i obitelj odlučili su stoga da mora pokušati bijegom preko granice. U Sloveniju su ga 1957. otpratili brat Blaž i rođak Mile Ratković. Uspio je prijeći u Austriju i spasiti se. Udba je, naravno, uhitila oca i brata, obojici je suđeno zbog pomaganja u skrivanju.

Otpor drugih porobljenih naroda, pomagači

Kao i Hrvati, tako su i pripadnici drugih prognaničkih zajednica iz zemalja iza Željezne zavjese, koji su se našli u zapadnoj Europi, imali dodire s predstavnicima američkih i britanskih okupacijskih snaga u Europi.

I u tim je zajednicama bilo idealista koji su razmišljali kako pokrenuti otpor u domovinama i s vlasti otjerati zle pripadnike komunističkih partija. Vojne snage jakih demokratskih zapadnih država činile su se logičnim saveznicima. Američki predsjednik Harry Truman u svom je govoru, koji je održao u ožujku 1947., otvoreno rekao kako je politika SAD-a da se pomogne europskim narodima pod komunizmom da dođu do slobode.

U praksi je to, znamo, izgledalo drugačije. Rat je upravo bio završio, zapadne sile nisu bile spremne za novi veliki ratni sukob, vodila se dvostruka politika. Osuđivali su komunističke diktature ali su s njima i surađivali. Protukomunističkim izbjegličkim i iseljeničkim skupinama – Mađarima, Česima, Ukrajincima, Bugarima, i drugima – pružale su pomoć, ali je ona bila vrlo mala ili skoro nikakva.

Poznati su primjeri više skupina otpora, među kojima su Amerikanci u zapadnoj Europi budili nadu da će stajati uz njih u njihovu zalaganju za slobodu. Vrlo poznat je slučaj Ukrajinaca koji su vježbali u američkim vojnim zračnim bazama da budu osposobljeni da se kao padobrancu spuste na tlo Ukrajine, koja je bila u okviru Sovjetskog Saveza. Njihova je sudbina bila tragična kao i sudbina pripadnika hrvatskog pothvata „Deseti travnja“. Pali su u ruke sovjetske tajne službe koja im je, kao i Udba Hrvatima, tijekom dugog vremena u zapadnu Europu slala poruke neka samo krenu.

Jednako tako se je dogodilo i albanskoj skupini koja je krenula u Albaniju. Sovjetski agenti bili su ubačeni u savezničke vojne kampove, posebno u Njemačkoj, što su američke obavještajne agencije otkrile tek godinama kasnije. A komunističke su vlasti doušnike imale i u iseljeničkim skupinama. Bile su uvijek vješte u ucjenjivanju ljudi i u stvaranju doušničkih mreža. Njihova je vladavina počivala na nasilju i na gustim mrežama dojavljivača. Pomoću tog sustava su se i održavali.

36.

Izdajice

Među Hrvatima se uvijek ponovno postavljalo pitanje, što je bilo odlučujuće za stradanje Božidara Kavrana i drugova. Ima više mogućih odgovora.

Spominje se da su ih prve izdale britanske tajne službe kako bi u zamjenu dobile svoje agente koji su ranije bili uhićeni u Jugoslaviji. Moguće je da su informacije Jugoslaviji dali sovjetski agenti koji su prikriveno djelovali u američkim vojnim bazama. Bilo je i dojavljivača među Hrvatima, već je o tome bilo govora. Kobra je bilo i slamanje Ljube Miloša, pripadnika prve skupine pothvata „Deseti travnja“. A moguće je da je bilo izdaja na terenu u domovini. Faktori su također mogli biti slučajnost i nedovoljan oprez.

Kad su američki predstavnici došli posjetiti ranjenoga Matu Frkovića, koji se nakon pokušaja otmice oporavljao u kući jednog prijatelja, već su znali za propast akcije. To je bio zadnji Frkovićev kontakt s Amerikancima.

Nije mi poznato, tko je možda bio u dodiru s britanskim predstavnicima i jesu li se ti dodiri još neko vrijeme nastavili. Poznato je da su zapadne vlade prilagođavale svoje odnose s komunističkim vlastodržcima u Europi, da su otvorenu konfrontaciju sve više izbjegavale. Napustile su sve osloboditeljske pokrete porobljenih naroda, pustili su ih da se sami bore za oslobođenje svojih domovina.

Susreti

Poglavnika dr. Antu Pavelića prvi sam put vidjela 1952. u Buenos Airesu, u zgradi Monte, u kojoj je, kako sam opisivala, stanovalo puno Hrvata. Došao je u pratnji nekoliko svojih suradnika posjetiti ljude koji su preživjeli povlačenje iz Hrvatske, Bleiburg i druga kobna mjesta, i, eto, stigli u Buenos Aires.

Kad danas razmišljam o tom posjetu, zaključujem da je dr. Paveliću za to javno pojavljivanje trebalo i hrabrosti. U Argentinu je bio došao četiri godine ranije, u tajnosti, pod krivim imenom. A Udba je za njim stalno tragala.

Za Hrvate na Monteu bio je to veliki događaj. Uživali su skrb hrvatskih svećenika, ali smatrali su da je osobito to da ih je došao posjetiti glavar države, koja je svima njima puno značila dok je postojala.

Posjet je možda bio ono što je ponukalo majku da traži razgovor s Pavelićem. Jednoga mi je dana rekla neka se spremim, da mora na sastanak, a želi da i ja idem s njom. Na uglu obližnje ulice ukrcale smo se u mali gradski autobus, *colectivo*, a kasnije smo presjele na podzemnu željeznicu. Zatim smo još pješačile do jednog od velikih gradskih parkova. Ondje je bio zakazan sastanak. Kad danas pokušavam odrediti koji je to park mogao biti, mislim da je možda bio u četvrti Palermo.

Opazila sam da su izdaleka prema nama dolazila dva muškarca. Pitala sam majku tko su oni, a ona mi je odgovorila da je jedan od njih Poglavnik. Rekla mi je neka zistanem i pričekam, a ona da će im ususret. Uočila sam da se jedan od dvojice ljudi povukao i da je majka nasamu počela razgovarati s dr. Pavelićem. Kad je

razgovor završio, majka se vratila do mene, i bila je vidljivo uznemirena. Pitala sam ju što je rekao za tatu. Ona je odgovorila da od njega nije doznala ništa što već ranije nije bila čula. On se od akcije ogradio.

Dr. Pavelić je mogao odbiti sastanak s majkom. Nije tako postupio. Vjerojatno je smatrao svojom dužnošću prihvatiti razgovor, zato što je oca poštivao, zato što je cijenio njegovo hrvatstvo i poštenje. A i iz poštovanja prema mojoj majci, koja je u našoj hrvatskoj zajednici uživala ugled. Ali sastanak je za majku bio razočaranje.

Na isti su se način već bili ogradili pojedini drugi ljudi, koji su sigurno bili povezani sa samom akcijom i s njezinim sudionicima. Tako bude kad veliki pothvati završe kobno, bez uspjeha. Vjerojatno je ljudski naknadno se ograditi. Ali nije časno. Dr. Pavelić je dao blagoslov poduzimanju akcije. Provedbu zadaće povjerio je članovima Hrvatskoga Državnog Vodstva. Vodstvo se nikad ne bi bilo upustilo u djelatnu borbu u samoj domovini, da je Pavelić, kao osoba velikog autoriteta, bio protivan. Razumljivo je da on nije bio upoznat s pojedinostima, primjerice, o nabavi odjeće, hrane ili tehničke opreme. Ali sigurno je poznavao bitne smjernice akcije i sigurno je kao iskusen borac slao savjete i upute.

Zaključujem da je dr. Pavelić neuspjeh akcije prihvatio kao još jedan tragičan gubitak u hrvatskoj borbi za slobodu. Sigurno je bio pogođen, ali tih je godina već bio prošao teške političke udarce. Što je moglo biti gore od propasti države i od stradanja tolikih ljudi na Bleiburgu! Ali dr. Pavelić se nakon tih strašnih gubitaka nije povukao iz političke djelatnosti. U vrijeme odvijanja akcije „Deseti travnja“ nije bio fizički dostupan, ali je postojao kanal kojim je komunicirao s Hrvatskim Državnim Vodstvom.

Što se samih članova toga Vodstva tiče, ostalo je malo tragova o onome što su znali. U godinama nakon akcije politički je aktivan bio jedino dr. Mate Frković. Živio je u Njemačkoj, a 1968. se

zbog opasnosti preselio s obitelji u Argentinu. Dr. Meho Mehičić živio je u Austriji, umro je 1967. godine. Dr. Lovro Sušić emigrirao je nakon neuspjeha prvo u Španjolsku, a kasnije u Venezuelu. U Venezueli je i umro, 1972. godine.

Većina svjedoka s ovoga je svijeta otišla, a da nije napisala ni jednu riječ. Pojedini su pisali, ali su i prešućivali. Sve napisano ima svoju vrijednost, ali je ostalo puno prostora za prikaz vlastite uloge na jasniji način. Izuzetak je svjedočanstvo Ivana Prusca. Knjiga je vjerodostojno svjedočanstvo o onome što je proživio on sam, a i drugi njegovi suborci.

Ne osjećam se spremnom ocjenjivati detalje plana akcije, pa ni uzroke neuspjeha. Mogu istaknuti kako smatram da je dr. Pavelić odobrio akciju, ali da on nikoga nije obvezivao ili nagovarao da u njoj sudjeluje.

Nalazim u pisanim dokumentima na više mjesta kako je moj otac izjavljivao da je spreman ići u borbu u domovinu. Dr. Frković je govorio da i on želi poći, ali nakon što završi preostale poslove, pretpostavljam da je mislio na dogovore i suradnju s predstavnicima američkih vojnih snaga u Austriji. I drugi su se sudionici akcije kao slobodni ljudi odlučili na rizik i junaštvo.

Nikoga iz Hrvatskoga Državnog Vodstva ne teretim za smrt svog oca i za propast akcije. Tko su bili neprijatelji, jasno je. Među Hrvatima treba krivima smatrati samo one koji su bili izdajice svoje domovine.

Moglo bi se još jednom ponoviti. Nakon Bleiburške tragedije preživjeli su se Hrvati nastojali okupiti. Gledali su kako pružiti otpor jugoslavenskim komunistima. Među Hrvatima se nije bila ugasila želja za samostalnom državom, bila je itekako živa. S druge strane, zapadne su demokracije bile usmjerene na borbu protiv boljševizma, zanimala ih je suradnja sa snagama koje bi u tome mogle

pomoći. Na taj su se način Hrvati našli na istome valu sa zapadnim silama. Predstavnici Amerikanaca pokazivali su kako razumiju da Hrvati ni po čemu nisu fašisti ili nacisti, već da žele samostalnost.

Što je moguće na kraju zaključiti? Smatram da je akcija bila značajan događaj na hrvatskome putu ka slobodi.

Život bez domovine

Naš se život u Argentini morao nastaviti. Živjeli smo u svojoj sobici koja nam je postala domom.

Sobica je imala dvojna vrata, ali nije imala prozor. Jedna su vrata bila na strani prema velikoj dvorani, u kojoj je fra Vlado Bilobrk uredio kapelicu posvećenu Gospi Sinjskoj. Ona su uvijek bila zatvorena, s naše je strane na tom mjestu stajao mali ormar. Druga su vrata izlazila na dvorište. U sobi se spavalo, kuhalo i šivalo. Soba, i prostor ispred nje, bili su i mjesto okupljanja. U ljetnim danima velike vrućine i vlage, majka bi iznijela „singericu“ pred vrata i ondje bi šivala. Stanari bi prolazili dvorištem i zaustavljali se. Započinjali bi razgovor, oko majke bi se stvorila grupica ljudi. No, majka bi šivala dalje bez zastajanja, bila je vezana rokovima, haljine je morala sašiti i predati na vrijeme.

U razdoblju nakon propasti pothvata, puno je ljudi dolazilo, tješili su majku, svaki na svoj način kako je znao. U sjećanju, kao da se događa danas, vidim sebe kako sjedim na stolčiću, i kako stolčić primičem bliže odraslima, da bolje čujem što govore. Najpozornije sam slušala što su govorili o ocu, i često sam čula kako kažu: „Kako je mogao otići i ostaviti ženu i djecu!“

Na to bih im ja redovito odgovarala: „Moj tata je otišao braniti Hrvatsku!“

Nakon što je nabavila stroj za šivanje i riješila pitanje posla, majka se je morala pobrinuti za školovanje najstarije kćeri, sestre Anere.

Primile su je hrvatske časne sestre milosrdnice, vodile su školu i internat za djevojčice u buenosaireškom radničkom naselju Dock Sud. Bilo je to daleko od četvrti u kojoj smo živjele, trebalo

je više puta presjesti s jednog prijevoznog sredstva na drugo, ali je bilo rješenje. Anera je pošla u školu samo dva mjeseca nakon što smo bile stigle u Argentinu, u lipnju 1948. godine. Školska je godina već bila počela dva mjeseca ranije, ali ona se jako dobro uključila, s izvrsnom je ocjenom završila prvi razred. U toj je školi već i godinu ranije bilo hrvatskih djevojčica.

A dvije godine kasnije, 1950., majka je upisala i mene. Časne sestre su nam bile jako dobre. Kući smo mogle ići svaka dva tjedna, majka nam je jako nedostajala. Ali u posjet nam je dolazila naša draga Ika Duić, stanovala je u blizini škole. Bile smo s njom uvijek u bliskom i prijateljskom odnosu, tada a i kasnije, pa i kad se udala za Stipu Kolakovića i imala svoju djecu. Kad je pak došlo vrijeme da sestra Ikica pođe u školu, majka je odlučila kako je bolje da ostanemo skupa, i sve nas je upisala u školu argentinskih časnih sestara milosrdnica, koja je bila blizu našega Montea.

U toj smo školi sve tri ostale do kraja srednje škole.

A moji stričevi?

Stariji je očev brat Ive po struci bio postolar, za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske bio je u obrani, u Gospiću. Očev mlađi brat Joso želio se školovati, ali nije bilo mogućnosti, izučio je mesarski zanat. On je uvijek bio politički aktivan, podupirao je i slijedio brata Mimu. Tijekom rata je bio na više političkih dužnosti u Gospiću. Bio je i tajnik Jurici Frkoviću, u razdobljima kad je Frković bio veliki župan Velike župe Gacka i Lika. Juricu Frkovića ubili su jugoslavenski komunisti u veljači 1944., kad se vraćao iz Primorja, gdje je nastojao pribaviti hranu za stanovnike Gospića. Među gospićkim je stanovništvom tada bio veliki broj prognanika iz ličkih sela koje su partizani već bili uništili.

Moji su stričevi dijelili našu sudbinu. Iz Hrvatske su se u svibnju 1945. povlačili skupa s mojim roditeljima, skupa su s nama bili

u logoru Fermo. I oni su na koncu stigli u Argentinu. Zaposlili su se na javnim građevinskim radovima u Buenos Airesu, radili su na raznim radilištima. U prvom razdoblju nisu stanovali na Monte-u, ali su nas redovito posjećivali. Kad su kasnije bili premješteni na posao u samome središtu grada, tražili su i dobili smještaj na Monte-u. Imali su sobicu koja je bila nadograđena na terasi ulične zgrade, zapravo na krovu, tik do stare praonice rublja nekadašnjega staračkog doma. U sobici na Monte-u stanovali su do smrti.

Stričevi su zapravo imali sreću da su uspjeli dobiti odvojenu sobicu. Muškarci samci stanovali su redovito u velikoj zajedničkoj sobi na prvome katu ulične zgrade. Ondje su bili poredani bolnički kreveti, a svatko je sebi nabavio po koju stolicu i noćni ormarić, i tako se živjelo. Među samcima je bilo intelektualaca i radnika, i vrlo je osobito da je suživot tekao uz međusobno uvažavanje i poštivanje. U veliku zajedničku sobu stričevi su išli na druženje, a uvijek se razgovaralo – o čemu drugome! – o Hrvatskoj. I o povratku! Dugo su svi vjerovali da će povratak biti moguć.

Naša je soba bila u derutnoj dvorišnoj zgradi, ispred je bilo dvorište. Gotovo svi stanari su na putu do svoga kutka prolazili dvorištem uz naša vrata. Dobro se sjećam gospodina Josipa Cvrtila, redovito je u prolazu pozdravljao majku. Majka me je upozoravala da ga sama uvijek moram pozdraviti, jer da on u Argentini nema baš nikoga svoga.

Svaki dan bi nakon posla prošao i stric Joso, navirio bi se kroz vrata i pitao: „Fina, ima li pošte iz Hrvatske?“

Željno su on i stric Ive čekali vijesti od svojih iz Gospića. Pisma su vremenom počela dolaziti, najdulja su bila ona koja je stricu Josi pisala njegova Marija, kad je već bila veća curica. I on je njoj pisao vrlo duga pisma, oprezno ju je učio koliko je bilo moguće, kako se nositi s teškoćama zbog toga što je bila Rosandić.

Povremeno su dolazila i pisma tete Milke, očeve mlađe sestre, najmlađe među braćom. Ona je prije rata u Zagrebu bila diplomirala filozofiju, otac ju je uzdržavao dok je studirala. Preživjela je rat, sa suprugom i kćeri je živjela u Sarajevu. Stričevi su od svojih malih plaća svaki mjesec slali pakete u Gospić. Ponekad su pomagali i nama, ali plaće su bile male, nisu imali puno mogućnosti. Moja su sjećanja na stričeve vrlo lijepa. Ljudi na Monteu su govorili: „Da su svi tako složni kao braća Rosandići, sve bi bilo dobro.“ Živjeli su skromno, ali uzorno. Svake bi nedjelje išli na misu u crkvu sv. Josipa, kamo je u ono vrijeme redovito dolazio i današnji papa Franjo.

Stric Joso me je često znao voditi u šetnju. Put sam, iako mala curica, znala napamet. Uvijek smo išli do jedne banke, do „Banco de Italia“, i to zato da mi pokaže zemljovid koji je bio postavljena na ulazu. Htio mi je objasniti gdje je Hrvatska. Govorio mi je: „Nedo, vidiš ovu čizmu, pa preko, to je hrvatsko more, i naša Hrvatska.“ Tumačio mi je hrvatsku povijest, a počinjao bi od Tuge i Buge, i govorio mi je: „Samo slušaj, i pamti!“ Puno je čitao i puno toga znao.

Moji su stričevi uvijek bili ponosni na svog brata Mimu, ostali su mu vjerni u duši. Nažalost, ni jedan ni drugi nikad se više nisu susreli sa svojim obiteljima.

Prvi je iznenada umro stric Joso, 1971. godine. Pet godina kasnije, 1976., kad sam ja već bila u SAD-u, umro je stric Ive. Moja sestra Anera brinula se za njihove grobove mnogo godina. Kad sam bila veleposlanica u Buenos Airesu, odlučili smo prenijeti njihove urne u Hrvatsku. Sada počivaju na groblju sv. Marije Magdalene u Gospiću, u svojoj Lici, u svojoj domovini Hrvatskoj.

Polaganje urni u Gospiću bilo je 28. lipnja 1997.godine. Član naše obitelji prof. dr. Dragutin Rosandić, filolog, izrekao je nadahnuti govor nad grobom naših stričeva, dio je glasio:

„Mili pokojnici,

stigli ste na svoje vječno počivalište. Na svoju grudu zavičajnu, grudu svoje čežnje, svoga prognaničkog bola. Svojih uspomena, svojih ishodišta. Dočekali su vas vaš grad Gospić, vaše kaniško ognjište, vaša Novčica i ponornica Lika, vaš Velebit. Staze vašeg bosonogog djetinjstva i vaše mladosti. I bol nasilnog rastanka. Dočekala vas je vaša domovina Hrvatska ozarena sjajem slobode. Počivat ćete u slobodnoj zemlji Hrvatskoj o kojoj ste sanjali, za koju ste stradali. Za koju je stradao i vaš brat Mime koji počiva u grobu neznanu, bez križa i znamenja. Čekajte susret s njim u ovom grobu. Mirno počivajte u krilu svoje zavičajne, napaćene, svete grude pradjedovske. Vaš je san ispunjen. Nad vašim vječnim odrom stražari Velebit, diše sloboda i sja Božanska svjetlost. Počivajte u miru!“

Kroz nezaboravni Monte prošlo je puno izbjeglica, neki su ondje boravili kraće, mnogi dulje vrijeme. Bilo je puno djece, udovica, obitelji, samaca.

Ondje je bila i stara Manda Frković, majka dr. Mate Frkovića. A također i Dragica Frković, žena Matina, s četvero djece. Teta Dragica, kako smo ju mi djeca zvali, počela je šivati za istu modnu kuću kao i moja majka. Bila je duhovita i vesela. Dolazila je u našu sobu da joj majka pokaže kako brže sašiti haljine i kapute. Dvije su se starije kćeri zaposlile i pomagale su majci, a sin Hrvoje, i mlađa kći Dubravka, koja je bila moja vršnjakinja i školska kolegica, išli su u pučku školu. Obitelj je imala sobu u uličnoj zgradi, u kojoj barem nije curio krov, kao što je curio nama; kad god je padala kiša, imali smo kantu u jednom uglu sobe. Ali stara majka Manda Frković dijelila je sobu s drugom obitelji u srednjoj zgradi, u onoj u kojoj smo bili mi.

Ne znam više koji je tomu bio razlog, no jedno je vrijeme moja majka bila preuzela dužnost da baki Mandi iz javne kuhinje u pod-

rumu nosi juhu. Jednog je dana majka došla s lončićem i našla ju kako leži mrtva. Znala je majka reći: „Kakva strašna sudbina! Rodila je četrnaestero djece i odgojila šestero djece iz prvog braka svoga muža Jure. Petorica su njenih sinova dali život za Hrvatsku. A umrla je ovako sama!“

Mandina sina Petra ubili su jugoslavenski žandari u Senju 1937. godine, skupa s petero drugih mladih Gospićana; sinovi Martin i Marko pali su u borbi tijekom rata; na Juricu su 1944. jugoslavenski partizani pucali iz zasjede, a Josipa su ubili 1946. godine. Stara majka Manda povlačila se s dijelom obitelji iz domovine i došla je u tuđu zemlju, a dogodilo se da je umrla sama, 1950. godine. U to je vrijeme u Argentini bio njezin posinak Ivica, ali je zbog posla bio na jugu zemlje, nije mogao biti uz nju.

A naše prijateljstvo s obitelji Frković, posebno s potomstvom dr. Mate Frkovića, s kojim je naš otac izgradio prijateljstvo u ranim godinama djetinjstva te učvrstio u vrijeme njihova razvitka i političkoga djelovanja, živi i danas. Naše su obitelji i danas povezane, u drugom naraštaju.

Druge sudbine

Često sam pregledavala imena rodoljuba koji su u domovinu išli kao pripadnici akcije „Deseti travnja“, već sam spominjala.

I nedavno sam čitala imena, a ovaj sam put zastala na imenu Emila Tuka.

Bio je pravnik, šef župskog redarstva u Sarajevu, oženjen, otac dvoje djece. Njegovo me ime mislima odvelo u Buenos Aires, u djetinjstvo, u izbjeglički dom Monte.

U uličnoj zgradi, u prizemlju, bila je velika prostorija u kojoj je bilo smješteno nekoliko obitelji. Ljudi su pokušavali zaštititi svoju privatnost, pa su svoj prostor ograđivali starim plahtama i deka-ma koje su vjerojatno našli kad smo se doseljavali.

Bila sam mala djevojčica, bilo je prošlo nekoliko godina od našeg dolaska, majka me je znala slati da nešto odnesem ili donesem, pa sam prolazila tim odjeljcima, *paravanima*. Tako sam često nailazila u jedan manji paravan u koji su jedva stali krevet, koja stolica i odbačeni drveni sanduk koji je služio kao ormarić. Nisam sigurna komu je paravan pripadao, no sjećam se da su se baš u njemu češće sastajale žene. Razgovarale bi i pile kavu.

Među njima bi obično bila i Anđela Tuk, žena Emila Tuka, pripadnika Kavranove skupine. Bila je mršava, tamne puti, boležljiva izgleda. Prema meni je uvijek bila srdačna, znala me zagrliti i pogladiti. Bila je sama, bez obitelji. Kad su muž i ona pošli na povlačenje, u Sarajevu su ostavili dvoje djece, kao i drugi Hrvati vjerovali su da idu ususret Saveznicima, da će povlačenje trajati nekoliko tjedana i da će obitelj kasnije opet biti zajedno.

To se, znamo, nije dogodilo, i gospođa Tuk je u Argentini bila bez muža, i bez djece. Bila je zbog toga u svojevrstnome šoku, bolesna od žalosti. Moja majka joj je govorila: „Sad se mogu slati pisma, možete djeci u omotnici poslati vrpce za kosu, da vide koliko na njih mislite!“

Koju godinu kasnije gospođa Tuk se odselila s Montea, ne znam kamo je otišla. Ali znam da svoju djecu nikad više nije vidjela. Nisam na nju pomislila tijekom mnogih godina, ali kad sam sada ponovno gledala imena boraca koji su dali svoje živote, sjetila sam se i nje i osjetila sam kakva je strašna sudbina pogodila i tu obitelj.

Zapravo, o svakoj osobi i svakoj obitelji među onima koji su bili na Monteju, mogla bi se napisati opširna knjiga. Ponekad sa žaljenjem pomislim da se u Hrvatskoj, nakon što smo postali slobodni, premalo govorilo o patnjama prognanika, o onima koji su završili u Argentini, i na drugim mjestima diljem svijeta.

Tijekom jednog druženja u Zagrebu, pitali su me, jesam li u Buenos Airesu poznavala obitelj Babić. Pitanje je probudilo uspomene. Ponovno sam se našla na našem Monteju.

Dr. Ivan i Zlata Babić stanovali su u sobici dvorišne zgrade. Sobica je gledala na maleni vrt u kojem je bilo nekoliko velikih oleandera, koje je u ono vrijeme više godina njegovao mladi student medicine Stipe, koji će kasnije postati moj muž. Gospodin Babić je bio visok čovjek, bio je doktor prava, a gospođa Babić je bila niska, po struci učiteljica. Ona je stalno gledala kroz prozor, čekala je listonošu.

Slali su pakete u Hrvatsku, a počelo se govoriti da sinu Ivici ne trebaju slati cipele zato što ne može na noge. Babići su imali dvojicu sinova. Jedan je tijekom rata ubijen u borbi. Drugoga, koji je bio pravnik, časnik Hrvatske vojske, jugoslavenski su partizani 1945. zarobili, a onda su ga i zatvorili. U zatvoru su ga mučili i to

toliko da su mu stradale noge, a i desna ruka. Za njega su se u Zagrebu brinuli ujna i časne sestre, i prijatelji koji su s njim dijelili ljubav za Hrvatsku.

Sin Babić bio je vrlo nadaren mladi čovjek, intelektualac, trajno u borbi za Hrvatsku. Roditelji ga više nikada nisu vidjeli. Gospođa i gospodin Babić bili su na Monteju do svoje smrti.

Život ide dalje

Svaki Božić ljudi su jedan drugome čestitali riječima: „Dogodine u Hrvatskoj!“ Vremenom mi je to postalo čudno, pitala sam se zašto tako govore, kad povratka nema. Ali, zapravo, duboko u sebi i sama sam osjećala nadu koja nije umirala, da će Hrvatska prije ili kasnije biti slobodna. Možda nisam govorila „Dogodine, u Hrvatskoj!“, ali sam zapravo jednako mislila, vjerovala sam u konačnu pobjedu.

Kako je vrijeme prolazilo, pojedini ljudi su i umirali. Ispraćali su ih prijatelji i znanci. Dok govorim o pogrebima, sjećam se prof. Miroslava Sušića. Bio je brat Lovre Sušića. U Italiji je otac bio s njim povezan, pisma za oca u Fermu su stizala i na njegovo ime. A česta dužnost prof. Sušića u Buenos Airesu bila je držati govore na sprovodima, u hrvatskoj su ga zajednici smatrali dobrim govornikom.

A dobro ga se sjećam zato što je jedna od mojih obiteljskih dužnosti bila, da idem na sprovode kad god je majka zbog posla bila spriječena. Na sprovodima je uvijek bilo tako da bi naš pjevački zbor „Jadran“ izveo pjesmu „Mirno spavaj i počivaj“, a nakon toga bi član obitelji ili prijatelj bacio grudicu hrvatske zemlje na lijes. Hrvati su se, kad su odlazili, teška srca rastajali od domovine, bilo je onih koji su sa sobom ponijeli vrećicu s hrvatskom zemljom, da je čvrsto drže uza se dok se ne vrate.

Pred očima mi je i danas slika kako je u vrećicama na sprovodima najčešće bio još samo prah. Uz lijes bi tako ostajala već gotovo prazna vrećica i podsjećala sve prisutne da emigracija već predugo traje i da samo argentinska zemlja pokriva mnoge Hrvate.

Ali morali smo dalje živjeti. Majka je nekoliko godina radila za tvrtku „Rivol“, dok tu tvrtku jednoga dana nisu zatvorili. Srećom, odmah je našla drugi posao, i to u maloj tvornici pletiva vlč. dr. Mate Lukete. Jedino, nije više mogla raditi od kuće, morala je ići na radno mjesto, u središte grada. Tih su se godina Hrvati počeli baviti izradom pletenih odjevnih predmeta, a izrađivali su ih na strojevima za pletenje. Pletenje je u to vrijeme bio dobar posao i ideju je iskoristio i naš oštrouman svećenik dr. Luketa, pa je otvorio tvornicu samo zato da stvori radna mjesta i pomogne hrvatskim izbjeglicama, pogotovo udovicama.

Među Hrvatima koji su radili u Luketinoj tvornici bio je i jedan mlađi muškarac, kojemu se nažalost ne sjećam imena, ali se dobro sjećam njegove životne sudbine. Majka nam je više puta govorila o tome kako je s njim bilo u svibnju 1945., kad je kao mladi hrvatski vojnik doživio zarobljavanje na Bleiburgu. Jugoslaveni su ga partizani potjerali na marš u četveroredu, a pred nekim su rovom ubrzo počeli strijeljanjem. Pod hitcima je osjetio da je pogođen, izgubio je svijest i pao je u jamu. Ali u jednom se trenutku kasnije probudio, sav u krvi za koju nije znao je li njegova ili sudrugova. Teško je disao, no osjetio je da se može micati. Nastojao je izvući se ispod mrtvih tijela. Gledao je gdje je ranjen i ustanovio je da ga je metak samo okrznuo.

Nastojao je udaljiti se, danima je kriomice hodao šumskim putovima, i uspio je doći do svog sela, do obiteljske kuće. Kod kuće se nije zadržao, sa svojom je mladom ženom odmah krenuo u novi bijeg, natrag prema Austriji. Bili su hrabri, sretno su prošli opasnosti, i našli se u slobodnom svijetu. Nije mi poznato kako su došli do Argentine. Majka je s njim radila nekoliko godina.

Iz tvornice je majka kući često donosila vunene veste koje je trebalo završiti. Mi, kćeri, pomagale smo joj. Starija sestra je rukom izrađivala rupice, moja je dužnost bila prišivati gumbe, a mlađa je sestra veste slagala i stavljala ih u najlonske vrećice. Na

kraju je sve trebalo nositi natrag u tvornicu, a kad bi toga bilo puno, kad bi paketi bili veći, majka nije mogla sve odjednom sama, zbog ograničenja u prijevoznim sredstvima.

Tako je jedna od mojih dužnosti bila da sama nosim jedan paket do poduzeća. Bila sam djevojčica sitne građe, ali dobri bi mi ljudi u malim gradskim autobusima znali ponuditi mjesto da sjednem. Iz autobusa bih morala presjesti na podzemnu željeznicu, a tada bih na prste brojala koliko stajališta treba proći do stajališta zvanog *Congreso*. Ondje bih sišla, pa prešla prometnu cestu, do tvorničke zgrade.

Kad god bih dolazila u tvornicu, očima bih tražila gdje je onaj čovjek koji je preživio strijeljanje na križnom putu i sada kod vlč. Lukete radi na strojevima za pletenje koji stvaraju buku sličnu paljbi strojnice. Kad je 1990. Hrvatska oslobođena, čulo se za druge slične sudbine. Puno toga o stradanjima na križnome putu srećom je i zapisano. Vrijedan opis nalazimo i u *Četveroredu* Ivana Aralice.

41.

Prijateljstva

Među hrvatskim izbjeglicama koji su se našli u Buenos Airesu, bio je značajan broj intelektualaca, koji su svojim znanjem pridonijeli razvitku Argentine i obogatili je, ali koji su i izvršili svoju domoljubnu dužnost prema hrvatskoj zajednici. Organizirali su predavanja, izložbe, priredbe, koncerte, pjesničke večeri, vjerska okupljanja i komemoracije. Slavila se svake godine i misa za Rujske žrtve, kako se govorilo za žrtve iz pothvata „Deseti travnja“.

Od malih smo nogu mi, sestre, aktivno sudjelovale. Ali sudjelovale smo i u argentinskom životu. Išle smo u jako dobru školu, a nadohvat ruke bila nam je Opera.

Na Monteu je u sobi do naše živjela obitelj Fečko, otac je bio Hrvat, a majka Talijanka. Na Monte su se bili doselili zato da majka i djeca nauče hrvatski. I to se doista dogodilo, vrlo dobro su svladali hrvatski. U njihovoj je sobi stalno bio upaljen radio, kroza zid su dopirali zvuci opernih predstava. Gospođa Fečko jako je voljela opere, u njezinu smo društvu počele ići u Teatro Colon, svjetski poznatu opernu kuću. Ispočetka, naravno, na galeriju gdje se stajalo, ali nama to nije smetalo. Dobro se sjećam prve opere koju sam gledala, u dvanaestoj godini, a bila je to „Traviata“. Išla sam često i kasnije, i kao studentica, s prijateljicama i prijateljima, i s braćom Šarićima, Stipom i Franom. Kazalište mi je bilo omiljeno mjesto.

Bilo mi je lijepo u Buenos Airesu. Živjeli smo skromno. Ali majka nam je pružala puno ljubavi, bila nam je i otac i majka, ništa mi nije nedostajalo. Odrasle smo u slobodi.

Bilo je puno druženja i međusobnog posjećivanja među prijateljima. Oca su mnogi poznavali i poštovali, a i majku. Bilo je oče-

vih prijatelja, pa i onih s kojima je na raznim mjestima surađivao, a i kolega iz struke. Često smo se družili s obitelji Dučmelić iz Vin-kovaca. K njima je redovito dolazio i rektor Hrvatskog sveučilišta dr. Stjepan Horvat.

Dr. Horvat je na povlačenje 1945. krenuo sam, njegova je obitelj ostala u domovini. Sa sobom je nosio rektorski lanac, koji je kasnije pohranio u Zavodu sv. Jeronima u Rimu. Koliko mi je poznato, lanac je 1990. vraćen onamo gdje mu je mjesto, na Sveučilište u Zagrebu. Kao i mnogi drugi Hrvati na svojim stručnim područjima, i Horvat se je pokazao vrhunskim stručnjakom u svojoj struci, geodeziji. Radio je u Argentinskome geodetskom institutu, a bio je poznat i u stručnim krugovima u svijetu. Nakon što je već niz godina sam živio u Argentini, k njemu je iz Zagreba uspjela doći njegova kći Ljubica. Ona ga je njegovala u starosti.

Zaista bih mogla spomenuti puno ljudi s kojima je naša obitelj bila povezana. Ali zadržat ću se još samo na povezanosti s očevim prijateljima iz struke. Među njima su bili ing. Maks Hranilović i ing. Slavko Hranilović, njihov je brat Vladimir Hranilović bio pripadnik Kavranove skupine, i njega su u Zagrebu osudili na smrt.

Dalje su tu bili dr. Josip Balen, ing. Ivica Frković, ing. Jure Petrak, ing. Ivan Asančaić, pa i drugi. U Argentini su se pokazali vrhunskim stručnjacima. Izradili su prvi argentinski zakon o šumama, a kasnije, 1960., utemeljili prvi argentinski šumarski fakultet, u provinciji Santiago del Estero. Ondje su i predavali i odgajali prve argentinske šumarske inženjere. Ali spomenula bih još i ing. Antu Stilinovića, on je bio vrstan inženjer agronomije, a oženio je Ankicu Lokmer, mladu sveučilištarku koja me je bolesnu čuvala na brodu – s njima smo isto bili jako dobri.

Kad mislim na hrvatsku skupinu šumarskih inženjera, sjećam se jednoga vrlo neobičnog događaja, o kojem sam uvijek iznova voljela slušati. Ing. Ivica Frković predvodio je skupinu hrvatskih

kolega, no nepredviđeno su se našli usred neprohodne šume. Ubrzo su opazili da ih opkoljavaju domorodci, Indijanci iz plemena Mapuche. Vrlo su se zabrinuli, jedan su drugome govorili: „Gotovi smo!“ No, jedan od Indijanaca na to im se obratio na hrvatskome, i umirivao ih je: „Ništa se ne bojte! Pođite s nama k našem poglavici!“

Naši su šumari pošli za Indijancima, dok im u jednom trenu nije ususret došao poglavica koji ih je pozdravio – na hrvatskom jeziku! Očito, ima nas zaista posvuda! Bio je to Hrvat Ivan Benigar – istraživač, povjesničar, antropolog i filolog. Živio je u prašumi, bio je oženjen domorotkinjom, imao je veliko potomstvo, i bio je plemenski poglavica. Zvuči nevjerojatno ali je istina, svi su njegovi govorili hrvatski. Ivan Benigar bio je u Argentini uvaženi znanstvenik. U Hrvatskoj je možda poznatiji njegov brat, franjevac dr. Aleksa Benigar, autor najpoznatije biografije blaženoga Alojzija Stepinca.

Naši šumarski stručnjaci provodili su topografska istraživanja nepreglednih argentinskih šuma u Patagoniji, na jugu Argentine. Nailazili su na jezera, rijeke, slapove, potoke i doline koji do tada i nisu imali nazive. Davali su im hrvatska imena – Lika, Sava, Drava, Korana, Drina, Bosna, Mura, Cetina, Kupa. U počast kćerima ing. Ivica Frkovića, dva su jezera s bistrom vodom prozvana Mirna i Jasna. U počast prijateljima, u znak vječnog sjećanja, dva krasna vodopada dobila su imena Budak i Mime.

14/III. 48

Draga Anera (Mara i Tka)!
Eto vas čekam ode za svojom
Zvidom, a drucije to i nije
moglo biti. Nama je domo-
vina izgad svega i tome
se pokoravamo. Neka i
Nama, dico moja, to bude
u našem životu izgad
svega, pi tui puteu i
naši stari kroci i mi
u njima gledamo svoj
uzor. Providnost nam
je odredila taj komad
hrvatske zemlje. Ja
ju štitim, da pi bra-
nimo i sačuvamo

Mime Rosandić, pismo kćerima, 1948.

našim pokoljenjima.
Zato Vas čakau nije
mogao doći, a Vi
mi, moje drage curice,
oprostite, što Vas se
ostavio sirote.

Uzdajte se u Boga,
slušajte Vasu majku
i ostavite svojoj
Hrvatskoj svu groba
vjeru

Vas čakau

Mime

Mime Rosandić, pismo kćerima, 1948.

Pismo

Pohađala sam srednju školu argentinskih sestara milosrdnica u našoj četvrti zvanj Flores. Škola se zvala Nuestra Señora de la Misericordia, Naša Gospa od Milosrđa, a smatrali su je jednom od najboljih djevojačkih škola u Buenos Airesu. Časne sestre i druge profesorice vrlo su se trudile i bile su vrlo zahtjevne.

Među njima je bila i vrlo sposobna i stroga sestra Lucila, profesorica španjolskog jezika. Jednoga je dana od nas tražila da za važnu ocjenu pišemo sastav na temu „Moj otac“. Ne znam kako je izabrala tu temu, no meni je pisanje o ocu bilo pri srcu. Kad je drugoga dana donijela ispravljene radove, pozvala je učenice koje su dobile najbolje ocjene, da svoje sastave pročitaju pred razredom. Prozvala je i mene, pohvalila me, no rekla je da ja ne trebam čitati, već da poslije sata ostanem da razgovaramo.

Nisam znala što me čeka. Kad smo ostale same, sestra Lucila mi je rekla da ju je moj sastavak uznemirio, da ga je pokazala drugim sestrama, da su sve zaplakale. Taj sastav je jedino što sam sačuvala iz srednje škole. Zadnja rečenica sastava glasi: „Tvoja uspomena ostat će zapečaćena u mom srcu čitav život, ono malo vremena što si bio uz nas dao si najbolje od sebe.“

Tijekom jednih zimskih školskih praznika, bilo mi je petnaestak godina, trebala sam kuhati dok je majka bila na poslu, iako kuhanje inače i nije bila moja dužnost. Otišla sam po vodu i stavila lonac na naše malo kerozinsko kuhalo. No, odjednom je procurilo na sve strane, lonac se očito bio probušio. Za mene je to bila drama, drugog lonca nismo imale. Zaključila sam da moram nazvati majku, no telefonirati joj se je smjelo samo u izvanrednim prilikama. Činilo mi se hitnim, pa sam otišla do javnog telefona u

prostorijama kina u ulici Carabobo, tri bloka od naše zgrade.

Na telefon se na drugoj strani javio vlč. Luketa, čula sam kako je zvao majku: „Gospa Fina, žurno je, zovu djeca!“ Majka me je u brizi pitala što se dogodilo, a odahnula je kad je čula da je samo lonac. Rekla mi je neka uzmem novac koji da je u omotnici u ormaru, i neka idem kupiti novi. Vratila sam se u našu sobu i otvorila vrata ormarića, koja su se stalno sama otvarala pa su bila pričvršćena smotanim papirom.

Pružila sam ruku među rublje da nađem omotnicu, no nisam ju mogla pronaći, pa sam rukom dalje tražila i naišla na omotnicu, ali ne onu s novcem. Otvorila sam ju i u njoj sam ugledala pismo koje je bilo naslovljeno na mene i sestre. Znala sam čitati hrvatski, ali pismo je bilo napisano rukom, pa mi je bilo teže. No, odmah sam uočila očev potpis. Uzbudeno sam spremila omotnicu na njezino mjesto, a onda sam ispod plahti tražila i našla omotnicu s novcem. Otišla sam u prodavaonicu, kupila lonac i riješila problem.

Kasnije, kad je majka došla s posla, pitala sam ju za očevu pismo. Ne sjećam se danas, jesam li bila sama, ili su s majkom i sa mnom bile i sestre, no znam da su me obuzele jake emocije. Pažljivo sam slušala i upijala svaku riječ.

Omotnica s pismom prošla je mnoge ruke prije negoli je stigla do Pere Ćulumovića, očeva tajnika u Ministarstvu šuma i ruda. Ćulumović je postupio po očevu napatku da u slučaju njegove pogibije pismo proslijedi obitelji. Ono je stiglo do nas, majka ga je dugo čuvala, čekala je da budemo dovoljno spremne da čujemo zadnju očevu poruku i primimo je k srcu.

Pismo sam tijekom godina koje su uslijedile čitala bezbroj puta. Pribranost i veličina duha su u svakoj napisanoj riječi. Pismo je postalo dio mene. Sva srebra i zlata ovoga svijeta ne bi mi bila

dragocjenija od očeva pisma. Ova je pismena poruka obilježila moj život, dala mu smisao, bila je putokaz u radu za Hrvatsku.

„Draga Anera, Mara i Ika!

Evo vaš ćakan ode za svojom zvizdom, a drugačije to i nije moglo biti. Nama je domovina iznad svega i tome se pokoravamo. Neka i vama, dico moja, to bude u vašem životu iznad svega, i tim putem i naši stari kročiše i mi u njima gledamo svoj uzor. Providnost nam je odredila taj komad hrvatske zemlje da ju štitimo, da ju branimo i sačuvamo našim pokoljenjima. Zato vaš ćakan nije mogao drugačije, a vi mu moje drage curice oprostite što vas je ostavio sirote. Uzđajte se u Boga, slušajte vašu majku i ostanite svojoj Hrvatskoj do groba vjerne.

Vaš ćakan, Mime“

Novo vrijeme

Četrdeset godina nakon što je otac napisao pismo svojim kćerima, prilike u europskim zemljama pod komunizmom počele su se mijenjati munjevitom brzinom. Kad je 1989. pao Berlinski zid, zapuhao je vjetar slobode i donio nadu potlačenim narodima u istočnoj i jugoistočnoj Europi, pa tako i Hrvatima.

Tijekom 1989. godine u SAD-u, pa i u Clevelandu, gdje sam tada već dugo živjela, počeli su iz domovine dolaziti istaknuti Hrvati kako bi upoznali hrvatsku emigraciju i našli zajednički jezik za put prema ostvarenju toliko željene slobode. Među novim posjetiteljima bio je i dr. Franjo Tuđman. U Cleveland je dolazio nekoliko puta, svaki sam se put s njim sastajala.

Tijekom istoga razdoblja kod mene je u Clevelandu u posjetu boravila majka, bila je došla iz Argentine.

Razgovarala sam s njom o novim političkim zbivanjima, rekla sam joj da ću potporu dati dr. Tuđmanu. Pitala me je o razlozima, i jesam li sigurna, a ja sam joj odgovorila da osjećam kako će samostalna Hrvatska biti ostvarena pod njegovim vodstvom. Majka se zamislila i rekla mi da je moguće da sam u pravu, da sam uvijek imala dobar nos za politiku. Predložila mi je da dr. Tuđmana pozovem k nama, da ga zamolim da nas posjeti. Tako sam i učinila.

Bio je to krasan susret majke i budućeg predsjednika naše domovine. Dr. Tuđman je bio povjesničar, stolicu je okrenuo prema majci, postavljao joj je najrazličitija pitanja o zbivanjima tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske. Majka je uvijek bila odmjerena i razborita u svojim prosudbama, a puno je i znala. Dr. Tuđman je iz džepa izvadio malu bilježnicu, pa je i bilježio. Nagla-

šavao je da mu je ovo ili ono važno, a majka je govorila. Tako se odvio susret, koji će za mene ostati nezaboravnim.

Tijekom jednog od sastanaka u Clevelandu, ne sjećam se više kad je točno bilo, začudila sam se kad me je dr. Tuđman pitao, je li otac ostavio majci koji dokument ili pisma. Odgovorila sam da dokumenata nema, ali da ima jedno pismo koje je do nje došlo nakon tragičnog završetka akcije. Svakako je želio vidjeti pismo.

Sljedeći sam mu dan dala kopiju pisma. Tko god je poznao predsjednika Tuđmana, zna da je bio inteligentan, snažan, ozbiljan, osobit, hrabar i odlučan, tako sam ga sama doživljavala. Međutim, uočila sam da je i vrlo osjećajan, dok sam ga promatrala kako pažljivo čita očevo pismo.

Bio je vidljivo dirnut. Pogledao me je i rekao: „Ovo pismo moram imati!“. Odgovorila sam mu da je pismo privatno, napisano je kćerima, nije za javnost. Lice mu se uozbiljilo, rekao je: „Ovo nije privatno pismo, ovo je značajno i povijesno pismo, molim lijepo, moram ga imati.“

Često spontano reagiram u pojedinim situacijama. Tako je bilo i tom prilikom. Nisam se posavjetovala s obitelji, nisam tražila pristanak. Odlučila sam u tom trenutku da ću mu dati kopiju pisma, uvjereni da će s pismom postupati kako treba.

Događaji su se dalje odvijali velikom brzinom. U domovini su održani prvi slobodni izbori, donijeli su pobjedu. Zvala sam Buenos Aires i vijest javila majci. Bila je presretna, ali iskustvo ju je poticalo na upozorenje: „Ne će to proći bez rata, zagovornici velikosrpsstva i jugoslavenstva bit će protiv svake nezavisne Hrvatske.“

Nažalost, bila je u pravu. Rat se ubrzo razbuktao, Hrvatska je bila napadnuta. Trebalo je hrabriti branitelje, osobito one koji su donosili značajne odluke u obrani. Svjedoci su mi prenijeli da je dr. Tuđman iz pretinca svoga radnog stola znao vaditi očevo pismo i

na sastancima ga naglas čitati svojim suradnicima i časnicima. Na taj je način suzbijao malodušje, uzdizao je duh ljudi koji su bili na teškim položajima. Hrabrio ih je da izdrže do konačne pobjede.

Na ovome mjestu bih još rekla, zato što sam spominjala majku, da je majka u svojim starijim godinama živjela sretno i smireno. Bila je vrlo zadovoljna, što smo se mi, njezine kćeri, sve tri udale za Hrvate. Mlađa, Ikica, postala je profesoricom španjolskoga i engleskog jezika, a starija, Anera, studirala je medicinu, bila je liječnica. Ikica je, kao i ja, živjela u SAD-u, no kasnije se vratila u domovinu, gdje i sada živi. Anera je ostala u Argentini, bila je uz majku u njezinim zadnjim godinama. Majka je sretna dočekala ostvarenje hrvatske samostalnosti. Umrula je u Buenos Airesu 2. listopada 1991.

Mi smo se, kćeri, rasule svijetom, no naši su domovi uvijek bili hrvatska gnijezda. Kroz život nas je vodilo ono što smo naučile od naše plemenite majke. A očeva poruka, da Hrvatskoj ostanemo do groba vjerne, za nas je ostala svetinjom.

Ideali, zauvijek

Dugo sam razmišljala, hoću li pokušati napisati knjigu o ocu. Kad sam se konačno odlučila, znala sam da se želim oslanjati na poznate i utvrđene povijesne činjenice. No, htjela sam također pokušati da do izražaja dođe i osobno, da se pokaže očeva osobnost, i ukupna obiteljska sudbina. Učinila sam to kako sam najbolje znala.

Svako ljudsko biće ostavlja trag u prolazu kroz ovaj svijet, svatko svojim djelima dotakne svoju najbližu, pa i širu okolinu. Na poseban način svijet mijenjaju oni koji su živjeli uzornim životom, a za dobro ljudi bili spremni na najveću žrtvu. Želim misliti da je tako bilo u slučaju mog oca.

Nastojala sam opisati njegove korake, nadajući se da će i drugima biti nadahnuće o tome kako se od ideala nikada ne odustaje. Plamen se nikada nije gasio u njegovoj duši. Ustrajno je išao *za svojom zvizdom*, prema svojoj odrednici, prema samostalnoj i slobodnoj Hrvatskoj.

POGOVOR

KNJIGA O JUNAŠTVU, O DOBROTI

Dragocjen je susret s pripovijedanjem Nede Rosandić Šarić. Vodi nas na granice ljudskih postupanja, da upoznamo oca koji voli svoju djecu, ali voli i drugu, i 1948. kreće u vatru za spas i krov za sve njih. Ali i da upoznamo kćer koja ocu ne predbacuje, već razumije i odobrava njegove nutarnje razloge. Ne osjeća da joj je oduzeto, već upravo obrnuto, da joj je dano.

Znamo, autoričin je otac Mime Rosandić bio jedan od pokretača pothvata „Deseti travnja“. I bio je među stotinu najizvrsnijih koji su se 1947. i 1948. izdvojili iz izbjegličkih zajednica u zapadnoj Europi, pozdravili se sa svojim obiteljima i krenuli natrag prema domovini, u borbu.

Riječ je o velikoj temi, pa utoliko i o velikome književnom izazovu, osobito za osobu koja je odrastala u stranim jezicima. Uz to pri pisanju pred sobom i nije imala cjelinu mozaičkih kamenčića, mnoge su dijelke raznijele daljine. No bojazni jenjaju kad vidimo kako komadiće sigurnom rukom utiskuje u vezivo, čvrsto ih i dosljedno slaže u okvir. I kako se slobodno otiskuje u pripovijedanje, u pojedinim sekvencama prateći usporedno i više sudbina. U opisima travanjskih dana 1948. susrećemo dragovoljce „Desetoga travnja“ u mračnim Udbinim podrumima zatvora u Zagrebu, četiri i pol godišnju Nedu koja nesigurnim koracima zakoračuje u buku buenosaireške luke, sestričnu Mariju kako u teškim gospićkim noćima čezne za ocem i sigurnošću.

Knjiga je ovo o velikim junacima. Ali pristup Nede Rosandić Šarić je nepatetičan i racionalan. Uključila je i očevo pismo puno kritika prema vlastitima, pisao ga je u Austriji tijekom priprema za pokret. Ali na taj je način, ne pojednostavnjujući, junaštvo učinila i vidljivijim. Junaci su naravno prvenstveno muškarci, oni koji uzimlju naprtnjače, napuštaju Austriju i idu prema Hrvatskoj – bez

borbenih vozila, bez ležaja za noći pred njima, bez saveznika.

Ali junakinje su i žene, prva je Fina Rosandić, majka. Muža i ne pokušava zadržati, poznaje ga, zna da je rekao da će ići i zna da ne će uzmaknuti. Ali i druge žene, one koje u naručju nose svoju sitnu djecu, za ruku vode onu koja tek hodaju, i bez prtljage se ukrcavaju u stare poluteretne brodove za put preko oceana. Ali veliki su junaci i hrvatski franjevci, svećenici! U dalekoj i predalekoj Argentini prose kako bi prehranili i odgojili sinove izbjeglica. Djecu uče hrvatskomu. I ohrabruju ih da budu snažni, poput roditelja, poput djedova i baka.

Zadivljuje i autoričino poznavanje domovinskih nijansi. Čuje ona vodu Novčice kako šumeći protječe livadom podno očeve rodne kuće, zna da dolazi sa stjenovitog Velebita s kojega sve dotječe. I razumije razloge očevih inicijativa sve od dječaćkih dana, kako ih je opisivao očev drug Mile Starčević. A Starčević je u sjećanjima pisao da su već u nižim gimnazijskim razredima znali skočiti kao jedan kad je trebalo pokazati obraz i stavove.

Mime Rosandić cijeli je život ustrajao u preuzimanju odgovornosti. U monarhističkoj je Jugoslaviji iskusio teške udarce i nije odustajao, u komunističkoj je Jugoslaviji izložio i život. Bio je u potpunosti okrenut dobru svog naroda, dobru ljudi.

U jednoj od pripovijedaka Mile Budak je opisao kako je šumar Mime jednoga svetoročkog ledenog jutra, dok je studen mamila suze na oči a zrakom šibale oštre iglice snijega, pomagao promrzlom dječaku koji se našao na cesti, kako je dijete pridržavao da ne posrne u buri. A u samoj su knjizi i Rosandićeva pisma njegovim malenim kćerima, dirljiva i nježna.

Neda Rosandić Šarić zaslužuje još najmanje jednu pohvalu, i to za vjeru i optimizam koji ispunjaju stranice knjige. Nema u ovome štivu tuge. Gledala je iz očeve perspektive, a život i

povijest ocu su dali za pravo i ispunili su njegove želje. Njegova su djeca narasla u čvrste ljude, točno onako kako je savjetovao u pismu prije odlaska. A Hrvati su nastavili ondje gdje su on i njegovi drugovi stali, i uredili su svoj dom. I uređuju ga i dalje, da bude kao iz njegovih snova.

Maja Runje

O KNJIZI

Knjiga Nede Rosandić Šarić *Domovina iznad svega: moj otac Mime Rosandić* govori, kako i naslov kaže, o životnom putu autorčina oca. Štivo je to memoarske i povijesne naravi koje nije lagano za dušu. Ali autorica piše zorno i nenametljivo, a pruža vjeran opis prilika i vremena, pa nas potiče da što više saznamo i naučimo.

Pripovijedanje počinje opisom zadnjega kratkog susreta s ocem kod *potoka*, kako se nazivalo rječicu Tenu koja je tekla kraj izbjegličkoga logora Fermo u središnjoj Italiji, u kojem su u godinama nakon Drugoga svjetskog rata bili smješteni Hrvati, u doba kad autorica nije imala ni četiri godine. Piše da je malo vremena bila u očevoj blizini, ali da je ljubav prema njemu u njoj i njenim dvjema sestrama usadila majka Fina.

Autorica je prikazala roditeljske korijene, prvo, očevo podrijetlo iz sela Kaniže u Lici. Opisala je očevo odrastanje, studij šumarstva na sveučilištu u Zagrebu te da je nakon diplome bio zaposlen kao inženjer šumarstva na više radnih mjesta u Hrvatskoj i u Srbiji. Zabilježila je da je često bio u društvu poznatih pravaša Marka Došena, Mile Budaka, i drugih. Opisala je i očeve prve političke aktivnosti u okviru Hrvatske republikanske seljačke stranke u Lici i na Sveučilištu u organizaciji „Kvaternik“. Navela je da je 1934. otac bio uhićen i pod istragom teško mučen, da je zatvor napustio s ozbiljnim tjelesnim ozljedama. Uoči Drugoga svjetskog rata surađivao je s ustaškim pokretom.

Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. zateklo ga je u Slatini, gdje je preuzeo ukupnu organizaciju mjesne vlasti. U vladi Nezavisne Države Hrvatske postao je državni tajnik u Ministarstvu šuma i ruda, i tu je dužnost obnašao tijekom četiri godine postojanja države.

Potom je prikazala majčino podrijetlo, iz Novske, u Slavoniji. Majku su uz inteligenciju krasile i požrtvovnost, produhovljenost i praktičnost. Autorica je naglasila očevu socijalnu osjetljivost za ugrožene te pravičnost u prijeratnim i u teškim ratnim okolnostima. Razmotrila je i slučaj puča Vokić–Lorković iz 1944., zaključujući kako je onaj koji je odgovoran za njihovu smrt počinio težak zločin.

Autorica je opisala povlačenje institucija i stanovništva Nezavisne Države Hrvatske u svibnju 1945. u Austriju, i zabilježila da je otac, ovisno o mogućnostima, vodio brigu o prehrani izbjegličke kolone i o njezinu što organiziranijem kretanju. U Klagenfurtu se kolona zadržala dva tjedna. Ljudi su tražili članove svojih obitelji, lutali, odlazili i dolazili, međusobno si pomagali, dijelili sve što su imali. Povezivala ih je velika tragedija i domoljublje.

Dalje je pisala o tome kako su oni koji su preživjeli Bleiburšku tragediju i izbjegli zarobljavanje, u srpnju odnosno u kolovozu 1945. u stočnim vagonima stigli u Fermo u Italiji. Smješteni su u deset hangara u tamošnjem logoru. Očistili su prostorije i uredili ih koliko su mogli. Razvili su brojne djelatnosti, što im je olakšalo život, pridonijelo da sačuvaju dostojanstvo i ne padnu u očaj. Radile su pučka i srednja škola. Djelovali su skauti, kazališna skupina i pjevački zbor „Jadran“, a postojala je i tiskara.

Autoričin otac se u logoru prijavio pod imenom Frane Maneštar. Pod njegovim je vodstvom djelovao športski odjel. Uvježbavani su razni športovi, a posebno je uspješna bila nogometna momčad. Ali otac, kao i mnogi drugi, nikad nije mogao biti siguran. Nakon ugovora između britanskih savezničkih snaga i komunističke Jugoslavije, za mnoge je izbjeglice u logoru bilo opasno. Prijetilo im je uhićenje i izručenje Jugoslaviji, a izručene je Jugoslavija obično osuđivala na smrt.

Logor Fermo je, zaključuje autorica, bio i mjesto velikih životnih događanja, mjesto vjenčanja, rađanja, a i smrti. U logoru

Fermo rođena je autoričina sestra Ikica, a umrla je baka Mara, očeva majka.

U daljem tekstu autorica je razmotrila sudbine izbjeglih pojedinaца, posebno onih koje je zapamtila iz Ferma ili ih je susretala i družila se s njima u Argentini. Prikazala je i život onih koji su ostali u domovini, izloženi osveti nove jugoslavenske komunističke vlasti, posebno sudbinu članova obitelji u Gospiću.

Dalje je opisala kako su izbjegli prvaci Nezavisne Države Hrvatske 20. rujna 1945., četiri mjeseca nakon Bleiburške tragedije, u Austriji osnovali političko zamjensko vrhovno državno tijelo – Hrvatsko Državno Vodstvo, s predsjednikom dr. Lovrom Sušićem. Među aktivnijima bio je i autoričin otac. Prikazala je akciju „Deseti travnja“, koja je za cilj imala ponovno oslobađanje domovine. U njoj se svjesno žrtvovao i autoričin otac. Prikazala je očev put i put njegovih sudrugova iz Italije prema Austriji, prvo vlakom, a onda pješice preko Alpa. U Villachu je britanska vojna uprava Rosandića, zato što nije imao dozvolu za boravak u Austriji, uhitila i osudila ga na tromjesečni zatvor.

Autorica Neda Rosandić Šarić posebno se pozabavila prikazom odlaska s majkom i dvjema sestrama te s mnogim drugima iz logora Fermo 5. travnja 1948. iz Genove brodom u Argentinu. Deset dana kasnije, 14. travnja 1948., otac je s petoricom drugova u akciji „Deseti travnja“ iz Trofaiacha u Austriji krenuo u domovinu. Sljedeći dan su ih uhitili pripadnici jugoslavenske sigurnosne službe Udbe. Tako se je odvijala sudbina obitelji Rosandić, s mnogo velikih i strašnih teškoća. Otac je sa suborcima u istražnom zatvoru u Zagrebu proživljavao najteža mučenja, a supruga je s tri malene curice dospjela u daleku tuđinu. Sve je to vrlo dojmljivo opisano.

Autorica je dalje na temelju dostupnih istražnih zapisnika prikazala istragu kojoj su bili izloženi otac i njegovi drugovi, a zatim i optužnicu sastavljenu 17. lipnja 1948. u Beogradu. Također i

montirano suđenje od 12. srpnja do 27. kolovoza 1948. u velikoj dvorani staroga Zagrebačkog velesajma, na mjestu današnjega Studentskog centra, sve pod strogim nadzorom Udbe, Komunističke partije i vrlo agresivne publike koja je orkestrirano zahtijevala smrt svih optuženih. Većina i jest bila osuđena na smrt i smaknuta. Autoričin otac je pogubljen 31. kolovoza 1948. godine.

Neda Rosandić Šarić prikazala je sudbine pojedinaca, skupina, pa i dijela hrvatskog naroda u godinama nakon Drugoga svjetskog rata, u izbjeglištvu i u domovini, i to na osnovi osobnog i obiteljskog sjećanja, dostupne istražne i sudske dokumentacije te dostupne literature. Radi se o doista uspješnom prikazu koji će pridonijeti sagledavanju stradanja devedeset šestorice hrvatskih domoljuba 1948. godine, a i sagledavanju stradavanja njihovih obitelji i prijatelja, u borbi za slobodnu Hrvatsku. Autorica je pisala s velikim zalaganjem i s puno ljubavi, zaslužuje svako priznanje i pohvalu. Njezin će rad upotpuniti prazninu u hrvatskoj historiografiji o hrvatskim povijesnim zbivanjima dvadesetoga stoljeća.

Anđelko Mijatović

ZAHVALE

Knjiga o životnom putu mog oca sad je pred čitateljima te na ovom mjestu želim spomenuti drage ljude koji su mi pomagali dok sam ju pisala.

Ponajprije sam neizmjereno zahvalna Maji Runje. Bez njezina bodrenja, upornosti i ustrajnosti ove knjige ne bi bilo. Bila je sa mnom od početka do kraja pisanja. Njezina je pomoć bila velika, neprocjenjiva i nezamjenjiva.

Dr. Anđelku Mijatoviću zahvalna sam za stručno savjetovanje. Svestrano mi je pomagao kao povjesničar koji poznaje tematiku. Ali potporu mi je pružao i srcem i iskustvom onoga tko je kao politički zatvorenik iskusio grozotu jugoslavenskih komunističkih zatvora.

Iznimno sam zahvalna dr. Tomislavu Jonjiću. Iz poštovanja prema djelovanju moga oca i njegovih drugova, preuzeo je završno uređivanje knjige. Svojom je erudicijom provjeravao i dotjerivao svaku od pojedinosti, i knjizi je, vjerujem, dao sjaj.

Posebno sam zahvalna i Aniti Martinac, književnici i hrvatskoj braniteljici. Ona je srdačno prihvatila brigu za tiskanje knjige i posao je znalački privela do kraja.

Hvala od srca i drugim prijateljima, koji su mi pomogli u stvaranju ove knjige.

KAZALO OSOBA

- Adžija 56, 97, 98
Alagić, Tahir 206, 207
Alić, Živko 55, 56
Altman, Geco 125, 126
Aralica, Ivan 235
Arko, Gabrijel 107
Artuković, Andrija 21, 41,
104, 105, 134
Asančaić, Ivan 108, 237
- Babić, Ivan 231, 232**
Babić, Ivica 231, 232
Babić, Zlata 231, 232
Balbiani, Ricardo 148
Balen, Josip 83, 84, 88, 92, 94,
100, 170, 192, 237
Balenović, Marko 145, 198, 199
Bammerlin, Ethan 269
Bammerlin, Fina 269
Bammerlin, Luka 269
Barić, Vice 110
Baškarad – v. Zec Baškarad
Bazala, Branko 174, 205
Beg 102
Bego 96, 97, 98
Benigar, Aleksa 238
Benigar, Ivan 238
Bićanić, Nikola 22, 30
Bićanić, Milan zv. Mića 30
Bijelić 107
Binički, Fran 26
- Bilobrk, Vlado 150, 182, 224
Blaškov, Vjekoslav 115, 116,
127, 161, 173, 200,
203, 204, 205, 207
Blažeković, Anka 76
Blažeković, Celisa zv. Ceca 76
Blažeković, Lucijan 76
Blažeković, Višnja 77
Blažeković, Jakov 77
Blažević, Jakov 46, 77
Boban, Rafael 130, 170
Bogdanić, Anđa 75
Bogdanić, Delko 75, 193
Bogdanić, Đurđica 75, 184
Bogdanić, Magda 75
Bosiljević, Josip 123, 124
Bracanović, Dolores 91
Brkljačić 19
Brkljačić, Ante 26
Brkljačić, Andrija 26, 30
Brkljačić, Mate 26
Brnčić, Josip 174
Broz, Josip zv. Tito 50, 99, 138
Bubaš 19
Budak, Grozda 33, 35, 43, 44, 179
Budak, Ivka 34, 35
Budak, Mile 9, 25, 32-36, 41-
44, 118, 136, 166,
167, 175, 191, 238,
252, 255
Budak, Neda 33, 35, 41, 44, 45

- Budak, Zvonko 33
 Budimirović, Ante 101
 Buga 227
 Bulić, Ivo 125, 126
 Bušić, Bruno 104
 Butković, Mile 26
- Ceranić, Ivan 159
 Cettolo 107
 Churchill, Winston Spencer 106
 Clissold, Stephen 69
 Crljen, Danijel 102, 103
 Crljen, Danijela 103
 Crljen, Jadranka 103
 Cuvaj, Jozo 53
 Cvrtila, Josip 226
- Čanić 19
 Čota, Mihajlo 206, 207
 Čović, Marko 119
 Čutić 107
 Čuvalo Zebec, Iva 16
- Ćakan – v. Pavelić, Ante
 Ćulumović, Petar 242
- De Gaulle, Charles 105
 Desbons, Georges 104, 105, 134
 Došen, Marko 21-24, 41, 42,
 54, 89, 225, 255
 Došen, Martin 26
 Došen, Vlatka 66
 Draganović, Krunoslav Stjepan
 68, 73, 84, 85,
- 88, 100, 101, 108,
 109, 135, 167-170,
 172, 193, 202, 203
 Dučmelić, Franjo 28, 29, 72,
 74, 84, 237
 Dučmelić, Julija zv. Jucika 28,
 29, 84
 Dučmelić, Zdravko 71
 Dučmelić, Željko 29
 Duić, Ika 43, 59, 86, 148, 225
 Duić, Stjepan zv. Stevo 33
 Dumandžić, Jozo 21, 41, 83
 Dundović, Vinko 158
 Džal 107
- Eterović, Mirko 112, 113
- Fečko 236
 Francetić, Jure 43, 91
 Frank 36
 Franjo I., kralj 9
 Franjo, papa 61, 227
 Frković 19, 89, 229
 Frković, Dragica 228
 Frković, Dubravka 228
 Frković, Hrvoje 228
 Frković, Ivica 21, 30, 31, 35,
 42, 83, 84, 116, 117,
 150, 167, 175, 188,
 229, 237, 238
 Frković, Jasna 117, 118, 238
 Frković, Josip 229
 Frković, Juraj (Jurica) 21, 31,
 119, 225, 229

- Frković, Ljerka 35, 117
 Frković, Manda 228, 229
 Frković, Marko 21, 229
 Frković, Martin 31, 229, 228
 Frković, Mate 21, 22, 31, 33,
 41, 47, 49, 50, 83, 84,
 88-94, 100, 101, 104,
 106, 108-118, 123-133,
 136, 145, 150, 161,
 166-168, 170, 172, 175,
 192, 193, 202, 213,
 219, 221, 222, 228, 229
 Frković, Mirna 117, 238
 Frković, Petar 229
 Frković, Vladimir 117, 188, 225
- G**
 Galinović 101
 Genci, Pavao 169
 Ghandi, Mahatma 141
 Golik, Stanislav 101, 171
 Gregl, Božo 125, 128, 129
 Gržeta, Ivica 84, 93, 111, 115,
 124, 142, 170, 192,
 206, 207
Gubec – v. Sabolić, Vladimir
- H**
 Halupa 107
 Hebrang, Andrija 46, 115
 Hitler, Adolf 166
 Hitrec 106, 107
 Horvat, Ljubica 237
 Horvat, Stjepan 68, 72, 237
 Hranilović, Maks 237
 Hranilović, Marko 7, 8
 Hranilović, Slavko 237
 Hranilović, Vladimir 108, 169,
 206, 207, 237
 Hrnčević, Josip 161, 165, 174,
 190, 197
 Hrستیć, Ivan 183
- I**
 Ivasić, Žarka 96
- J**
 Jareb, Jere 133, 135
 Jagarinac, Mijo 207
 Jelić, Branimir 105, 106
 Jelić, Drago 105
 Jelovina 107
 Jengić 19
 Jevtić, Bogoljub 170
 Jezovšek, Josip 108, 158, 204,
 206, 207
 Jilek, Drago 115
 Jonjić, Tomislav 2, 9, 113,
 259, 270
 Jozić 31
 Jurković, Blaž 84
 Jurković, Branko 105, 106
- K**
 Kalečak, Zdenka 183
 Katalinić, Kazimir 156
 Kavran
 Kavran, Božidar 61, 62, 83,
 91, 108, 124, 128,
 131-133, 137, 138,
 142, 155, 157, 161,

- 173, 200, 202, 204,
205, 207, 213, 219
- Kavran, Zlata 61
- Kljaković, Joza 134
- Kolačević, Nada 26
- Kolačević, Nikola 26
- Kolaković, Ika – v. Duić, Ika
- Kolaković, Stipe 225
- Kolarac, Ante 93
- Konya, braća 143
- Konya, Ljudevit 143
- Kopitović, Ante 72
- Korsky, Ivo 104
- Krilić, Ivan (Ivica) 127, 128
- Križanić, Stjepan 108, 206,
207, 169
- Krnjević, Juraj 106
- Kršul, Eduard 205, 207
- Kulenović, Džafer 58, 83
- Kuna, Kazimir 116, 137
- Kuštro, Branko 104, 105, 131,
137, 142, 170, 205, 207
- Kuzmanović Madunić, Ivanka
210
- Liko, Želimir 206, 207, 263
- Lisak, Erih 162
- Lokmer, Ančica 78, 91, 237
- Lokmer, Krunoslav 78
- Lorković, Mladen 25, 49, 50,
166, 256
- Lovrić, Vlaho 100, 101
- Lucila, č. s. 241
- Luketa, Mate 234, 235, 242
- Maček, Vladko** 60, 106, 134,
140, 141, 157, 163,
167, 168, 170, 200,
201, 203
- Mandić, Dominik 170, 134
- Maras, Blaž 216
- Maras, Marko 215, 216
- Marković, Josip 41
- Marković, Tomislav 174
- Markovinović, Mile 145, 198,
199
- Marović 107
- Martinac, Anita 2, 259
- Martinović, Jakov 205, 207
- Matek* – v. Kavran, Božidar
- Matijević, Nikola 26
- Matijević, Josip 26, 20
- Matjašić, Josip 206, 207
- Matoš, Antun Gustav 8
- Mavrek, Stanko 59
- Mehičić, Meho 83, 202, 222
- Medonić, Jakov 206, 207
- Mesić, Martin 206, 207
- Meštrović, Ivan 134
- Mežnarić, Stjepan 174, 197
- Mičić, Božidar 205, 207
- Mihajlov, Ivan zv. Vančo 54,
126, 193
- Mijatović, Anđelko 271, 258,
259
- Miličević, Adam 205, 207

Milinković 19
 Milinković, Olga 76
 Milorad, milicioner 155
 Miloš, Ljubo 156, 192, 197,
 204, 205, 207, 219
 Milovanović 125
 Mirth, Karlo 101
 Moškov, Ante 92, 93, 202
 Murković, Ivica 26
 Murković, Nikola 26
 Mussolini, Benito 166

Nikolić, Vinko 72, 102, 128
 Novak, Ivanka 7, 8

Obelić, Fina 33, 16, 41, 51, 198
 Obelić, Marko 16, 33, 59
 Obelić, Sofija 16, 33, 59
 Obelić, Stipa 33, 59
Onkel – v. Sušić, Lovro
 Orešković, Nikola 21
 Oršanić, Ivan 100

Panić, Todor 206, 207
 Pašić, Nikola 24
 Pavelić, Ankica 99
 Pavelić, Ante 24, 32, 35, 42,
 49, 83, 91, 99, 130,
 139-142, 161, 191,
 201-203, 112, 127,
 134, 145, 163, 166,
 167, 220-222
 Pavelić, Velimir 127

 Pavičić, Jure 41, 60, 122, 146,
 167, 175, 194
 Pavlić, Oto 123
 Pečnikar, Vilko 85, 86, 88, 100,
 101, 109
 Pedišić, Lino 107
 Peranić, Jozo 103
 Petar II. Karađorđević 130, 141,
 170
 Pehar, Nikola 205, 207
 Petek, Franjo 108, 204, 206, 207
 Peričić, Stjepan 115
 Perović, Bonifacije 107
 Peron, Juan Domingo 148
 Petračić, Božidar 25, 107, 108,
 162, 166, 168, 169,
 174, 200, 203, 204,
 206, 207
 Petrak, Jure 70, 187, 188, 192,
 237
 Pirker, Ivan 174
 Planinić, Martin 159, 173, 196
 Pleše 111
 Polić, Nikola 26
 Preka, Jure 206, 207
 Pribanić, Milan 204, 206, 207
 Pribilović, Eduard 206, 207
 Prpić, Ivan 123, 124
 Puk
 Puk, Krešo 44, 45
 Puk, Mirko 44
 Puk, Neda – v. Budak, Neda
 Puškarić, Ljuban 149

- Puškarić, Marija 149
- Prusac, Ivan 156, 158, 159,
173, 174, 192, 199,
208, 209, 222
- Radica, Bogdan 134**
- Radić, Rajko 170
- Radić, Stjepan 22, 24
- Radoš, Franjo 111
- Radoš, Filip 159
- Rajačić, Čedo 174, 197
- Ranko*, suradnik UDB-e 158
- Raspudić, Josip 110
- Ratković, Mile 216
- Rosandić
- Rosandić, Anera 15, 43, 59,
78, 121, 129, 135,
181, 195, 224, 225,
227, 239, 243, 246
- Rosandić, Anka 153
- Rosandić, Ankica 55, 56
- Rosandić, Ante 55, 56, 81, 98
- Rosandić, Dragutin 227
- Rosandić, Fina 16, 51, 121,
122, 179, 180, 181,
183, 185, 226, 242,
252, 255,
- Rosandić, Gajo 18, 19, 80, 211
- Rosandić, Ikica (Ika prema pi-
smu) 15, 78, 181, 135,
195, 225, 239, 243,
246, 257
- Rosandić, Ivka 95, 55, 152
- Rosandić, Ive 55-57, 60, 81,
98, 148, 225-227
- Rosandić, Joso 17, 55, 56, 60,
78, 107, 119, 148,
154, 225-227
- Rosandić, Manda 55, 81, 82, 98,
176
- Rosandić, Mara 18, 19, 26, 47,
50, 59, 79, 115,
211, 257
- Rosandić, Marija 17, 18, 55-57,
81, 98, 125-155, 176,
177, 226, 251,
- Rosandić, Milka 19, 80, 97, 176,
227
- Rosandić, Neda Mara 1, 2, 3,
11, 43, 121, 135, 181,
184, 186, 195, 227,
239, 243, 251, 252,
255, 257, 258
- Rover, Srećko zv. Bimbo 145, 146
- Rukavina 19
- Rukavina, Anka 102
- Rukavina, Joso 41
- Rukavina, Juraj zv. Juco 21, 35,
46, 76, 77
- Rukavina, Jurica 76
- Rukavina, Minka 75-77
- Rukavina, Minkica 77
- Rukavina, Nevenka 76, 77
- Rukavina, Tonka 76
- Rukavina, Vera 77
- Rupčić, Drago 62
- Runje, Maja 2, 253, 271

- Sabolić, Ivana 144
 Sabolić, Petar 143, 145
 Sabolić, Vladimir 143-145,
 161, 162, 173, 200,
 203-205, 207
 Saint-Auban, Émile de 105
 Samaržija, Mira – v. Slutej, Mira
 Scott, Patrick 68, 103
 Skelin, Ante 102, 103
 Slutej Mraović, Katica 175
 Slutej Samaržija, Mira 176
 Smolčić, Marko 26
 Srnec, Marijan 111, 127
 Srnec, Rudolf 205, 207
 Stanić, Nikola 145, 170, 198,
 199
 Starčević, Ante 21, 23, 24, 41,
 60, 66, 89
 Starčević, Mile 21, 22, 252
 Stepinac, Alojzije 162, 163,
 238
 Stier 150
 Stilinović 19
 Stilinović, Ante 237
 Stilinović, Ivan 26
 Strmečki, Geno Izidor 205, 207
 Sudar, Frane 58, 107, 135
 Sudar, Nevenka 135
 Sušić, Lovro 62, 83,-85, 88,
 105, 111, 112, 114,
 115, 124, 126, 128,
 132-138, 141, 142,
 145, 146, 161, 167,
 168, 172, 198, 202,
 203, 213, 222, 233,
 257, 270
 Sušić, Miroslav 233
 Šaravanja, Ilija 101, 167
 Šarić, Ante 2, 269
 Šarić Bammerlin, Anera 2, 269
 Šarić, Frane 93, 236
 Šarić, Frane, ml. 149
 Šarić, Ivan Ev. 144
 Šarić, Ivkica 149, 148
 Šarić, Mićo 149
 Šarić, Stipe 44, 107, 148, 149,
 186, 215, 236, 269
 Šarić, Vladimir 149
 Šimić, Franjo 194
 Šmid, Ivan 206, 207
 Šmit, vodič 108, 170
 Šop, Ivan 205, 207
 Špalj, Dragica 198
 Špalj, Julije 93, 102, 107, 108,
 142, 145, 155, 168,
 169, 170-172, 198-200,
 203-207
 Španić, Marijan 102, 104, 105,
 108, 134, 169
 Španiček, Vjekoslav 108, 206, 207,
 Šubašić, Ivan 30, 31, 106
 Šurkalo, Ante 71
 Štefanić, Urban 107
 Švigelj, Ljubomira 184

Tafra, Mate 174, 193
Teslić, Nikola 56, 57, 82,
Teta Ana – v. Frković, **Mate**
Tinka, suradnik UDB-e 129,
 130
Tito, v. Broz, Josip
Tomljenović, Josip zv. Braco
 84, 92, 93, 115,
 124, 257, 159, 162,
 168, 171, 174, 200,
 202, 203, 205, 207
Tomljenović, Stjepan 30
Tošić, Dušan 206, 207
Truman, Harry 217
Tuđman, Franjo 244, 245, 269
Tuga 227
Tuk, Anđela 230, 231
Tuk, Emil 205, 207, 230
Tursan, Tonči 71
Tuškan, Ivo 101
Tuškan, Maca 101

Vančik 140
Vasilj, Mato 205, 207
Veko 19
Velez Funes, Ignacio 113
Vidović, Iva 102
Vidović, Joza 102
Vimpulšek, Žarko 174, 197,
 205, 206
Vokić, Ante 49, 50, 256
Vlajinić, Anka 27, 83
Vlajinić, Ante 26, 27, 83

Vranešić, Đuro 34, 35
Vrban, Ante 205, 207
Vragalović, Ivan 206, 207
Vrančić, Vjekoslav 145
Vučetić, Miško 125, 129, 145
Vujinović, Mirko 208, 209
Vukić, Pavle 206, 207
Vuković, Krsto 117, 123, 124,
 125, 127, 129, 136

Zalović, Mate 26
Zec Baškarad, Ante 144
Zlatar, Leon 206, 207
Zmaj od Bosne – v. Tomljenović,
 Josip
Zrinski – v. Petračić, Božidar
Zrinski, Katarina 7
Zrinski Petar 7, 8

Žanko, Dušan 73, 101, 102, 187
Židovec 107
Židovec, Vladimir 69
Žilić, Bariša 205, 207
Žilić, Milan 145, 158, 198, 199
Žubrinić, Drago 92, 94
Župan, Krešo 84, 93, 111, 115,
 168, 171, 202

Werner, Dora 33, 35, 179
White, major 68, 69, 70, 102

BILJEŠKA O AUTORICI

Rođena u Zagrebu 24. rujna 1943. U svibnju 1945. s obitelji na povlačenju prema Austriji. Ponovni susret s domovinom 1990., na poziv predsjednika dr. Franje Tuđmana.

Odrasla u Argentini. Diplomirala socijalni rad na Fakultetu pravnih i društvenih znanosti Sveučilišta u Buenos Airesu. Specijalizirala industrijski socijalni rad u Socijalnom centru za poduzetništvo u Buenos Airesu.

Od 1970. u braku s dr. Stipom Šarićem. Tijekom 1971. sa suprugom preselila u SAD. Magistrirala socijalni rad na Državnom sveučilištu Wayne u Detroitu, u saveznoj državi Michigan. Specijalizirala psihosocijalnu terapiju te stekla stupanj samostalnog terapeuta za duševne bolesti. Radila kao socijalna radnica za odrasle i za djecu u institucijama socijalne skrbi te u privatnoj praksi. Mentorica studentima socijalnog rada Državnog sveučilišta Wayne u Detroitu u saveznoj državi Michigan i Državnog sveučilišta u Clevelandu u saveznoj državi Ohio.

Tijekom mnogih godina zauzeto surađivala u različitim političkim i društvenim aktivnostima hrvatskih iseljeničkih zajednica. Vijećnica u Hrvatskome narodnom vijeću, u mandatima od 1977. do 1981. godine.

Članica Ustavne komisije Republike Hrvatske 1990., od 1995. do 2000. veleposlanica Republike Hrvatske u Argentini, akreditirana i za Republiku Paragvaj i Republiku Urugvaj.

Nositeljica Spomenice Domovinskoga rata te odličja Reda hrvatskog trolista i Reda kneza Branimira s ogrlicom.

U Argentini primila Orden de Mayo.

Udovica. Majka dvoje djece, Anere i Ante. Baka unuka Ethana, Fine i Luke.

SADRŽAJ

Tomislav Jonjić: Sve je izgubljeno osim časti	7
DOMOVINA IZNAD SVEGA	
MOJ OTAC MIME ROSANDIĆ	11
1. Zadnji susret	15
2. Očeva mladost, studentsko razdoblje	20
3. Profesionalna i politička djelatnost	25
4. Vinkovci	28
5. Prijateljstvo s dr. Milom Budakom	32
6. Uspostava Nezavisne Države Hrvatske	41
7. U vihoru rata	46
8. Propast Države	55
9. Braniti Državu ili ususret zapadnim saveznicima	58
10. Prema smrti ili prema slobodi	64
11. Fermo	66
12. Na tlu domovine	80
13. Izbjeglice razvijaju političku djelatnost	83
14. Put vodi dalje, iz Ferma u Rim	88
15. Dva prijatelja	89
16. U središtu Rima	91
17. Život u domovini	95
18. Djelatnost u Rimu	100
19. Put dalje, Austrija	110
20. Razvijaju se veze	123
21. Dopisivanje s dr. Lovrom Sušićem, upozorenje	133
22. Svaki sa svojom sudbinom	147
23. U Gospiću, nakon propasti akcije	152

24. Istraga	154
25. Optužnica	161
26. Optužnica protiv oca	166
27. Suđenje	173
28. Prve godine u Buenos Airesu	187
29. Suđenje, dalje	190
30. Očeva završna riječ	195
31. Presuda	197
32. Izvršenje smrtne kazne	208
33. Smrtovnica	211
34. Odjek akcije	213
35. Otpor drugih porobljenih naroda, pomagači	217
36. Izdajice	219
37. Susreti	220
38. Život bez domovine	224
39. Druge sudbine	230
40. Život ide dalje	233
41. Prijateljstva	236
42. Pismo	241
43. Novo vrijeme	244
44. Ideali zauvijek	247
POGOVOR	249
Maja Runje: Knjiga o junaštvu, o dobroti	251
Anđelko Mijatović: O knjizi	255
ZAHVALE	259
KAZALO OSOBA	261
BILJEŠKA O AUTORICI	269

Neda Rosandić Šarić prikazala je sudbine pojedinaca, skupina, pa i dijela hrvatskog naroda u godinama nakon Drugoga svjetskog rata, u izbjeglištvu i u domovini, i to na osnovi osobnog i obiteljskog sjećanja, dostupne istražne i sudske dokumentacije te dostupne literature. Radi se o doista uspješnom prikazu koji će pridonijeti sagledavanju stradanja devedeset šestorice hrvatskih domoljuba 1948. godine, a i sagledavanju stradavanja njihovih obitelji i prijatelja, u borbi za slobodnu Hrvatsku. Autorica je pisala s velikim zalaganjem i s puno ljubavi, zaslužuje svako priznanje i pohvalu. Njezin će rad upotpuniti prazninu u hrvatskoj historiografiji o hrvatskim povijesnim zbivanjima dvadesetoga stoljeća.

Andželko Mijatović

U životu nisam nikada nikog prijavio, nikada nikoga denuncirao i nikad nikome našao učinio. Ja s ove strane nemam veze niti s kriminalom niti s tajnim agentstvom, čime bih osramotio svoj hrvatski narod. Priznajem, Vrhovni sude, da sam uvijek bio vjeran svome hrvatskom narodu, da sam uvijek bio za njegovu državu, da sam uvijek bio onaj koji je mislio samo na dobro hrvatskog naroda i želio mu samo dobro. S te strane mogu reći da su kraj mene prošle hrpe zlata i u Hrvatskoj i vani. Nikada ga nisam pogledao jer sam smatrao da je egoizam najveće zlo koje svakog čovjeka tereti, da je to najveća nevolja, koja dovodi do najneugodnijih situacija. S te strane ja s ovog mjesta izjavljujem, da mi je, eto, krivo, i da se nalazim u teškoj duševnoj situaciji. Ja razumijem mušku, fair borbu, ali ne razumijem borbu koja isključuje ljudsko dostojanstvo i koja čovjeka ponizuje do nerazumne stvari.

U ovom teškom momentu završavam. Molim svoju dječicu Aneru, Maru i Ivku da mi oprostite što ih ostavljam sirotama. Vaš ćakan nije uhvaćen u krađi volova, već na polju svog idealizma. Molim svakog tko me poznaje da mi oprostite ako sam ga bilo čime uvrijedio. Mojem dragom hrvatskom narodu kažem da sam ga nesebično ljubio, da mu sebe prinosim na žrtvenik. Hrvatski narode, budi mi blag sudac. Ostavi me u dobroj uspomeni. Živ i sretan ti, i moja država Hrvatska!

Mime Rosandić, 1948.

